

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

Bertók László nyolcvanéves

- BERTÓK LÁSZLÓ versei 1281
BERTÓK LÁSZLÓ: Kapaszkodás a versbe (*Ágoston Zoltán beszélgetése*) 1285
PARTI NAGY LAJOS verse 1299
VÖRÖS ISTVÁN versei 1300
KERESZTESI JÓZSEF verse 1302
MELIORISZ BÉLA versei 1303
LÁZÁR BALÁZS verse 1305
HALMAI TAMÁS verse 1306
TARJÁN TAMÁS: Kapcsos sorok könyve (*Bertók László: Firkák a szalmaszálla*)
1307
LAPIS JÓZSEF: Szilánkkák (*Bertók László: Firkák a szalmaszálla*) 1312
MOHÁCSI BALÁZS: Holtomig együtt (*esszé*) 1317

*

- KASSAI ZSIGMOND: Bajtársak (*regényrészlet*) 1322
VIKTORIA TOKARJEVA: Jó napot kívánok! (*novella*) 1329
VAJDA MIKLÓS: Háttér egy író portréjához (*Kádár Erzsébet [1901–1946]*) 1336
SÁNDOR IVÁN: „Miért kellett nekem úgy élni, ahogy éltem?” (*Búcsú Poszler Györgytől*) 1349
LACKFI JÁNOS verse 1356
LACKFI JÁNOS: „Szöszölős mesterség ez, afféle csipkeverés” (*Ayhan Gökhan beszélgetése*) 1359
ÁRVAI MÁRIA: Síkok, színperspektíva, absztrakció (*Gyarmathy Tihamér és Ország Lili találkozásáról*) 1364
FEKETE VALI: Kozmológiai távlatok – szűk keresztmetszetben (*Gyarmathy Tihamér centenáriumi kiállítása*)

*

- SZÉNÁSI ZOLTÁN: Nyelvet öltő hagyományok (*Vörös István: Százötven zsoltár*)
1378
THOMKA BEÁTA: Látomás-epika: Cărtărescu (*Mircea Cărtărescu: Káprázat. A test*) 1382

2015

DECEMBER

JELENKOR

LVIII. ÉVFOLYAM

12. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztő
GÖRFÖL BALÁZS, SZOLLÁTH DÁVID,
VÁRKONYI GYÖRGY (képzőművészet)

Tördelőszerkesztő
KISS TIBOR NOÉ

Szerkesztőségi titkár
KOZMA GYÖNGYI

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

CSUHAI ISTVÁN, HAVASRÉTI JÓZSEF, KERESZTESI JÓZSEF,
PARTI NAGY LAJOS, TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7–8.
Telefon (üzenetreggítő is) és telefax: 72/310–673, 215–305, 510–752, 510–753.
A szerkesztőség e-mail címe: jelenkor58@gmail.com

Arra kérjük a folyóiratunkban még nem publikált szerzőket, hogy közlésre szánt műveiket kinyomtatva, postai úton juttassák el a szerkesztőség címére. Az elfogadott kéziratok szerzőit a küldeményhez mellékelt válaszborítékban vagy a megadott e-mail címen értesítjük. Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7–8. Telefon: 72/310–673),
a Nemzeti Erőforrás Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap és
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata támogatásával.
Felelős kiadó: a Jelenkor Alapítvány kuratóriumának elnöke.

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok.
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.
(1008 Bp., Orczy tér 1.)

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
(Tel.: 06 80 444–444; fax: 06 1 303–3440; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu)
valamint közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.

Előfizetési díj félévre 5100,- Ft, egy évre belföldre: 9350,- Ft;
a Magyar Posta Rt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.
Lapunk előfizethető közvetlenül a szerkesztőségen keresztül is.
Számlasszámunk: Szigetvári Takarékszövetkezet 50800111–11164573
Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.
Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.
Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

TÉREY JÁNOS *A Legkisebb Jégkorszak* című regényét november 3-án mutatták be a pécsi Művészetek és Irodalom Házában. A szerzőt *Ágoston Zoltán* kérdezte.

*

A KRITIKAI SZALON estjén Rakovszky Zsuzsa *Fortepan* című verseskötetéről *Mekis D. János, Nagy Imre, P. Simon Attila* és a moderátor, *Bozsoki Petra* vitatkozott november 4-én a Művészetek és Irodalom Házában.

*

ÚT AZ ÜRES ÉGHEZ – a Jichak Katzenelson *Ének a kiirtott zsidó népről* című poémáját, valamint a fordító, Halasi Zoltán által írt próza- és versfüzért tartalmazó könyv pécsi bemutatóján *Halasi Zoltán* és *Kálmán C. Györgyöt Vilmos Eszter* kérdezte november 5-én a Művészetek és Irodalom Házában.

AZ IRODALMI DISZKÓ két estjére került sor novemberben a pécsi Nappali kávézóban. 12-én *Szvoren Edinával* *Az ország legjobb hóhéra* című novelláskötetéről *Görföl Balázs* beszélgetett. 19-én *Pion István* fotóiból nyílt kiállítás: a szerzőt és *Csider István Zoltánt* a rendezvénysorozat szervezője, *Kiss Tibor Noé* kérdezte.

*

ÖTÉVES A PÉCSI TUDÁSKÖZPONT. A könyvtárkomplexum ez alkalomból egész napos programsorozattal várta az érdeklődőket november 17-én. Este *Ágoston Zoltán, Beck Zoltán* és *Milbacher Róbert* beszélgetését hallgathatta meg a közönség.

*

NAGY IMRE *A második kapu. Bertók László kései költészete* című tanulmánykötetéről a szerzőt *Ágoston Zoltán* kérdezte november 23-án a Művészetek és Irodalom Házában.

Szerzőink

Bertók László (1935) – költő, Pécsen él.

Ágoston Zoltán (1966) – kritikus, a *Jelenkor* főszerkesztője, Pécsen él.

Parti Nagy Lajos (1953) – költő, író, Budapesten él.

Vörös István (1964) – költő, író, műfordító, Budapesten él.

Keresztesi József (1970) – író, kritikus, Pécsen él.

Meliorisz Béla (1950) – költő, tanár, Pécsen él.

Lázár Balázs (1975) – színész, költő, Budapesten él.

Halmai Tamás (1975) – költő, író, irodalmár, Pécsen él.

Tarján Tamás (1949) – irodalomtörténész, kritikus, Budapesten él.

Lapis József (1981) – kritikus, irodalomtörténész, Debrecenben él.

Mohácsi Balázs (1990) – költő, kritikus, a PTE BTK IDI PhD-hallgatója, Pécsen él.

Kassai Zsigmond (1981) – író, kritikus, Budapesten él.

Viktoria Tokarjeva (1937) – orosz író.

Arató Eszter (1972) – műfordító, Budapesten él.

Vajda Miklós (1931) – szerkesztő, műfordító, Budapesten él.

Sándor Iván (1930) – író, esszéista, Budapesten él.

Lackfi János (1971) – költő, műfordító, a *Nagyvilág* rovatvezetője, Zsámbékon él.

Ayhan Gökhan (1986) – költő, Budapesten él.

Árvai Mária (1977) – művészettörténész, Budapesten él.

Fekete Vali (1965) – esztéta, kritikus, Pécsen él.

Szénási Zoltán (1975) – irodalomtörténész, kritikus, az Irodalomtudományi Intézet munkatársa, az *Új Forrás* szerkesztője, Tatabányán él.

Thomka Beáta (1949) – irodalomtörténész, kritikus, Pécsen él.

Görözdí Judit – irodalomtörténész, a Szlovák Tudományos Akadémia Világirodalmi Intézetének munkatársa, Dunaszerdahelyen él.

GÖRÖZDI JUDIT: Közép-európai szlovák–magyar (*Rudolf Chmel: Jelen és történelem. Az etnokráciától a demokráciáig és vissza*) 1390

KÉPEK

FÜZI ISTVÁN fotói 1369, 1371, 1373, 1375

A színes műmellékletben DARABOS GYÖRGY és FÜZI ISTVÁN fotói láthatók.

---

*Folyóiratunk az Emberi Erőforrások Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alap és
Pécs Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.
Köszönjük a Molnár Nyomda Kft. támogatását.*

A Jelenkor a LAPKER újságospavilonjain kívül a
következő könyvesboltokban is megvásárolható:

PÉCSETT: PTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. –
Művészetek és Irodalom Háza, Széchenyi tér
7-8. – Lira Könyvesbolt, Széchenyi tér 7.

BUDAPESTEN: Írók Boltja, VI., Andrásy út 45.

www.jelenkor.net

850,- Ft

JELENKOR

9 770447 642002 15012

BERTÓK LÁSZLÓ

Firkák a szalmaszálla

44. (Levegőd ingyen van)

József Attila, megint

*Akár egy halom hasított pillanat,
hever egymáson, ami nincs, s aki vagy.*

2015. március

*Tengeri csata a Ház nevű biliben,
még nem lőnek, de már mutatják, hogy igen.*

Menekülő

*Locsogsz, fecsegsz világnyi önmagadról,
aztán meg szégyenkezve elviharzol?*

A szó

*Cunamiként árad az információ.
Az temet el, ami emberré tett, a szó?*

Lehet, hogy?

*Kifelé az időből, befelé a térbe...
Lehet, hogy egyszer csak rálátsz az egészre?*

Görcs

*Mintha maga vinné a világ terheit,
megfeszül egy izmod, és ott feledkezik.*

Helyett

*Dráma, eposz, regény, önéletrajz helyett
két sorra teszed föl végül mindenedet?*

Kincs

*Keresgéled a kincseket, de hol?
A boldogsághoz elég egy mosoly.*

Lélegezz

*Levegőd ingyen van, s úgy jó, ha cseréled,
lélegezz hát, ha tudsz, lehetőleg mélyet.*

45. (És akkor az ember...)

A pontos idő

*Mintha egy kerge tyúk kapirgálná össze,
mindig faltól falig, és mintha örökre.*

Téli fák

*Égbe nyúló erek, levél nélküli fák.
Aki föntről néz le, most nagyon ide lát.*

Maszat 1, a magyar műhold

*Nem elég, hogy sikeresen visszatér,
el is ég, mikor a légkörbe beér.*

Posta

*A járdán váratlan, összegyűrt falevél.
Ide-oda fújja a januári szél.*

Stop!

*A jaj most mi lesz, a stressz, a vizsgadrukk...
Gyózd le, s ez is, az is segíteni tud.*

Mamó

*Ül a mamó a buszon, mozog a szája.
Az utazása célját memorizálja.*

Két lány, 2014

*Jó fej! Érted? Csípem... De hát hova tegyem?
Már kétszer randíztunk, s nem feküdt le velem.*

Rosetta, 2014

*„És akkor az ember űrszonda képében
leszáll egy jéghideg üstökös ölében.”*

Semmi

*Felállni, lépegetni, menni, menni...
Amíg meg tudod tenni, ennyi... Semmi.*

KAPASZKODÁS A VERSBE

Ágoston Zoltán beszélgetése

Ágoston Zoltán: – Egyik írásodban a Hazulról haza című kötetben azt írod, hogy édesapád szeretett költeni, néha énekelt is. Lehetett-e ez bátorító hatással rád a versírást illetően? Hiszen hogy kiskamasz korodtól verseltél, az nem volt magától értetődő a paraszti környezetben, még ha falun népdalokkal találkozhattál is. A kérdés tehát az, hogyan indul el valaki a költővé válás útján, miközben egy olyan világban él, ahol a mindennapi kemény fizikai munka, a küzdelem a meghatározó.

Bertók László: – Keveset tudok apámnak erről a legénykori hajlandóságáról, később is inkább édesanyámtól hallottam róla. Apám eléggé hallgatag, befelé forduló ember volt már, mikor én megismertem. Anyám volt a hangadó, a mozgékony a családban. Apám inkább kigondolta, mit kell csinálni, hiszen a paraszti munkának végtelen sok ága, oldala van – tudni kellett, mikor kell elvetni a búzát, elültetni a krumplit, ha elszakadt a lószerszám, megjavította vagy például a cipőnket is megtalpalta, de kasza- és kapanyelet is csinált –, ám keveset beszélt. Nagyon szép hangja volt, s arra emlékszem, hogy főként karácsonyokon elővette az evangélikus énekeskönyvet és énekelt. Azt én már inkább csak hallomásból tudom, hogy fiatalon, a lakodalmakban kedvvel nótázott. Legénykorában a szomszédunkban volt két lány is, akiknek nem tudom, mi volt a viszonya apámhoz, de az egyikhez írt egy ismert dallamra egy szöveget, amiből annyit tudok, hogy „Most tojott le a kis gérce (jérce), gyere Rozi, menjünk érte”. Persze ha ilyent költött, akkor talán mást is, nem tudom. Ezt is, jóval később, édesanyámtól hallottam. Rám 11-12 éves költőpalántaként nem volt hatással.

A pajtásomnak, Németh Lajosnak, aki két évvel fölöttem járt iskolába és a szomszédunkban lakott, nagyobb része volt az „indulásomban”. Ő írt egy verset a patakról, ami ott folyt el a kertjükben. „Kertünkben folyik a patak, / olykor-olykor meg is dagad. / Nemigen nagy hullámváza, / kerek tóba megy folyása.” Nem hiszem egyébként, hogy tudta volna, milyen a Balaton, hogy kerek-e, de jól hangzott. Tűnődtem később, hogy miért írt verset a Lajos, s arra jutottam, hogy megvolt az oka. Két parasztköltő is élt a faluban, Vésén, mindkettőt Némethnek hívták, s távoli rokonai lehetettek. Jóska bácsi volt a költőibb alkat, ő írta a lakodalmi búcsúztatókat. Amikor az érettségi és a börtön után otthon hánykolódtam egy-két évig, valamelyik lakodalmi mulatságban, talán '57-ben odajött hozzám, és azt mondta, nagyon örül, hogy lesz utódja, aki majd a lakodalmi búcsúztatókat megírja. Aztán elmondott egy verset, hogyan kell udvarolni: „Az a szem, amely elveszi az eszem; / az az orr, amitől a vérem forr; / az a száj, amit csókolni muszáj; / az a nyak, mely édes, mint a konyak; / az a mell, mely le- és fölemel...” Meg is jelentek mindketten a somogyi parasztköltők antológiájában a harmincas évek végén, Veres Péter, Szabó Pál, Sinka István „kisöccsei”, spontán követői voltak, de komolyan vették, amit csináltak.

A másik vései parasztköltő, Németh Feri bácsi földművesként is igazi gazda volt. Eljártam hozzá a börtön utáni években, mert komoly könyvtára volt. Természetesen elsősorban a népi írók könyveivel. Olvasmányaim egyik része innen, másik része Lakatos Györgytől, az evangélikus lelkésztől, és Szabó Péteréktől, a tanítóéktól származott. Feri bácsi költőpalántaként „kezelt”. Unokanővérem, Bözsi beszélt először róla, és mondogatta egy aratásról szóló versét. Bözsi tizenkét évvel volt idősebb, sokat játszott velem, s a

háborús bombázások idejéről emlékszem egy kis versikére, amit talán ő „írt” nekem: „Volt egyszer egy repülő, azon meg egy kisülő, a kisülőn Laci ült, mint a szélvész, úgy repült.”

És még egy forrás. Vésén, talán 1940-től, volt nyári óvoda. A nyári, az aratási munkák idejére, az evangélikus gyülekezet szervezte, egy-egy diakonissza nővér vezette. Talán nem is egy nyáron jártam oda, s ma is megvan 25-30 vers kéz-, illetve gépiratban is, amit akkor ott tanultam, merthogy a szüleim megőrizték. Emlékszem egy körjátékra is, amit színpadon adtunk elő. Nagy marharépak voltak piros-fehér-zöld krepp-papírba tekerve a színpad szélén, mi pedig nemzeti színű zászlócskával a kezünkben jártunk körbe-körbe a színpadon és énekeltünk. Az énekelt dalnak pár sorára emlékszem: „Letűzöm a Sebes-Körös partjára, hogy tavaszra, (...) nyárra Horthy Miklós katonáját várja.” S amikor idáig értünk, beletűztük a zászlónkat a marharépába. Ez a sor talán azért maradt meg bennem, mert Jóska bátyám, nagybátyám azzal cukkolt utána: „Hát milyen verseket énekeltetek ti? »Letűzöm a segged szőrös partjára?«”

– Szóval kiviccelt az ideológiát...

– Más efféle is emlékszem, amit ő mondott. Mindenesetre a verssel mint olyannal először ott, a vései nyári óvodában találkoztam. A versírás pedig akkor kezdődött, amikor Lajos patak-vésének hatására én azt írtam, hogy „Iskolába járok, mert még gyermek vagyok, / nem tudok még annyit, mint a felnőtt nagyok. / Mindennap forgatom a könyvem lapjait, / és tanulok, hogy a leckét föl tudjam mondani.”

– Világos a népdal hatása, a magyaros, hangsúlyos verselés. Mielőtt a további irodalmi fejlődésről, a klasszikus irodalmi formákkal történő megismerkedésre térnénk, amelyek a csurgói gimnáziumban értek, mondj valamit arról, hogy ezzel a vonzalmaddal mennyire kellett részt vened a mindennapi munkában. Írtad egy helyt, hogy nagyapád 5-6 éves korotokban kis kapákat készített nektek, és azzal mentetek „répát egyelni”. Beszélj, kérlek erről a paraszti világról, ami teljesen eltűnt.

– Igen, már kicsi korban elkezdődött a gyerekek ránevelése azokra a körülményekre, amelyek közt az akkori lehetőségek szerint várhatólag élniük kellett. Már csecsemőkorban elvitte az anyja a gyereket magával, amikor mennie kellett kapálni, s letette a kukorica-föld szélére, és tette a dolgát. A gyerek tehát a paraszti munkát nem szakiskolában tanul meg, hanem a mindennapi életben. Jártunk rendszeresen a mezőre, kapálni, krumplit szedni, lovat vezetni, amikor kukoricát töltöttünk be... A szőlőben is akadt mindig valami nekünk való munka. Körben és fölöttünk a természet, a táj, a növények, a csillagos ég. Mindenbe bevontak, pedig a tanulást is komolyan vettük, vettem én is. Kezdetől jó tanuló voltam, s a pap is, a tanító is biztatta a szüleimet, hogy taníttassanak tovább.

– Ennek ellenére nem kaptál fölmentést a kétkezi munka alól.

– Sőt, természetesnek tartottam. Közben ugye háború volt, tanítónkat behívták katonának, nem működött az iskola '44 őszétől '45 májusáig. Akkor hazakerült a katolikus tanító, és bár Vése jórészt evangélikus falu volt, összeszedték az összes gyereket, és néhány hétig tanultunk a kis katolikus iskolában, hogy aki tud, bizonyítványt kapjon arra az évre. Aztán '47 nyarán hazaérkezett a hadifogságból édesapám, és beiratott a csurgói református gimnázium általános iskolájának a hatodik osztályába. Magántanulónak. A mozgásképtelen, tolókocsiban „élő” korábbi vései evangélikus pap tanítgatott, de aztán '48 elején csak elégésre vizsgáztam. Ekkor megijedtek a szüleim, s odaadtak apám fiatalabbik nővéréékhez Somogyszobra, ahonnan, húsz-harminc kilométerről jártam be vonattal Csurgóra. Így aztán a hatodik osztály végére kitűnő lettem, de akkor meg államosították az iskolákat. Hazavittek Vésére, s otthon jártam ki a hetedik-nyolcadik osztályt. Érdekességként említem, hogy a vései általános iskolában az 1949/1950-es tanévben egyedül voltam nyolcadikos. A hetedikesekkel voltam egy teremben, s minden órára készülnöm kellett. Ekkor már előfordult, hogy a Szabó tanító úr versben íratott velem dolgozatot... Az egyik feladatomból volt például, hogy írjam át Baudelaire *Tóparti könyörgés* című „szomorú” versét „vidám-

ra". Valahol ma is megvan ez a „dokumentum”. '50-ben visszakerültem aztán Csurgóra, már az állami gimnáziumba, ahol a humán osztályba iratkoztam. A sors úgy hozta, hogy hárman voltunk az osztályunkban, akik verseket írtunk. Ráadásul mindhárman kollégisták: Zsovár Jóska, Varga Gyula és én. A legvadabb Rákosi-korszakban nem engedtek hivatalosan semmiféle szakkört létrehozni, ezért mi másodikban, 1952 elején, három, eggyel fölöttünk járó fiúval, tanárok nélkül, „titokban” megalapítottuk az Arany János Irodalmi Kört. S elkezdtük „kiadni” a *Vadvirágok* című „irodalmi folyóiratot”. Írógéppel írtuk, indigóval sokszorosítottuk. Még azt is ráírtuk, hogy „Megjelenik minden hó tizenötödikén, ára 50 fillér, szerkeszti a szerkesztő bizottság.”

– *Tudtatok ezzel némi pénzhez jutni? Volt olyan, hogy el tudtátok adni valakinek?*

– Fogalmam sincs, nem hiszem. Gyerekes dolog volt. Felnőttet játszottunk.

– *Mindenesetre nagyon ambiciózus ez a föllépés.*

– Még azt is odaírtuk, hogy „minden jog fenntartva”.

– *Ebből a költői öntudatra is következtetni lehet...*

– Az első szám fedlapján Petőfinek *Az utánczókhöz* című versét közöltük. A kezdőlapra én írtam egy verset a vadvirágról. Három száma jelent meg, 5-10 példányban. A kollégiumigazgató megengedte, hogy ott gépeljük. Persze, eljutott a tanárokhoz is a híre, így aztán összesen legálisan megindulhatott a Csokonai Vitéz Mihály irodalmi szakkör, immár tanári felügyelettel. Ekkoriban, a kétszáz éves Csokonai évfordulóra írtam a *Csokonai él* című versemet. Écsy Ödön István tanár úr, a szakkör vezetője mind a hatunktól elküldött két verset a pécsi *Dunántúl* folyóirathoz, amely 1952-ben indult újra Szántó Tibor főszerkesztésében. Ebből a tizenkét versből kiválasztották az én két versemet, a *Csokonai él* és a *Kenyér* címűeket, és közölték 1953 áprilisában.

– *Világos visszaigazolás volt, hogy egy professzionális irodalmi folyóirat lehozta a verseidet? Mindenesetre a falusi indulás ellenére megmenekültél a vőfélyköltőség veszélyétől, és Csokonai költészetének, bravúros poétikájának hatása alá kerültél.*

– A Csokonai-versemet *A reményhez* formájában írtam. A *Dunántúl* főszerkesztője levelet írt az igazgatónak, amiben azt írták, hogy örülnek a csurgói kezdeményezésnek, de gondok is vannak. Később az ávosok a *Kenyér* két versszakát a letartóztatásom után bűnjelként megjelölték. Azt például, hogy (a kenyérre) „Reá gondol vágyón, kinek még / nem juthat, mert nem engedik, / akik vagonszám gyűjtik össze, / hogy nagy felár jusson nekik”. A levélben Szántó felhívta az igazgató figyelmét rám, aki elbeszélgetett velem. 1953-ban harmadikos voltam, egy kicsit talán fejembe szállt a dicsőség, de nem emlékszem a részletekre. Viszont megvan a füzetem, ami megjárta az ÁVÓ-t, amibe annak idején ezeket írtam. Egy fiatal bíró, Újkéry Csaba a nyolcvanas években kivette ezt a bírósági irataim közül, s átadta Kaposváron Takáts Gyulának, atyai mesteremnek, aki eljuttatta hozzám. Megmutassam?

– *Persze. [A kéziratot lásd a következő oldalakon] A naplód arról árulkodik, hogy elégedetlen voltál a személyes életed alakulásával. Állás után rohangáltál, s a marcali postán tudtál elhelyezkedni. Nyilván mást gondoltál magadról ehhez képest. Másrészt a versekben is, amelyek miatt aztán majd elítélnek igaztásért, hangot adsz az elégedetlenségnek. Testközelből tapasztaltad meg az állami propaganda hazugságait. Noha a versekben korábban itt-ott megjelennek a paraszt alávetettségére épülő világnak, hamar kiderül számodra ennek illuzórikus volta. Ahogy a *Csendélet* című versben írod aztán, hogy az öcséd a sajátotokból „lop vissza” a lónak egy marék zabot. Beszélj, kérlek, az akkori gondolkodásodról, helyzetetről.*

– Az az igazság, hogy a szüleim otthoni viszonyaihoz képest ezekben az években én Csurgón a kollégiumban urasan éltem. Csurgón mindig volt ennivaló, nekik viszont nem mindig volt. Ebből kialakult egyfajta feszültség. Amikor valamiféle agitációs céllal nekünk diákoknak ki kellett mennünk a környező falvakba, ott is csak a panaszt hallottuk.

Egy csillag van az égbolton,
s az égen csillag mennyi...
Hgy emberek milliói hűnök
a csillagokra nézni?

Mandakalint beszél ez itt,
az orosz-emberekről.
Mégsem-é-ő bíles felelő?
hogy valóság lesz ebből?

Valóság lesz, s földön is jut
az alderessé valóság,
s Chikagóból Japánhoz
egy úr lesz: az igazság?

Valóság lesz, s boldog, ki él,
a halálhírnék vége,
s ez lesz a legrészletesebb,
először vérsége?

Hűnök: kiáll majd uo-lein
egy másik hegytetőre,
inonkórnnyek lesz hűnök
egy anyatérre a földre.
És addig hull a térség?

bürokraták, csibének
bénacsk, halgyalok, hűnök
elgázolnak az évek.

Hűnök: az ember egy-é - s anydan
meglásd eljön majd egykor,
a nap, mikor vérsége már
nem véletl ir a lelétor.

Évfordulók. 1954. X. 18.

Mennyire várok... Három nap óta
nem kaptam levelet, de úgy érzem, már
napon belül ott van a megjelölt nap.
Az Erdélyi Híradás nem jön: Hgy labrik
ezek is bürokraták. Becsű a név az
Kellék nélkül. November 18-án van az en
ene a hónapra az egész előfizetés.
Tequilalett elvitték minden gabo-
mántat és kukoricát. Becsűtök. Ke-
szelnek, meg Nőkörök tulajdonosokból.

Csendélet

Elvitték minden gabonát.
Anyam sír, apam halálát.
És így kezd a sajátunkból
a halál egy másik halál.

Minik az esti lapjafenyben,
halálapjuk, hogy kei maradt:
Nes padlás, s aham szemben
egy kei nem mondott gondolat.

És senkiben sem bízik most már,
a munkájuk lett oda.
Felelő ke szűz, kei elvitték,
melyek ahhoz most nincs jog.

Vége, 1974. nov. 16.

Észrevesztés, hogy a szöveg a kéziratban nem teljesen egyezik a nyomtatottal. A szöveg a kéziratban a következő: Minik az esti lapjafenyben, halálapjuk, hogy kei maradt: Nes padlás, s aham szemben egy kei nem mondott gondolat. És senkiben sem bízik most már, a munkájuk lett oda. Felelő ke szűz, kei elvitték, melyek ahhoz most nincs jog. Vége, 1974. nov. 16. Észrevesztés, hogy a szöveg a kéziratban nem teljesen egyezik a nyomtatottal. A szöveg a kéziratban a következő: Minik az esti lapjafenyben, halálapjuk, hogy kei maradt: Nes padlás, s aham szemben egy kei nem mondott gondolat. És senkiben sem bízik most már, a munkájuk lett oda. Felelő ke szűz, kei elvitték, melyek ahhoz most nincs jog. Vége, 1974. nov. 16.

biásat: "Tanul a faluban hallani jár-
nom, mint az anyanyelv. És az en
a legnagyobb gyönyör. Sokan a se-
mükkel nemykonokból származnak, mások
a nyelvvel elvitték, és így a nyelv
mások a halál után elvitték, és így a nyelv
akadémikák, mint a padlásuk.
Észrevesztés, hogy a szöveg a kéziratban nem teljesen egyezik a nyomtatottal. A szöveg a kéziratban a következő: Minik az esti lapjafenyben, halálapjuk, hogy kei maradt: Nes padlás, s aham szemben egy kei nem mondott gondolat. És senkiben sem bízik most már, a munkájuk lett oda. Felelő ke szűz, kei elvitték, melyek ahhoz most nincs jog. Vége, 1974. nov. 16.

Kedv. 1954. dec. 7.

Idő múltával ismét kezdte
veszni ezt a padlásukon porosodó
fizetel néhány gondolat betűbe ölté-
sére.
Ezindarabot tanulunk karácsony
ra. Feltett téma "a cím. Kisebb román-
bírás, de ez talán megfelel a
románulaként sajnóvá válnak.
Zovár létezőt egy kicsit hi-
nyos gyónitási - ABC - t. Szeretnék
meglátalni gyónitási.
Ha kaptam Kál t. L. és Kifer
H. - t. L. levelet. Leek elvitték létező, hogy
irják adnak egy kis szűz.
Tequilalett elvitték minden gabo-
mántat és kukoricát. Becsűtök. Ke-
szelnek, meg Nőkörök tulajdonosokból.

A Csendélet című vers első stórfája (fent) és folytatása (lent) Bertók László fűzetében. A függőleges bejegyzések az ÁVO embereitől származnak, kivéve B. L. aláírását.

Ez ível azelőtt barátommal
 az. Híreketekben járó idős
 is bányászok és a barátok
 mondottak nekem: Minden
 van amint alinnél volt van
 csak pusztán vannak évekkel.
 Marali. Szenda. 1955. II. 13.

Nagy emberek nagy leve-
 dések. (Mottó: Ha nem volná-
 nánk nagy levelek, nem vol-
 nának nagy igazságok sem).

Tolstoj: Ki az a Shakespeare?
 Kéne: Weimarban él egy öreg
 kutya, így hívják, hogy Goethe.
 Kéne: A világ legnagyobb költő-
 je keserű... Goethe nem
 költő.

Tolstoj: Shakespeare-t és Bee-
 thont is a Shakespeare és a Bee-
 thoven rajongók borít-
 sabbak... Ki az a Goethe? Egy
 nagy senki.

Miksa: Plab - zavaros fenege,
 Felopentauer - kamionjait löp,
 Kaut - dilettáns, Ibsen - lipikus
 vagyis.
 Jella: A kritikusa a költőim,
 a nevésze a költőim.
 Bernard Shaw: Egy nagy író
 ismerke, az - Bernard Shaw.
 (Ludas Matyi.: 1955. épr. 14.)

Szenda. 1955. II. 19.
 A Tomcsányi II. leguagy (II. 12) na-
 ma hősök három vészes és
 meggyűlölt és o. szűk. Meg
 a Gótos idős költő. Két ha
 sállyal kerültek ezeknek a dol-
 goknak. Ez is meggyűlölt. Meg
 stus is, ahogy kellene. Van kö-
 lene. E. N. E. E. E. E. E. E. E. E. E.
 Mert, de lehetne egyfill mind
 a költő is.

Szenda. 1955. II. 20.
 Gyabulálunk az emberek - var-
 nánk költő volnánk. Minden
 gyabulálunk elöl, amit le kell

Anélkül ma valahol maradtunk,
 Elnkel beszéni a nők
 Apám ha konultat nem iszít,
 meggyűlölt és a barátok.
 Nesz, 1955. febr. 15.

Szenda. 1955. márc. 2.
 Milyen körülményei lehetnek
 egy meggyűlöltnek valószínűleg?
 Lilliputi is. És mégis vannak eszék
 amikor a szűk fordulatnál nem dobjá
 ki az ideket, amikor keresztyán-
 nak a vészes havi jégen a jelle kö-
 zében, amikor a pilóta silensitől el-
 kapva géppel közel vesztésedite
 a földhöz, amikor a költő lelkesen
 vele ellen eszéknek, it. Miert? Mert
 ha mindannyian másformák vagyunk
 is, mindannyian emberek vagyunk.
 - Meggyűlölt minden! Meggyűlölt
 minden szó igazságáról!

A Tomcsányi II. febr. 27 -i sedma-
 ban megjelölt a "Töröktele". Hi-
 alba képlek öme, ha ma's elki-
 lésnek vétele.

Marins 1-én kioldam Kaposvára és
 Kéne veséket. (Divalomás, Kénelemtal,
 Szeples elöl, Tostai, Hb).
 Fogyan maradtakva független
 a maradknyi Magyarország és
 magyabalmak között?
 Hon bene disimiles inter se foeden
 jurem. (Együttélés felé nem kös-
 telt jó szövegű egyúttal) - most
 ja a latin. - Kéne független-
 get és szabadságot egyenlő köv-
 tés után meggyűlöltnek ve-
 den, ha létezőnek a Kis
 Nemzetek Szövetség (Kins). Fogyai
 lemmerek Európa Kis népei: a
 belsős államok, Dania, Skandi-
 návia, és a Dunavölgyi népek (Austria,
 Csehország, stb). Ha ezek köztünk
 köztünk gondosági- és hadi- szűk-
 nyugtasi egyezményt, számíthatunk
 rá hogy meg is találjuk. Együttélés - a
 növekvő közt minden nemest önle-
 kelt éne - olyan ént kövisele-
 nek, ami a mindenkori európai
 magyabalmak egyezménye között
 lenne stb.

Nagy emberek mondásai, nevüket a per bírása pirossal húzta alá (fent). A napló egy részlete: „Meggondolni mindent! Meggyőződni minden szó igazságáról!” (lent)

Talán egy kissé el voltam varázsolódva a költészettől, a magunk készítette folyóirattól és hasonlólktól. Az első nagy pofon akkor ért, amikor nem vettem föl az egyetemre. De előtte is, a négy gimnáziumi év alatt – mivel külön engedély kellett a látogatáshoz, amit a járási szék helyen, Marcaliban kellett kérelmezni – a szüleim talán ha kétszer jártak nálam.

– *Hiszen ez a „Titó, az imperialisták láncos kutyája” idősza volt, amikor nem csak a határ volt lezárva, hanem a déli határ övezete is zárt területnek minősült...*

– Így van. Aztán talán negyedikben, szalagavató bál lehetett, amikor anyám eljött, és megkérdezte az igazgatót, felveszik-e a Lacit az egyetemre. Mire ő azt felelte: kit vennének föl, ha a Bertókot nem. Én ebben a hitben éltem, kitűnő tanuló voltam. A szüleim azonban abban nem tudtak tanácsot adni, hova menjek, mert a régi javaslat, hogy pap vagy tanító legyek, finoman szólva nem volt aktuális. Aztán a történelemtanárom, Pókos Feri bácsi, aki a könyvtárt is vezette, kérdezte tőlem, mi akarok lenni. Költő, feleltem. Hát abból nem lehet megélni, mondta. Válassz olyan foglalkozást, ami közel áll az irodalomhoz, legyél könyvtáros. Így jelentkeztem az ELTE könyvtár – irodalom szakára, ahonnan 1954 júniusában megjött az értesítés, hogy megfeleltem ugyan, de férőhely hiányában nem tudnak felvenni. Akkor elmentem Egerbe a tanárképző főiskolára magyar – történelem szakra, ahonnan ugyanezt a választ kaptam. Ekkor segítségért fordultam a pécsi *Dunántúl* folyóirathoz, Galsai Pongrác vette a fáradságot, és elment a pedagógiai főiskolára érdeklődni. Megírta, hogy pótfelvételi lesz magyar – orosz szakra, s oda hívják engem. De hamarosan értesítettek, hogy a pótfelvételi elmarad. Rettentően elkeseredtem, hogy minden kizáró ok nélkül – a származásom sem lehetett ilyen, hiszen apám nem kuláknak, hanem középparasztnak minősült – mellőztek, s ekkor írtam, 1954 nyarán, az *Átok* című versemet: „Ki akarta mindezt? – Bomba szórja széjjel. / Akták közt sorvadjon patkány életével. / Kígyó másszon kopasz feje alá éjjel. / Köpjön rá mindenki, ha mellette lép el. / Sose haladhasson egy úton a néppel. / Verje meg az Isten örök verésével. // Mert sereg vagyunk: tizek, százak, ezrek, / akiket becsaptak, mint szél a kaput, / akiket köd, bánat, elszántság öveznek, / s nem tudjuk, hogy éltünk útja merre fut. / Kinek köszönhetjük? Meg fogjuk köszönni, / ha nehéz is addig törött lábbal menni. / Meg fogjuk köszönni, de úgy megköszönni, / hogy köszönés után nem marad ott semmi.” Amikor az ÁVH-n vallattak, akkor ez volt a fő kérdés. Kik vagytok a seregben? Hova rejtettétek a fegyvereket? Egy nagy összeesküvésre gyanakodtak.

– *Egyszóval realitán olvasták a versedet, nem a látomásos karakterét értékelték...*

– Pedig csak egy kis maszek lázadó voltam, aki azt érezte, hogy nem lehet így élni. Soha nem akartam politizálni, de ha nem volt mit enni, hát ordítottam.

– *Abból, hogy a Vadvirágok folyóirat elejére azt a Petőfi-verset tettétek, arra következtetek, hogy tévedésben éltetek a költőszerepet illetően. Azt hittétek, lehetséges abban a korszakban is, hogy a költő őszinte indulattal beszéljen, kritikusan.*

– Valóban, a romantikus költőszerephez igazodtunk. Ha Petőfi mondhatta, hogy „akaszátok föl a királyokat!”, akkor nekem is jogom van efféléhez, mi bajom lehet ebből. Persze, retentő naivság volt. De ne felejtjük el, olyan versekről beszélünk, amelyek nem jelentek meg nyomtatásban, legfeljebb két-három embernek küldtem el levélben. Am Nagyatádon, már az érettségi után, amikor az Ady Endre Irodalmi Kört megalakítottuk, valaki kihallgatott bennünket. Antológiát szerettünk volna kiadni *Útkeresés* címmel. Egy bálon találkoztunk össze, ahol mindenki elmondta a keserveit. Egyikünk azt mondta, hogy Nagyatádon nincs egyetlen igazi kommunista, mindenki csak érdekből az. Én azzal jöttem elő, hogy az egész akkori „hivatalos” irodalmat meg kellene semmisíteni és újat alkotni. Nem tudjuk, hogyan jutott el mindez a hatóságokhoz. 1955. augusztus 19-én fogtak el.

– *Tudom, hogy nehéz, de kérlek, idézd föl, hogyan zajlott, és milyen hatással volt rád a fogság.*

– Mint amikor az ember valahonnan nagyon magasról lezuhan egy mély gödörbe. Eleinte képtelen voltam fölfogni, mi történt. Eppen otthon töltöttem pár napot Vésén, mi-

előtt elutaztam volna Pécsre a főiskolára, ahova magyar – orosz szakra ekkor, az érettségi után egy évvel felvettek. A nyári betakarítási munkák folytak, édesapám gabonát hordott, Viktor öcsém a cséplőgépnél dolgozott, édesanyám meg a nagyanyám az ötéves kisöcsémel és velem voltak otthon. Egyszer csak kopogtak, én mentem ajtót nyitni. Két ávós és két hatósági tanú – az unokabátyám és a kisbíró – álltak ott. A ház kutatás jó két órán át zajlott, a leveleimet átolvasták, szelektálták. Bent rajtam kívül csak anyám tartózkodhatott a hivatalos embereken kívül, de aztán hazaért apám is, akit nem engedtek be. Amikor el akartak vinni, ő befeszült az ajtóba, és azt mondta „Laci nem mész el”. Az ávósok néztek, aztán az egyik elővett egy bilincset, és azt kérdezte: „azt akarja, hogy megbilincseljük?”. A kérdésből nem volt világos, kire vonatkozik, de talán rá. Édesanyám összeesett, apám leeresztette a kezét. Máig elérzékenyülök, ha eszembe jut... Akkor ott állt már a Pobeda lefüggönyözve az udvarban, beültettek és elvittek. Elképzelni sem tudtam, honnan hová pottyantam.

– Gondolom, rettegtél...

– Hát persze. Egyszer megkérdeztem, hová megyünk, senki nem szólt egy szót sem. Nem tudom pontosan, talán negyven percig tartott az út, és megérkeztünk – közben valahogy rájöttem – Kaposvárra az ÁVH börtönéhez. Az udvar hatalmas falakkal körbekerítve, az épület pincékkel teli. Megkezdték a kihallgatást, beültettek egy szoba közepére. Jöttek-mentek, s nekem egyiknek a másik után elő kellett adnom az életrajzomat. Ez nem így volt, főrmédt rám a következő, és összetépte a vallomást. Aztán mint egy tárgyat átadtak a börtönőrnek. Levittek a pincébe, anyaszült meztelenre vetkőztettek, a fal mellé állítottak. Elvették a nadrágszíjamat, de még a spiccvasat is leszedték a cipőmről, nehogy azzal kárt tegyek magamban. Öt hétig a nadrágomat valahogy összekötve hordtam. Végül levittek egy magánzárkába. Ott voltam három hétig. Ezalatt senkivel nem találkoztam, csak a kihallgatóimmal, illetve naponta fél óra sétára fölvittek egy magas falakkal körülkerített udvarra, ami akkora volt mint ez a szoba, ahol most ülünk. Ott egy ávós kiskatona őrzött, aki nemigen szólt hozzám, de néha ilyeneket kérdezett: „basztál már?”. A cellában etetón adták be az ételt, ha ez a kis ablak kinyílt, vigyázzba kellett állni. Nappal tilos volt lefeküdni a priccsre, csak ülni volt szabad vagy állni. Aztán három hét múlva áttettek egy kétfős cellába, ahol a társam beépített ember volt. Az utolsó héten pedig egy hármás zárka következett.

– Azt sejtetted, hogy azzal az emberrel nem szabad beszélned?

– Igen. Amikor hárman voltunk már, az egyik fickót mindennap elvitték kihallgatásra, s amikor visszajött, látszott rajta, hogy teleette magát. A börtönkosztból, amit nekünk beadtak, alig evett valamit, viszont állandóan angolul akart beszélni velem. Az egyik kihallgatáson is adtak egy angol levelet, hogy fordítsam le, majd rám ordítottak, hogy a Zsovár, a „büntársam” nem így fordította. Külföldi kapcsolatok után kutakodtak. Összesen öt hétig voltam ott, s a magánzárka végén történt egy idegi, lelki összeomlásom, amikor úgy hallottam, hogy édesanyám ott áll az ajtó előtt, és sír. Vagy valahol fölöttem. Nem bírtam tovább, elkezdtem verni az ajtót, és azt kiabáltam, tudom, hogy itt van az anyám, miért nem engedik be. Ekkor fölvittek, megvizsgált egy orvos, és attól kezdve étkezéskor adtak valamilyen nyugtató tablettát. Öt hét után átvittek a megyei börtönbe, ahol előzetes letartóztatásban tartottak október 20-ig, a tárgyalásig. Ott olyan tömve volt a börtön, hogy négy ágyon nyolcan feküdtünk. Nekem egy nagyseggű bányász volt a hálótársam. Volt egy Takács nevű smasszer, aki mikor reggel kinyitotta a cellaajtót, azt bömbölte: „...bli!”, és akkor ki kellett tenni a küblit. És ott volt a cellában az a balatonboglári öreg kulák – lehetett vagy ötven éves –, akit néhány későbbi versben „szellemi zárkafőnöknek” neveztem, és aki kuplékkal vigasztalt, ha nagyon elkeseredtem. Nem tudom, melyik operettből lehetett, de máig emlékszem az egyik dalra: „Hajdanában régen az egész megyében nem volt nálam úr nagyobb, most koldus vagyok.” Majd ha kimegyünk innen, ti csináljátok az újságot! – ezzel biztatott. A zárkában természetesen nem a „büntársaimmal” raktak össze, csak a tárgyaláson találkoztunk.

– *Aztán szabadlábba helyeztek?*

– Igen, a tárgyalás után. A megyei börtönben már nagy udvar volt, ott az egész letartóztatott bandát együtt terelték sétára. Két őrbódéból vigyáztak ránk, mentünk körbe-körbe. Tudtuk, ki az új, ki a régi, egyszer mellém sodródott egy ember, dr. Léner János. Hallottam már róla, mert az egyik vései földesúr gyereke volt, apám korosztálya, ismerték egymást, ügyvédként dolgozott Marcaliban. A vádiratot oda kézbesítették nekünk a börtönbe, s egyszer séta közben egy észrevétlen helycsere révén át tudtam adni neki. „Ezért tíz évet is kaphatsz” – mondta másnap. Így amikor elhangzott az ítélet – hogy elsőrendűként Zsovár tizenhat hónapot, a másodrendű Weisz nyolc hónapot kapott, én harmadrendű vádlottként ugyancsak nyolcat, és Horváth Imrét, akit negyedrendűként, de kulákgyerekként tizenhat hónapra ítélték – úgy döntöttem, nem fellebbezek. Közülünk csak Horváth Imre fellebbezett, aki utána nem is került már börtönbe. Minket többieket szabadlábba helyeztek azzal, hogy a hátralévő idő kitöltésére vissza kell majd menni.

Hazamentem Vésére, ahol épp zajlott a téeszésítés. Két parasztot elvittek a faluból, Marcaliban, a járási székhelyen jól összeverték őket. Apámnak azt mondták, ha nem lép be, soha többé nem látja a fiát. Persze aláírt. A papék és a tanítók tanácsára aztán – miután 21-én szabadultam – 26-án már én is téesz-tag voltam. Mivel a lovainkat a fogattal bevitték, én lettem a kocsisuk. De már november elején levelet kaptam, hogy vonuljak be a fennmaradt időm letöltésére. Ekkor a falu a tanácsttkárral együtt, aki a kérvényeket írta, és a téesz is rendesen viselkedett, mert arra hivatkozva, hogy zajlanak az őszi munkák, a téesz újonnan alakult, és szükség van a munkaerőre, azt kérvényezték, hogy adjanak nekem halasztást. Meg is kaptam januárig. Aztán úgy alakult, hogy a téesz könyvelőjének kiújult a tüdőbaja, s engem tettek a helyére, mert nem volt senki más érettségizett ember. Mire újból megjött a behívóm, akkor új kérvényt adtak be, hogy most viszont könyvelőként nem lenne a helyemre senki. Újabb két hónap halasztást engedélyeztek.

– *Azért az fantasztikus lehetett, hogy előbb kocsisként, aztán meg könyvelőként voltál nélkülözhetetlen...*

– *(Nevet.)* Hát igen. Közben a téeszelnök pedig már személyesen vitte el a kegyelmi kérvényemet az igazságügyi minisztériumba. Márciusban aztán újból halasztási kérvénnyel próbálkozott a téesz, de harmadszorra már nem volt erre lehetőség, így március 13-án be kellett vonulnom. Végül április 13-án megszakítást engedélyeztek azzal, hogy 1956. október 10-én kell bevonulnom a további időm letöltésére. Azzal a feltétellel, hogy rendszeresen jelentkeznem kell a böhönyi rendőrőrsön. Aztán a bíró, aki elítélt, júniusban hivatalosan beidéztet, és közölte, hogy jó híre van, mert az Elnöki Tanács három év próbaidőre felfüggesztette a büntetés további részének letöltését. Ugyanakkor már zsebemben volt a katonai behívó, be is vonultam Kővágószőlősrre a pécsi uránbányához „építő honvédnek”.

– *Azaz „dombelhárítónak”, ahogy mondani szoktak...*

– Igen, munkaszolgálatosnak, ahogy hívtak is minket. Onnan aztán '56. november 4-én léptünk le, s végül december 4-én le is szereltek bennünket, megszüntették ezeket az alakulatokat. Mikor hazamentem, napszámosként dolgoztam. A téesz fölsozlott, apámék visszakapták a földeket, ott is segédkeztem. '57 őszén föl akartak venni a tanácshoz dolgozni, de három nap múlva telefonáltak Marcaliból, hogy Bertókot azonnal kirúgni, mert forradalom van. Így aztán továbbra is fát vágtam az erdőn meg aprítottam a fát a házak udvarában. '58 nyarán vagy őszén mégis felvettek a Földműves Szövetkezethez, ami boltot és kocsmát üzemeltetett és irodája is volt, ahol segédkönyvelőnek alkalmaztak. Hónapokig elviselhetetlen fejfájás gyötört, nem tudom, miért, talán a szellemi munka miatt. '59 április elején kerültem Nagyatádra szervező könyvtárosnak. Emellett levelezőn járhattam a pécsi főiskolára. '62-ben kaptam egy végzést arról, hogy mivel sikeresen telt a három év próbaidő, mentesültem a büntetőjogi következmények alól. A bíró azt mondta,

ha akarom, le is tagadhatom a továbbiakban az esetet, így is tettem. De hogy mégsem tűnt el nyomtalanul az aktáimból, akkor derült ki, amikor – 1965-től Pécsen éltem – megválasztottak a Dél-dunántúli Írócsoport titkárának 1977-ben. A pártbizottságra vitték a személyi anyagomat, amibe beleírtam az esetemet, de azt is, hogy büntetőjogilag mentesítve vagyok. Am a megyei pártbizottság csak vonakodva hagyta jóvá a kiválasztásomat. Utóbb megtudtam, hogy Szederkényi Ervinnel is beszéltek telefonon, aki kijelentette, hogy személyesen jótáll értem.

– *Nem követjük tovább az életrajzod alakulását, mert úgy sejtem, a későbbi, zökkenőmentesnek mondható szakaszának kisebb hatása lehetett a versalkotásodra. Beszéljünk a most megjelenő Firkák a szalmaszállra kötetről, ennek kapcsán is a két nagy témáról, a betegségről meg az öregségről, amelyek egymás mellett állnak a kötetben, ugyanakkor el is különülnek egymástól, hiszen, ahogy ezt a Rajtad áll című kétsoros mondja: „Rajtad áll vagy bukik, hogy kitessek: az öregség több mint a betegség”. Részletes leírásra kerül mindkettő, ugyanakkor megjelenik a kettő egyenlősítésével vitatkozó küzdelem és dac is, például a Tanács című versben: „Fáj, leszakad a vállad, a nyakad? Emeld magasra a homlokodat” vagy egy Radnóti-rájátszással a Gerinces címűben: „Legalább ne csak meggörnyedve járkálj, halálraitélt, ha így is, úgy is fáj”. Beszéljünk egy kicsit arról, hogyan is van ennek a kettőnek a viszonya, és lehet-e azt mondani, hogy az ember az öregség állapotából rálát az életére, van-e olyan perspektíva, ahonnan egyben tudja látni az egészszet?*

– Azt hiszem, ehhez valami kegyelmi állapot kellene, mert általában a pillanat vezérel. Régen is azt mondtam, hogy azt írom, amit élek, és most is ez a helyzet. Küzdelem zajlik, az általad idézett sorok is arról szólnak. Ami megszületik, az el is múlik, de ezt nem szabad lemondóan és passzívan tudomásul venni, hanem, ha másképp nem, akkor szóval, de elsősorban akaratlanul, gyógyszerrel, mozgással valamiképpen szembeszállni és igyekezni megmaradni ugyanannak, aki mindig is voltam. Nem véletlenül az a címe a könyvnek, hogy *Firkák a szalmaszállra*: egyrészt firkák, mert én magam is úgy érzem, hogy ezek nem nagyszabású versek, nem olyanok, mint amilyeneket korábban írtam és amire törekedtem, hanem pillanatnyi benyomások, ami ugyanakkor mintha valami desztillált része volna annak, amit megéltem, amit gondolok a világról. Az egyik frappánsabb, sikeresebb, a másik kevésbé az, ezért nevezem firkáknak. Nagy elődeimként említeném Arany Őszikéit, az öregkori verseit, vagy – ugorjunk egy nagyot – Határ Győző *Télikéit*. Egyik fiatalabb volt mint én, amikor írta, a másik öregebb volt már, de azt hiszem, valahogy ők is erre gondoltak. Ahogy Arany írja: „Isten veled, jobb részem arany álma! / Hű Toldi, Csaba, isten veletek! / Oly messze a cél, oly magas a pálma! / Rég törve lelkem, és a test beteg.” Vagy ahogy a tavaly megjelent könyvemben, az *Ott mi van?*-ban írom: „Most akkor az utolsó szalmaszál tart, / vagy firkáid tartják a szalmaszálat?” Ez egy kicsit nagyképzű vagy talán nagyon is emberi dolog. Hogy mivel ebbe bele tudok kapaszkodni, mivel sok minden nem megy már, néha-néha sikerült elkapni egy ilyen szalmaszálat, felkapni a tollat, megírni ezt a firkát, ami talán segített abban, hogy a szalmaszál is tart még.

– *A könyvben hol áttételesebben, hol meg közvetlenebbül, megjelenik a vég kísértete. Van, ahol sejtelmesen, máshol ironikusan, nyersebb formában. Az egyikre példa az Ami utolér: „Mozogni, menni el, menekülni tőle, hogy amíg utolér, ne legyen előnye”. A másik példa a Szelektív ingeráram című: „Szelektív ingeráram, ultrahang, / amit mégsem, azt majd a nagyharang”. Ez egy fanýar viccel, szinte vállrándító gesztussal utal a végre, ugyanakkor az egészben folyamatosan jelen van a groteszk minőség a megszólalásban, amit Roskó Gábor rajzai fel is erősítenek. A személyes vonatkozásokon túllépve számomra a lét törekenysége, esendőse az, ami a korábbiaknál is erősebb hangsúlyt kap ebben a kötetben. Te mennyire érzed ezt így?*

– Korábbi verseimben is már, az elmúlt tizenöt-húsz évben is (amit Csürös Miklós a kései költészetemnek nevezett, és most Nagy Imre újonnan megjelent könyvének is ez lett az alcíme) előjöttek már ezek a dolgok. Amikor egyszer csak úgy éreztem, hogy a szavak elveszítették eredeti jelentésüket és a hosszúkáiban a szinonimáik felsorolásával, zárójel-

lekkel, kérdőjelekkel próbáltam pontosítani őket, ez már az esendőséget, az emberi egyénnek és fajnak is a mindenséggel, elmúlással szembeni kiszolgáltatottságát jelzi. Ennek tudomásulvételében és elviselésében talán segíthet az, ha az ember egy kicsit ironikusan fogja föl a dolgokat és nem egy az egyben.

– *Van egy nagyon erős metaforád egy helyt, a vers mint anyaöl, amihez menekülni lehet.*

– Igen. Ha jól emlékszem, olyan környezetben tűnik fel ez a motívum, ahol az ifjúságomban történt bebörtönözésre emlékezem, mikor is a vers a menekülés lehetőségét jelentette. A környezetem azt gondolta, amit anyám is mondott, hogy „Ha a versekért becsuknak, ne írd verset”. Hogy majd abbahagyja és bólogató János lesz belőle, ha nem, akkor nagy ellenálló. Én egyik sem lettem, de elmúlt egy-két év és újra írni kezdtem, és bizony nagyon sokáig tartott, amíg rátaláltam egy hangra, amiről azt gondoltam, hogy az enyém. Ezekről a kétsorosokról még annyit, hogy régebben, úgy ötvenéves korom körül is írtam ilyeneket *Magyar epigrammák* címen, de korábban is. Mindig tetszett nekem ez a forma. Arany János is írt ilyeneket.

– *Meg Csorba Győző.*

– Igen, a *Noteszlapok* például. „Szigorú rendeletbe kéne adni, kinek mit van joga mutatni”, írta Győző. Vagy Aranyánál, hogy „Itt nyugosznak a honvédek: Könnyű nekik, mert nem élnek!”. Mindegyikben szarkazmus van. De Goethét is említhetném. Mikor harmadikos gimnazista koromban mellhártyagyulladásal otthon feküdtem Vésén, könyveket hoztak nekem a paptól. Többek között egy Goethe-kötetet is, amit Szász Károly, a püspök fordított, Ebben voltak kétsorosok is, az egyik így szól: „Sohse felel sz ellenidnek, kik úgy megmártak? – Hát te szeretsz oly útra lépni, mit teleszartak?” Vagy Kiss Józseftől ez: „Hétszer tíz év egy emberélet – félig elalszod, félig elfecsérled”. Ezeket gimnazista koromban olvastam, azóta bennem éltek.

2011 novemberétől 2012 augusztusáig kilenc hónapig nem írtam verset, amikor harmadszorra-negyedszerre katéterezték a szívemet, és a szívklubin feküdtem, és mivel nem tudtak egyik karom erein sem fölmenni, ezért ágyékon keresztül érték el a szívemet. Utána keményen „befászlítottak” az ágyékom körül, hogy ne tudjak mozogni, mert ebben el lehet vérezni. Huszonnégy óráig kellett így feküdnöm. Nagyon kényelmetlen volt, nem tudtam elaludni. Valamikor este tizenegy körül jött egy éjszakás doktornő, aki azt mondta nekem: „Magát aztán jól megkínózták!” Ott írtam, illetve jutott eszembe (persze ezek csak akkor maradnak meg, ha az ember leírja) az első ilyen kétsoros. Van egy olyan mondás, hogy „Nem látja a fától az erdőt”, amit megfordítottam úgy, hogy „Aki millió esetet lát, / az látja-e az erdőtől a fát?”. Utána pedig a Hullámfürdőbe jártam, ahol a reumatikus bajaimat kezelték: fürdő, vízi torna, masszázs, ultrahangos kezelés, és akkor született a „Szelektív ingeráram, ultrahang, / amit mégsem, azt majd a nagyharang”. Aztán jöttek egymás után ezek a versek. Már a mostani kötet leadása óta is összeállítottam két csokrot a kétsorosokból. Egyelőre úgy érzem, hogy ez tart életben.

– *Kis terjedelmű kötet ez, melynek kifejezetten hangsúlyos rétegét képezik az ÁVH-s meghurcoltatás versei. E téma is kap ironikus feldolgozást, ugyanakkor születtek komorabb kétsorosok is, amelyekben a traumát közvetlenebb módon tapasztaljuk. Mindennek örök életre szóló hatását foglalja össze a Kés című darab: „Még mindig a kés, hogy megfigyel valaki, / s az örökös frász, hogy éppen most húzza ki”.*

– Itt Rejtő Jenő is bejön a képbe.

– *Valóban. De beszélj arról, kérlek, hogyan működik az, hogy az önkéntelenül előtörő emlékek évtizedekkel később még mindig képesek nyomasztó, versteremtő élményként fölmerülni?*

– Más szempontból is emlékek kérdése az egész, valószínűleg összefügg a korommal vagy a pillanatnyi helyzetemmel, hogy a gyerekkori dolgok is eszembe jutnak, tehát nemcsak ez az életemet meghatározó történet, hogy 19 évesen lecsuktak, elítéltek 18 évesen írt verseimért. Ezt föl sem tudtam fogni akkor, de egyszer s mindenkorra eltaszított at-

tól, hogy a mindennapi politikával foglalkozzam. Legföljebb csak messziről, ironikusan és kritikával nézve az egészet, de részt venni benne sose tudtam és nem is akartam. A börtöntársaim azt mondták, hogy nyolc hónapot küliben fejen állva is ki lehet bírni. Ahhoz képest, akik egy évet, meg tízet vagy húszat kaptak, vagy meg is ölték őket, ahhoz képest ez semmi, nekem viszont olyan váratlanul jött, és úgy megviselt, hogy az ávós pincében a zárkában összecsuksuklottam szellemileg és látomásom volt. Manapság talán nem, mert már mindent elfelejtek, de egész életemben, ha beültem valakivel például egy kocsmába, állandóan körülnéztem, hogy ki ül körülöttem, és vigyáztam, hogy halkan beszéljek, ne hallják meg. Biztos voltak bátor emberek, akiket a börtön nem viselt meg, de engem megviselt és a mai napig előjön az emléke. A napokban is fölmerült egy történet kapcsán, nem konkrétan velem kapcsolatban, hogy miért akar a hatalom mindent tudni, és mindent számon tartani. Nem mintha félnék, mert most már mi a fenétől félek, de ez úgy bukkan elő mint a bűvópatak és hozza az összes törmeléket, ami abban addig benne volt.

Nagy Imre azt írja a most megjelenő könyvében, hogy a *Platón benéz az ablakon* című összes verseimet nem azzal a három verssel kellett volna kezdeni, ami miatt becsuktak, hanem a végén, a függelékben kellett volna őket közölni. Én viszont tudom, hogy ez az egész életemet, az egész költészetemet meghatározta. Édesanyám még öregkorában, a halála előtt is mindig elolvasta a verseimet és azt kérdezte, hogy „Miért írsz te mindig ilyen búval baszott verseket?” Én nem úgy vagyok, mint némely, hasonló környezetből induló társam, aki úgy érezte, az előző rendszer alatt elnyomták, de most eljött az ő ideje. Inkább a gondolati költészet világa felé fordultam, és ebben Pécs sokat segített, ahol Csorba Győző, Weöres Sándor, Pilinszky, Nemes Nagy Ágnes példája hatott. A minőséggel vagy az ember és a mindenség viszonyával, az ebből a kérdésből fakadó mindennapokkal, gondolatokkal, versekkel foglalkoztam, és azt hiszem, akkor találtam magamra, amikor a *Tárgyak idejében* ('81-ben, már negyvenhat évesen) ilyesfajta verseket írtam. Aztán jöttek a szonettek, egy egész más világ, majd annak lezárulása óta megint valami más (bár Lator László írta valahol a szonettek utáni egyik könyvemről, hogy „ugyanazt csinálja mint a szonettekben, csak másként”).

– *Az biztos, hogy ezek a fiatalok versek és a miattuk elszenvetett büntetés örökre traumatizálta a személyes életedet, másrészt pedig azzal járt, amire édesanyád utalt, hogy onnantól kezdve nem tudtál csillogó szemmel tájverseket írni. Emlékszem egy-két mozzanatra korábbi beszélgetéseinkből a személyes életedből. Hogy még a kommunizmus vége után is, ha megláttál egy rendőrt, reflexszerűen átmentél az utca túlsó oldalára. Egyszer pedig Balassa Péterrel meséltél egy történetet egy Duna-körös rendezvényen.*

– Megjelent a Duna-kör antológia, '88-ban volt talán, ott ültünk, a könyv szerzői,, Pesten a Liszt-szobor előtt egy asztalnál, nyolcan-tízen, és dedikáltuk a kötetet. Balassa Péter ült az asztal túlsó végén, én meg épp Petri György mellett. Rengeteg videó készült (valószínű, hogy nagyobb részük a rendőrségnek), s rendőrök is voltak ott bőven. Egyszer csak megszólalt az egyik Petri háta mögött, és a személyi igazolványát kérte. Mire Petri ránézett és azt mondta: „Előbb mutassa meg a magáét”. (Eszembe jutott később, hogy amikor annak idején jöttek értem az ávósok, nekem is kérnem kellett volna a házkutatási engedélyt, mert mint utóbb kiderült, nem volt nekik. Három nappal későbbre van datálva az iratokban. Mondhattam volna nekik, hogy menjenek a búsba, majd ha meglesz házkutatási engedélyük, akkor kutassanak, de hát...) Péter velem szemben ült, biztosan látta rajtam, hogy megdöbentem, hiszen ismerte a sztorimat (egyszer Szigligeten hosszan beszélgettünk róla), és odakiabált, hogy „Laci, nyugi!”. Ez tényleg bátorítást adott, de tőlem aztán nem kérték már az igazolványt...

– *A közvetlen politikai tevékenységben ugyan nem vettél részt, de ebben a könyvben is megfigyelhetők olyan erősen ironikus, satirikus üzenetek, amit nyugodtan nevezhetünk társadalomkritikának. Ha valaki elolvassa a könyvet, közvetlen reakciókat is talál. Az Édes című kétsorosban*

például: „Mennyit hazudnak, édes Istenem, s mindent azért, hogy neked jobb legyen...”. Meg az olyan címek mint a Nemzeti, a Kampányfüst, a Választás, 2014, a Kampány 2014, a Na ne, az Álom?, a Jobban teljesít – ez egy ismert szlogen – vagy a Képviselő. Sok ilyen kétsorosot találunk, tehát látszik, hogy erősen foglalkoztat mindez akkor is, ha nem teszel közzé politikai nyilatkozatokat. Nem pártpolitikai politizálás ez, de meglehetősen kritikus vélemény.

– Igen. Mint ember, mint polgár nézem-figyelem a történéseket, így érintenek meg engem, és néha költőként reagálok. Rögzítem, hogy ez van. Azt hiszem, mindenki érti, miről szólnak. De arra, hogy kiálljak a porondra, alkalmatlan vagyok. A véleményemet elmondom, még ha ironikusan is, ami talán többet is jelent, mintha csak úgy civilként mondanám. Ez teszi verssé ezeket a kétsorosokat, hiszen képek és áttételek nem mindig vannak bennük, hanem vagy az igazság, vagy a megélt fájdalom, és örülök, hogy általuk benne lehetek ebben a forogtatásban, ami van és valami jelet hagyhatok róla.

– A társadalmi igazságtalanság mentén nagyon is konzekvens a magatartásod. Annak az igazságtalanságnak a szóvá tételétől, amikor arról van szó a börtönt hozó versedben, hogy a sajátotokéból kell „kilopni” a saját lovatoknak a zabot, egészen a mai lopásokig, hazugságokig, amelyek nyilvánvalóan előntik az életünket.

– Mindez valószínűleg együtt jár a hatalommal. Mindig ilyen volt, és ilyen is marad. Azt hiszem, ezt a kötet után írtam már: „Mindig mindenre lehet embert találni, mondta Gy. anno, s nem győzöm citálni”. Pálinkás Gyuri mondta ezt, hogy mindig mindenre lehet embert találni. Bizonyára nagy részük meg van győződve róla, hogy amit csinál, az jó dolog, szent dolog és mindenkinek használ, és azt szeretné, ha mindenki körülötte állna, és tapsolna neki. Sokféle ember van. Én általában azt keresem az emberekben, ami összeköt, nem azt, ami szétválaszt. El lehet képzelni, hogy nekik is van olyan betegségük vagy szerencsétlenségük, ami összekapcsolja őket velem, de vannak olyan részeink is, amik nem összekötnek, hanem szétválasztanak.

– Amikor mondtad, hogy „mindenre lehet embert találni” eszembe jutott, hogy a Terror Házában, amikor megy lefelé a liftben az ember, egy hang magyarázza, hogyan zajlottak a kivégzések, mit csinált a hóhér, a hóhérségéd. Az efféle munkára is lehetett embert találni. Ott lent a pincebörtönben eszembe is jutottál.

– Ezek az emlékek nagyon megrögzültek és most, öreg koromban előjönnek más emlékekkel együtt, például a nagyanyámról, nagyapámról, anyámról, apámról. Vagy például egészen másfajta elemi élmények is. Hogy gyerekként hogyan játszottunk fegyverekkel a háború alatt. Szegény anyám majdnem megőrült ettől, nagyon kikaptunk. Én kilenc éves voltam, az öcsém hét. A falu végén volt egy urasági tölgyes, amit bugyásnak hívtunk (bugyának a tölgyfa gubacsát hívták nálunk, amiből, ha megszáradt, még pipát is lehetett készíteni). A háború végén bolgárok táboroztak arra, miután az oroszok – akikkel együtt jöttek – már elmentek. Arrafelé kószáltunk és mindenfélét, sátorcöveket, töltényt, amit ott hagytak, összeszedtünk. A közelben állt az urasági kovácsműhely is, ahol rossz pusokák álltak halomban, abból is válogattunk magunknak. Volt egy hosszú nadrágom, amit német sátorponyvából varrt édesanyám (az első hosszú nadrágom!), abba dugtam el a puskát, aminek csak a tusa hiányzott és úgy, merev lábbal mentem haza. Utána a puskát az istállóban dugtuk el nálunk, majd sötétben átsempesztük a barátomhoz. Minden paraszti udvarban kellett ’43-ban ázni egy bunkert, oda kellett futni, amikor jöttek a repülőök. Nálunk is volt, Lajos barátoméknál is. Náluk sütöttük el a puskát. Lajos bátyja, Sándor, aki tizenöt éves lehetett, azt tanácsolta, hogy mivel nincs tusa a puskának, a bunkerből lőjünk. Kössük ki egy cövekhez a puskát, és dróttal húzzuk meg a ravaszt. Nagy szerencsénk volt, hogy így tettünk, mert az egyiknek szétrobbant a csöve. Aztán a kisbíró kidobolta a faluban, hogy mindenki szolgáltassa be a fegyvert, ami nála van, mert ha nem, fölkoncolják. Akkor kicsempesztük a puskákat és Lajosék kertje végén, a patak partján lévő kenderáztatóba dobtuk. Ilyen játékaink voltak.

– Nem nagyon tudok a mai kortárs irodalomban olyan szerzőt, akinél a paraszti élet ilyen erősen megjelenik, egyrészt rögtön a szóhasználatban, másrészt abban a természetességben, ahogy nálad metaforává képes válni egy ilyen. Például „éhes lovak a zabbán”, amit rávetítesz az emberi viselkedésre, s az metaforává válik. Ez mind a mai napig magától értetődően jön a szádra és a tolladra. Egyértelmű, hogy ez nem valamiféle utólagos, nosztalgikus idealizálása a paraszti világnak, hanem természetes beszédmód – nem abban az értelemben, hogy reflektálatlan lenne – s ami szerintem unikális.

– Remélem, hogy nosztalgia nincs bennem, noha szemtanúja voltam a hagyományos, több száz éves paraszti kultúra szétverésének, megsemmisülésének, mert ez zajlott a tévészervezésekkel. Borzalmas volt, ahogy vitték a lovakat levágni. Én a börtönben gyakran ettem lóhúst, „burizsz” (búzából készített rizs?) volt hozzá a köret. Akkor kezdődött a régi falusi világ pusztulása, munkások lettek a parasztokból, és az én generációból az, aki akkor otthon maradt, már nem tanulta meg azt, amit az apám tudott.

– Gyakorlatilag a teljes önellátást jelentette.

– Mostanában néha úgy tűnik, hogy fel akarják támasztani az önellátó falut. Szép álom, de hát ez már egészen más világ. A mai falusiak, a középnemzedék meg az öregebbek úgy nevelkedtek, hogy elmentek reggel a tészbe, a brigádfőnök pedig megmondta, hogy melyik táblába mennek, mit vetni, mit kapálni. A parasztok nem érezték a magukénak az egészet, elváltak, kaptak valami munkaegységet, a végén még valami nyugdíjat is. Az egy hold háztájin megtermelték az alapvető dolgokat, a többiért meg mentek a boltba. Kenyérért álltak sorba, amit régebben otthon sütöttek. Ha ma végigmegy egy falun, azt látod, hogy a paraszti udvarokban még konyhakert sincsen, csak a fű, amit lenyírnak fűnyíróval.

– Én azt hallom a faluban, Regölyben, hogy már állatokat sem nagyon tartanak.

– Van egy-két nagygazda, aki – mondjuk – tészelnök volt, és akiknek most hatalmas földterületei vannak. Van, aki hatalmas, kövezett utakat is épít a területén. És bejött a nagyüzemi gazdálkodás. Én nem siratom azt a világot, lehet, hogy ennek meg kellett történnie, de azért nagy változás ez. Kiürülnek a falvak, mert nincs munka, mindent gépekkel végeznek.

– Nyilván nem azt a világot siratom, amiben olyan keményen és olykor embertelenül kellett dolgozni férfinak, nőnek, gyerekek. Helyette most viszont nagybirtokrendszer látszik létrejönni és az emberek nem nagyon tudnak falun mit csinálni. A házuk elértéktelenedik, nem lehet mindegyikből vendégházat csinálni, mert nincs annyira igény.

– Hallani, hogy Budapestről leköltöznek falura, és jól élnek, ám itt rendszerint van valami tőke a háttérben. Elvannak a jó levegőn. Ez a nosztalgia bennem sincsen meg. Talán azért, mert valamiféleképpen, ha nem is igazi, de városi ember lettem az elmúlt fél évszázadban, miután ide kerültem Pécsre. Ebben óriási szerepe volt egyrészt az írónak, másrészt pedig a munkahelyemnek, a könyvtárnak meg a környezetnek. Nem tagadtam meg semmit a paraszti világomból, tehát máig is vállalom és hazajárok, vannak rokonok, meg van a temető, de Isten ments, hogy visszasóvárogjak vagy emiatt sírjak. Borzasztó volt a „módszer”, ahogy apámék nemzedékét kisemmizték.

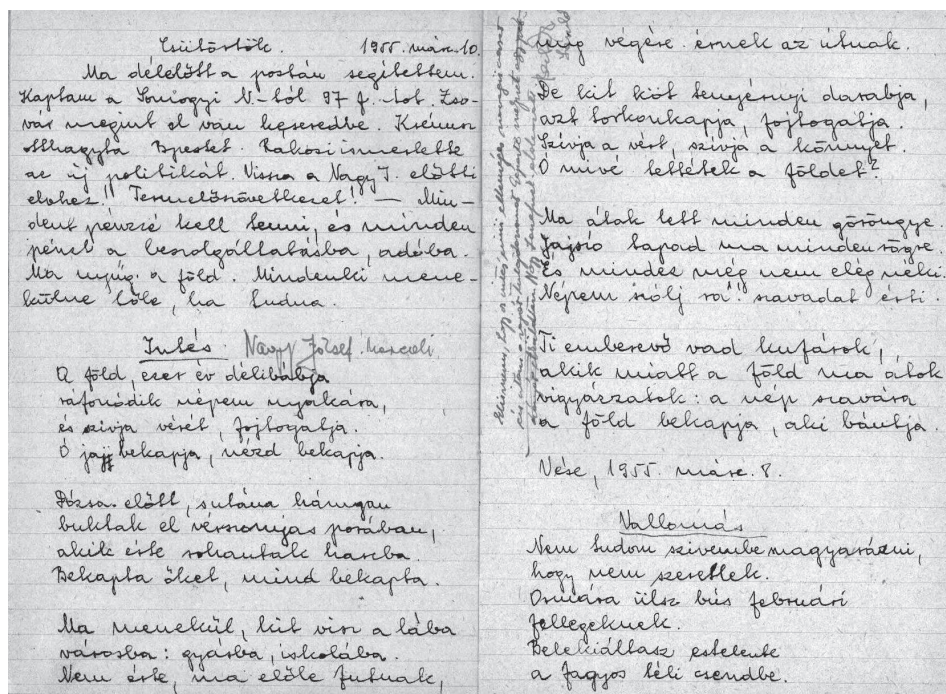
– Kírtam egy kifejezetten az öregedéssel kapcsolatos, nagyon szép kétsorosot, az Álom az öregedésről címűt, ami talán zárása lehet ennek a beszélgetésnek. „Ahogy a csiga visszahúzódik házába, s a mindenséget az idő lassan rázárja”. Nagyon szép metafora, gyönyörű kép.

– Az idő meg a tér többször is visszatér ezekben a versekben, és néha az az érzésem, hogy idő nincs is, csak tér van. Ahogy ebben a versben áll, úgy lenne szép. Ha nem lennének a különböző testi fájdalmak, meg az afölötti keservek, hogy az ember lassan kimarad mindenből, mert nincs egyáltalán ereje vagy készítése elmenni ide vagy oda. Hogy nem is tudom, mikor voltam utoljára színházban vagy moziban. Az autózást is abbahagytam, mert már hülyeségeket csináltam, nekimentem dolgoknak, nem tudtam beindítani a ko-

csit, a vonattól pedig rettegek, nem tudom, miért, de nem szívesen szállok vonatra. És sok mindent elfelejtek. A feleségem tudná ezt elmondani. Ő mindenre emlékszik, én meg semmire. Azt hiszem, ez ellen nem tudok sok mindent tenni. Ha tudok még verset írni, az egyfajta kapaszkodó, azt hiszem, valami önbizalmat ad még. De a szereplésektől nagyon félek már, nem vágyom rájuk.

– Tudom, hogy a mostani kötet után is született néhány kétsoros.

– Egy „csokor” a Vigiliában jelent meg belőlük. Nem adtam már nekik sorszámot, Firkák a szalmaszálla – (Amíg kíváncsi vagy), ez a csokor címe, alcíme. Ilyenek firkák vannak köztük: Nap: „Szavak, szavak, szavak, életető sugarak, / hova bújt, hova süt mögületek a nap?“. Út: „Ha már nem szívből, csak erőből futja, / ne csodálkozzék, hogy hosszabb az útja“; Boldogabb: „Se makkegészséges, se már fiatalabb, / de boldogabb lehetsz, amíg kíváncsi vagy“; Hiába: „Ősök, nyelv, lelkület, ábránd, történelem... / Magyar vagy, hiába cifrázod, kedvesem“.

Az *Intés* című vers. „Elismerem, hogy az *Intés* című ellenséges szövegű verset én írtam, a saját tulajdonomat képezte, melyet elküldtem Nagy Józsefnek.”

Csendélet

Elvitték minden gabonánkat.
Anyám sirt, apám hallgatott.
Őcsém lopott a sajátunkból
a lónak egy marék zabot.

Ülünk az esti lámpafényben,
latolgatjuk, hogy mi maradt:
Üres padlás, s apám szemében
egy ki nem mondott gondolat.

Ő senkiben sem bizik most már,
A munkabére lett oda.
Felelj te Buzgó, ki elvitted,
neki ahhoz mért nincs joga?

Véssé, 1954. november 16.

Elismerem, hogy ezen verset Bertók László
vései lakosától kaptam 1955. febr. elején pó-
tán egy levéllel.

Böhmnye, 1955. aug. 27.

Pál István
tanító Nagyszékén

A Csendélet gépirata, felső sarkában az 5-ös számmal: az „5. számú bűnjel”.
Alatta a per tanújának elismervénye.

Firka firkákra

(bertóknyolcvan)

*a téli földön-égen
mit bír a szalma száll
száll egy szalmaangyal
szúrós törékeny
és ugyanoda konkludál*

*a pillanat szarvhegyén
most kétsorok élet halál
hever egymáson
mi dőlve áll vagy állva dől
így hajlik át*

egyik dolog a másikat

*meglátni erdő dől a fát
meglátni immár nyolcvan
az égen a rácsozatát
ágabogában az eget
a sokat és az eleget*

*verscédulák
feljegyzetek a feljegyezhetetlen
hengerpaláston*

*firkák a semmi ellen
mi dereng át az áton
színén a lényeg
lényegén a szín*

*szorít fog összenyom
zizeg és szikrázik a szalma
minden sorpárral teljesebb
kis mégisek nagy diadalma
a semmiségek pátriárkai
magasai és csorgó árkai*

*a szalma bábu bála
zörgő hintaló*

*a szalma láng zsák és kalap
magában és magáér
nem monitor nem irkalap
végső soron ami kell ráfér
mi rávall s rávaló
e szalmaföldi korban
az írott lábnyom*

*mi immár nyolcvan
mert minden vers alkalmi vers
mi sok mi kevés
az ölelés az istenéltetés
hogy a mindenható
szalmaszál tartson meg és áldjon
a végtelenül végelesz világon*

VÖRÖS ISTVÁN

Bertók mester hatásáról

1

Kiágazó növényi kor

*Mit tanultam tőled, Laci?
Elmondanám, hogyha a sor
túrné, hagyná kimondani.
Szörny les ki a szonett alól.*

*Egy szörny, de mégse állati,
ágán cinke, rigó dalol,
sárkány hangját is hallani,
kiágazó növényi kor.*

*Burjánzást megállítani,
olló alatt a régi sor,
a szörny megnyirbált álmai.
Nem léphetsz ki a rím alól.*

*A vers már nem vasárnap.
A visszhangra is válaszol.*

2

Rendszerváltás volt, igazi

*Mikor este könyv és mozi,
Bertók-kötet a film előtt,
a verset a kor szétviszi,
összefogni maradt erőd.*

*A vers volt a biztos erőd,
vita tárgyát nem képezi,
ahogy írtad te a jövőt,
szavad közé a múlt belőtt.*

*Van, ki hiszi, más nem hiszi,
rendszerváltás volt, igazi,
onnan tudom, hiszen kinőtt
sok költőből olyan bazi*

*erő, hogy nem is az esőt,
ritmusában fényt hallani.*

3

Mi is a vers, ugyan mi már?

*Minden szonett nyolc szótagos,
elharapott sorokba áll,
egy torzóhoz hasonlatos,
ha a szobor felkiabál.*

*Felordít, ám nem is zabos,
harag, humor mögötte jár.
Indulata nem zavaros,
mert egybe tartja sok szabály,*

*de annyit tudni kéne most,
elindul vagy inkább kivár
a létezés fondorlatos
módon bezárt kapuinál.*

*Mi is a vers, ugyan mi már?
Repülőút, de fapados.*

Fránya idő

– Bertók Lászlónak –

*Szaggatja, tépi a szél a várost
ebben a fránya időben.
Lobog, mint a cirkuszi ponyva,
hullámokat vet, besüpped, földagad.
Csattog és lobog a fránya időben.
Patakok erednek, patakok zubognak,
futnak alá a hegy oldalában,
s a négy torony, akár a gyertyaláng,
meg-meglibben az eső raszterében.*

*Tudtad, Laci, hogy a fránya szavunk
eredete meghatározatlan?
Csokonai már használta, ez tény
(még hozzá főnévi értelemben;
vö. franc vagy francnyavalya),
de vajon ki mondhatta ki először –
talán egy kelta magánhivatalnok,
egy ókeresztény cukrászkisasszony
vagy a tettyei derviskolostor
portása, látván, hogy eltűnt a napfény,
bicskát, zöldhagymát, hideg kecskesültet
eltolva maga elől, kitekintve
a portásfülke apró ablakán:
fránya időnk van, fránya egy időnk.
Mert szétnézett, és azt látta, amit ma.
Csattog, lobog a rongyszőnyeg a szélben,
táncol a város, pepita zakó,
integet, felszállási engedélyt kér,
hogy aztán örült pörgés közepette
szóródjon szét diribdarabokra.*

*Mert a város nem téglá, kő, beton.
A város szövet. Szél szaggatja, tépi.
Gézcsíkok, pólyák, sálak, könnyű plédék,
henteskötények, párnahuzatok,
özvegyi fátylak, hetyke bokszeralsók,
selyemharisnyák és vászonpelenkák,*

*abroszok, lópokrócok, kezelők,
mútőmaszkok, tógák és talárok,
bandázsok, stólák, zászlók mozaikja.
Csattog és lobog a fránya időben.
Hullámokat vet, besüpped, földagad:
repülni vágyik, szanaszét szakadni,
belezúgni a fránya szelekbe.*

*Mégsem foszlik szét a város, amelyben
lakik költő, ki a tarkabarka,
izgága vásznat hozott anyagból
hosszú sétákkal keményen körbeszegje.*

M E L I O R I S Z   B É L A

Bertók Lászlónak

Vagyunk örökké

*ugyan van-e várni mit
a nap feljön a bolt kinyit
hétköznap lehet biztos
érezni jól a széleit*

*nekidőlünk a minek
vagyunk örökké kintiek
múlnak telek tavaszok
és nem zavarunk sok vizet*

Kotróhajók

*hogy kotróhajók jönnek
nem lesz szavakból sziget
nincs aki ellenállna
és egyáltalán minek*

*széthordható az idő
azt mondják mindig így van
félkész nyarak emléke
a szép semmibe illan*

Kisétáljunk?

*érezni az ürességet
olyan mint a szikkadt este
ülünk naphosszat szótlánul
út már nem vezet semerre*

*színtelenné lett az idő
szétesik a képzelt emlék
kisétáljunk a világból
kérdéztük egymást nemrég*

Egykori idegenvezető köszönti az idegenvezetőt

A 80 éves Bertók Lászlónak

*Bizony uram, már Ön sem Hetvenkedik,
bár ha jól tudom, még mindig sétál
esténként a mi kis városunkban,
keresztül talán saját téridején is,
s rendületlenül rója megkezdett köreit.
Mikor írom e levelet, este Nyolc Van,
s ha nem tévedek, ilyentájt lép ki talán
a most már „Kocsma-utcára” nyíló kapuján,
lendületet vesz a nagy csinnadrattán,
s csak a köpködőnél fújja ki a levegőt.
És bár ott autók nem járnak jó ideje,
azért körbenéz a lekövezett téren,
nem akarja-e megint elütni egy taxi,
mint hetvenkilencben – vagy hétben(?) –,
kirobbantva magából Muhit, Mohácsot,
káromkodásos magyar sorstragédiát.
Tán szótlannul bölintanak Hunyadiival
egymásnak, tudva, hiába az egykori diadal,
száz év múlva tán nem lesz se költő,
se nyelv itt, melyen majd éppen írni akar,
hisz a mi kis városunk fogy és elöregszik,
no meg a tengerszint, s a szűkülő égbolt,
csak – úgy tűnik – a dzsámin hízik a félhold,
s hogy a történelem, mint épp a kutyaszar,
melybe elkerülhetetlen megint beelép,
mindig okoz valami váratlan meglepetést...
Míg így elmélkedik esetleg s persze
azon, hogy bújhatna át a tű fokán,
a száz szemű székesegyház után,
a Kórház-tér felé löki a Barbakán,
s nem tudom, tovább halad-e onnan
a Magasház irányába, mely huszonhat
éve üres tekintettel mered előre,
gondolva betonagyú tervezőjére,*

*vagy inkább megfordul Ön hirtelen,
és hazafelé siet szűk mellékutcákon,
mintha le akarná rázni, aki figyel,
pedig sehol senki, csak a múlt van jelen,
vagy egyszerűen egyedül szeretne lenni,
nehogy megtörjék így is lassuló lendületét,
belső párbeszédét, hogy akkor miért és miképp,
hol van, ami volt, meddig emelkedhet a tét.
Kedves Uram, mindenesetre tény,
már rég nem láttam, de éltet a remény,
hogy találkozhatunk idén a város főterén
és személyesen is felköszönthetem,
addig is fogadja őszinte üdvözetem.*

HALMAI TAMÁS

A versről

Bertók Lászlónak

*Nem tudja mi az de beleszeret
pedig csak hang csak hang és szerkezet
egy képzelet gazdátlan képei
szeretné még jobban nem érteni*

*maradjon titok maradjon titokban
vagy legalább
egy hely ahonnan
a titok hűlt helyére lát*

KAPCSOS SOROK KÖNYVE

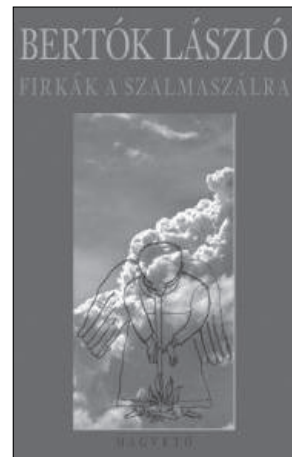
Bertók László: *Firkák a szalmaszálra*

Babits Mihály *Az európai irodalom története* lapjain, a bölcselelő Blaise Pascalról szólva írta: „a matematika az értelem zenéje”. A Bertók-vers muzikalitását a számok rendje és szimbolikája szabályozza az életmű-építő értelem, a folyamatosan megújuló, finomhangoló formaalakítás jegyében. Tiszta, pontos képletű, szépségüket a sokszólamú egyszerűségben kereső és találó lírikusi műveletek visznek előre, teljesítik ki e költészet szemlélődésből sarjadt filozófiáját – nem valamiféle cél vagy végeredmény hiú reményében, hanem a levezetés parancsoló hívásának, szükségességének engedve.

A Bertók-kötetek domináns számait számba venni örömteli tevékenység, mert sorok, versemlékek sokasága szállong nyomukban, s a számmisztika egyszer-egyszer összeforaszítja az életet és a művet, illetve mindkettőre vonatkozó reflexiók tárgyává is válik. Elérkezve a hatvanadik életév küszöbéhez, napvilágot látott a *Három az ötödiken* (1995), 243 szonett gyűjteménye. E szonettek szokatlanul rövid, nyolc szótagos soraikkal, mindössze egy *a* és egy *b* rím hét-hét sorát összecsengető csöndültséggel, a kettős metrizálástól pulzálva mind az archaikus népköltészeti örökség, a felező nyolcas lassacskán évezredes tartományával, mind a késő- és posztmodern, kihagyásos poétai megszólalásmódok lüktetőbben körvonalazott, időnként parodisztikusabb terepével szomszédoltak. A hetvenedik életév betöltését emlékeztetéssé avató nagy gyűjtemény, a kvázi összes versek hatszáznál több oldala öt évtizedet fogott át (*Platón benéz az ablakon*, 2005). Ebből természetesen nem hiányozhatott a *Háromkák* sorozata sem: a Bertók-féle megrímelt haiku-variáns, három ciklus kilencszer kilenc (=243) szövegmezőjén helyezve el a tizenhét szótagos miniatűröket. Tavaly, 2014-ben az *Ott mi van?* első ciklusa huszonegy szabad verset, második fejezete harminchárom tizenkét soros, három strófás – a magyar gondolati líra egyik hagyományába illeszkedő – darabot, harmadik egysége a *Firkák a szalmaszálra* hírhozóját, tizenöt csokorba rendezett százharmincöt párrímű kétsorost tartalmazott.

Ne folytassuk a „matematikaórát”, hiszen a legfontosabb szám most a nyolcvanas: 2015. december 6-án üli nyolcvanadik születésnapját a kortárs magyar költészet egyik kiválósága, aki munkásságának komprimáltságával, az oeuvre a véletleneket is kamatoztató tervezettségével, a formai mintagazdálkodással ugyancsak kitűnik. Kettő, három, öt, hét, kilenc, tizenkettő, tizennégy, tizenhét, huszonegy, harminchárom, hatvanhat, nyolcvanegy, kilencvenkilenc, kétszáznegyvenhárom (s akkor még néhány számnak indokolatlan osztályrésze a mostoha kihagyás, kifeledés): a meseszámok, a bibliai utalások, a verstani-versbeli állandók, a szám-mitika üzenetei egyértelműen kihallhatók a számok mögül. Arány és mérték, ütem és zene, elem és sorozat, struktúra és kompozíció kapcsolódásai a szolidan, él-

Magvető Könyvkiadó
Budapest, 2015
112 oldal, 2990 Ft

vezetesen matematizált versalak-kultúrában teljesedtek ki. Egyik forma katalizálta, befolyásolta, tökéletesítette a másikat. Törvényszerű – vagy éppenséggel a legkevésbé sem evidens – belső kötések hozták közel, bogozták hálóba a változatosságukkal, mindig innovatív anyaggal gyönyörködtető, tőprengtető Bertók-gyűjteményeket. Nem véletlen, hogy Angyalosi Gergely, aki 2006-os nagyszabású írásában, az *Élet és Irodalom* hasábjain a *Platón*...-t téve mérlegre, *A líra szabadulóművésze* címmel mesterien jellemezte a költőt, a Bertók-sonettet így írta le: „...három négysoros, ölelkező vagy keresztímű strofát és egy kétsoros, páros rímű záró »kapcsot« tartalmaz. Ezt az utolsó két sort néha szinte ostornak érezzük, olyan definitív erővel vág végig rajtunk és a vers egész testén”. S az esztéta kritikus joggal irányította a figyelmet a minimalizált rímszám (az utolsó két sor csattanója is az *a* és *b* rím keretei közt marad), a „sorvégi kapcsok” lényeges szerepére.

„A líra szabadulóművésze” rendre akkor vett búcsút a maga kialakította formáktól, amikor e formák túlterhelésének, kizsákmányolásának veszélye fenyegetett. A különféle irányokba történt továbbhaladások, a Bertók-vers a legutóbbi három évtizedben létrejött alakzatai és halmazai közti összefüggések elnyerték alapos értékelésüket, jellemzésüket a szakirodalomban. Többek között a szonettek és a náluk két sorral rövidebb „háromsoros négyesek” rokonsága. Bertók László új kötete, a *Firkák a szalmaszállra* nem egy kétsorosával úgy hat, mintha egy eléje gondolható hosszabb (tizenkét soros) vers zárlata lenne. Kis ostor, önmagában. Nem csap, vág: csípősen suhint. A két másik említett versalakzat az *Ott mi van?*-ban érvényesülő oltalmát elhagyva, a tizenkettedik sorig az olvasó által játékos-fiktíven feltételezhető, megalkotható (esetleg hiányos szonett-) előzmény támasza nélkül, önmagában áll a négyszázöt párvers. A négyszázöt kapocs, melyeket azonban nem pusztán legszembevetőbb verskellékük, a páros rím zár össze.

Milyen műfajként fogadjuk be e kétsorosokat? Legcélszerűbb, ha egyszerűen kétsorosokként. De tagadhatatlan, hogy sokszor érződik bennük az aranymondás, proverbium, summa, vicc-csattanó, szlogen, axióma, epigramma, epitáfium karaktere, nyelvi-formálási sajátossága és célzottsága is. Négyszázöt sorpár nyilvánvalóan nem lehet azonos színvonallú, egyformán velős, ám igencsak kerületne minket a csömör, ha százsámra kellene pompás rigmusokat, elgondolkodtató sírvéseteket, maximálisan kiélezett életbölcösségeket, faggató kérdésbe fordított sorsdöntő állításokat elraktározunk. A változatosság, hullámmzás nélkülözhetetlen e gyűjteményben, s amikor halványabb, ismétlő, elkoptatottabb sorkettős-re bukkanunk, olvasói énünk éppen a megpihenést, az áramszünetet honorálja. A *Rácsok* így hangzik: „A kor is, a kórok rácsa is bezár, / tátogatsz, mint egy kirabolt bazár”. A kor/kór szavak egy ékezet különbségű összejátékatása ősrégi stiláris fordulatok két szóatomja, a „bezár a bazár” pedig a mindennapi beszéd ironikus, szintén ezerszer bevetett, egy kín- vagy kancsal rímből előhívott sémája arra, hogy valaminek vége szakad, ütött a zárórája. A két lapidaritás azonban Bertók kezén az önmegszólító, szokatlan *tátogatsz* szótól új dimenziót nyer („partra vetett hal” vagy más asszociációval), az *oral poetry*-ből érkezett rím önmagát gúnyolja, és ez a sorpár is beilleszkedik a kötet nem kevés – és nem tolazkodóan, ránk nehezőlőn sok – halál-előérzet helyzetjelentése közé.

Miként varázsolja a keveset sokká, a mellékeset lényegessé a „firkák” három ciklusa, mindegyikben tizenöt alegységgel, alegységenként kilenc-kilenc mikroverssel? Elsőül a címeikkel. A cikluscímeikkel is (*Rajta áll vagy bukik; Részenként veszted el; Ahogy jöttél, mégy el*), az alegységek címeivel is (3. [*Fogoly vagy*]; 9. [*Nyitva maradni*]; 11. [*Az utca? Az ország?*]; 24. [*Mint az elítélt*]; 25. [*Ijesztgette a halált*]; 31. [*Gondolj az ellenfeleidre is*]; 43. [*A boldogság enyém*] stb.), az egyes darabok címeivel is (*Fele is elég; Hetvenhét fa; Sors; „Kis” nyelven; Álom az öregedésről; Szemorvosnál; Gyógyfürdőben; Unokájának; Az epilóg lírikusa; Hetvenkedik; Kompenzálja; Jövő?* stb.). Minél kisebb az egység, annál problematikusabb a címadás: ne csupán téma- vagy műfajjelölés, utalás vagy kiemelés, élc vagy olvasási iránynyíl legyen. (Lehet esetleg a vers harmadik, azaz nyitó sora is: mondatelem – „A jó vers // nem vízszin-

tesen, hanem *vertikálisan / épül*, mondja W. S., *s több emelete van*“.) Az iménti felsorolásból is kitetszhet, milyen sokféle nyelvtani státust aknáz ki a címadó Bertók, aki közeli és távoli sorpárjait is kombinatorikus kapcsolatokba hozza. A *Hetvenkedik – Kompenzálja* egyazon sorozat, a 33. hatodik és hetedik lépcsőfokáról diskurál egymással, a versalanyt itt egyes szám harmadik személyben léptetve fel. Az első ciklus legelső (alkossunk műfajnevet a *háromkák* bátorításával) „kettőskéje” (*Üveghegy*) és egyik legutolsó szösszenete (*Mese*) az egymásból értelmezhető címeket a verstartalmak kölcsönösségével tölti fel: „Mint mikor az üveghegy felrobban, / s minden szilánkjá testedben, agyadban” – „Üvegszilánkokból üveghegyet? / Ha hiszed, másik mesét is lehet?” Mindkettőnek jellemzője a Bertók szonettjeiben (és más költeményeiben) egyként regnáló, sokjelentésű kihagyásosság, csonka mondat. Az oda-vissza játék fintoros, többszörös groteszkuma, a lehetetlennel való cimborálás a *Firkák*... első fejezetének keretességét is biztosítja, amely másutt és másként szintén mutatkozik, a kétsorosok kisszerkezetei felől nagyobb kötetbeli szerkezetek, összefüggések felé tájolvja a versanyagot.

A *firka* és a *szalmaszál* együtt és külön saját játéktérhez is jut. „Szalmaszál... Cérnaszál... Pókfonal... / Rajtad áll... Akkor is... Rajtad áll!” (*Csúfoló*); „A fal akkor is fal, ha telefirkaálsz, / a szalma meg szalma, hiába cifrázod” (*A fal*); „Most akkor az utolsó szalmaszál tart? / Vagy firkáid tartják a szalmaszálat?” (*Szalmaszál*) – s ehhez a rezignációhoz, a betegeskedés, kórházjárás stációihoz, a viszonylagosság kétségeihez, a kapcsok bomlásához, a vállalkozás önironikus felfogásához a két sorba tömörített önjellemzés, majd hogyanem pályakép ugyancsak csatlakozik: „Egy firkász, aki éppen hatvan éve / lépett gyanútlan a vízre (?), a jégre (?)” (*Névjegy*).

A hatvan év – a pálya – nyolcvanként, teljes életként belesűrűsödik a látszólag az időződésre, betegeskedésre, kései évekre, közelítő elmúlásra koncentráló versek világába. A felbukkanó évszámok – 1935, 1945, nagy nyomatékkal 1955, 1956, hatalmas történelmi-társadalmi ugrással 2012, 2014, 2015, s utalásosan még néhány további – életrajzi egyensúlyt, megszakítottágaik paradoxonjaival, titkaival együtt rekonstruálható linearitást biztosítanak az epikusnak is dúsuló, a történetyszerűség minimumát nyújtó három fejezetnek. Az anya, apa, feleség, barátok, társak, sorstársak gyakori szerepeltetése tágítja a szcénát. A születés-, gyerekkor-, ifjúkor-, férfikor-, zenitkor-versek nagyobb távlatot nyitnak a szalmaszál-graffitinek, mint amit a könyv első rápillantásra elhíttetére szerény magáról, „időskor-híradásáról”. A címében dátummal ellátott világrajövetel-verstől (*[Születés, 1935. 12. 06.]*: „Se kórház, se orvos, a bába parancsol, / s ijedt apám nyom ki jajgató anyámból”) akár a hetvennyolcadik születésnap verséig („Hiába esküdsz meg hetvennyolcszor, / ma megint engedsz a negyvennyolcból” [*Születésnap*]) így van ez. A kötet megkevertségében kapcsos időrendisége lehetővé és megokoltá teszi, hogy az előbbi két sor a 41., az utóbbi a 20. sorszámú alegységben helyezkedjék el (vagyis nem az időrend szerint vélelmezhető pozícióban). A képzettársítások forgó ernyőt borítanak a négyszázöt kétsoros fölé: tanácsos a kötet lapjait a számozott, meghatározott szerkezeti rendtől függetlenül átpörgetni nemegyszer, s így olvasni, görgetni egymásra a hiperaktív dialógus-képességgel bíró vers-szemcséket.

A W. S. monogram és a dőlt betűs vendégszöveg jelezhetette, hogy Bertók szívesen dolgozik citátumokkal, intarziákkal. Segítőkészten rendelkezésünkre bocsátja *Az idézett költők* táblázatát, tizenhárom költőtárs huszonnégy megidézésének lajstromával. (Három világirodalmi nagyság került e „válogatott keretbe”: Dante Alighieri, François Villon, William Shakespeare, kilenc poéta-előd, és egy kortárs, Weöres Sándor, részint pécsi életpezódjai miatt.) József Attila hat és Ady Endre öt meghívás révén fölényesen vezeti a szavaikkal vendégeskedők körét, de Bertók ebben a vonatkozásban is összetettebben működötti könyvét, mint arról a névsor tanúskodna, s elkerüli a kézenfekvőt (nem céloz József Attila Freud nyolcvanadik születésnapját ünneplő versére: „Amit szivedbe rejtessz, / szemednek

tárd ki azt, / amit szemekkel sejtessz, sziveddel várd ki azt” stb.). Igen sok kettőskéje rögzült felező tizenkettesbe, s ezzel Arany János két, Petőfi Sándor és Zrínyi Miklós egy-egy megidézése alaposan felértékelődik. A kései lírájában életére pársoros versekkel, költői margináliákkal, sejtelmekkel és a *Sejtelemmel* visszapillantó, a jövőt előlegező Aranyé különösen. A szó szerinti vagy módosított citálás mellett a tónus is belekapcsol az irodalmi örökségbe, a rimelő két-két sorok erecskéi távoli forrásvidékeket feltételezve teszik meg útjukat egymás és más vidékek felé. Kis túlzással a *Firkák...* laptopjának klaviatúrája is kopoghatná (netán a kézírás gyöngyözhetné?) a *Goethe után szabadon* lantosának 1882-es, páros rímű kétsorosát: „Pénzt, időt hogy vertem el, / Arra e kis könyv fele!”.

Bertók László valamennyi rá jellemző versalak kimunkálásakor erős kötöttségeket és kötelezettségeket mért önmagára és a formára. A nyolc szótagos sorokból faragott szonett annak idején nem engedte a miniatűrös cizellálást, ellenállt a hosszabb szavaknak, provokálta a zéró morfémákat. A háromkák középső, hetes sorának a két öt szótagos sor általi rímbe pólyálása szintén mesterségbeli próba, nehezítés volt a haiku asztalán. De vizsgálhatnánk a techné kérdéseit a szabad versek szövegoszlopai esetében is, legutóbb az *Ott mi van?* első, *Menekül, magyarulkodik* ciklusában (az áthajlások módszertanát stb.). Az önkorlátozás azonban a gáttalanabb, találékony, merész versbeszéd irányába is hathatott. A *Firkák a szalmaszálla* – többek között éppen mert „firka”, csak részben kontrollált rajzolat, s mert szalmaszálla íródik – a rímkapcsan kívül nemigen ismer kötelmet. Beszélője, vershőse kimozdulhat a szükségszerű önéletrajziság szorításából, más közegekből szintén veheti életképeit, s elvileg valamennyi nyelvtani személyre rátestálhatja a mondandót. Alkalmazhat a mindössze két sorban erősen bontott vagy tézis–antitézis jellegű, tartalmú párbeszédet. Elkattinthat szövegfotót, amely tematikusan a könyv mellékterét jeleníti meg, és egy sorban ütközteti *valaki másnak* az egyes szám első személyű, valamint a lírai alakmásnak az egyes szám harmadik személyű megszólalását: „Pénzt kérek! Kis pénzt! Mondja, mondja, / árulja a várost Pécs ikonja” (*Géza, a koldus*). Minden firka élheti a saját életét, még alkalmiságát vagy szikrájának esetleg hamari kilobbanását sem kell letagadnia. A sorok – a „vonalak” – hossza tetszőleges, és a költő nem rest szeszélyes-véletlenszerűen banni a rendelkezésére álló felülettel. Legnagyobb szótagszámú (kétszer tizennégy szótagot számláló) és legkisebb szótagszámú (kettő plusz hét szótagból álló) sorpárja a 17. (*Harkány*) lapjain, nyolcadik és kilencedik helyen mintha formai feleselést folytatna: „Paprikapakolás a válladra, derekadra. / Magyar paprika, tüzes magyar menyecske rakja” (*Magyar*) – „Harkány – / masni az ördög farkán” (*A monda*).

Az olvasó örömet feledkezik bele a *Firkák...* sokszínűségébe, villódzásába, nyelvi leleményeibe, humorába (és Roskó Gábor illusztrációiba, melyek némi szemléltető jellejük ellenére, az oldalpárokba tördelve szívesebben élnek a maguk saját-műfaji rajz-életét a Magvető Kiadó újdonságában, mintsem firkák lennének a firkákhoz). De nem téveszthetjük szem elől, hogy rétegzettsége közepette összegzés és számvetés kitüntetetten a nyolcvanadik születésnapra szánt, illúziótlan könyvét tartjuk kezünkben, mely a fogyatkozó életidő problematikáját egyfelől az elmúlástól szorongó egyén elkerülhetetlen távozásának, másfelől a majd nélküle folytatódó világ kifogyhatatlan, végletes változatosságának, szép-rút összetettségének készítésére énekeli meg. Bertók költői eleganciáját (egyben emberi kvalitásait) érzékelteti ez a hang, mely az „én”-ről az „ők” előtti főhajtással beszél: „Elment Csorbáné Margitka, Marek Jancsi. / Kevesbednek, akiket nehéz itt hagyni” (*Kevesbednek*), s ez is, mely nem csupán térben: időben ugyancsak koordinálja a versalanyt, noha mintha nem is lenne a képen: „Kitaposott út. Völgy, tele házzal. / S ember is, falu is, hegy is háttal” (*Háttal*).

Bertók László önmagához, költői rangjához méltó kötetet alkotott meg az élet-magaslati, kerek születésnap alkalmából. Nyolcszázöt sor: négy százöt „közvetlen”, voltaképp egyszerű sorpár a páros rím kapcsolatában – és mégis mindegyiknek (együttesen pedig, még

nagyobb lírai energiákat mozgósítva, a három ciklusnak) legalább olyan öblös a mögöttese, mint amely élénk az előtere. A kettőskék úgy csatlakoznak a bertóki szonettekhez, háromszor négyesekhez, háromkákhoz, hogy kapcsolódásuk kapcsok kipattintása, elválás, új forma egyben.

Négyszázöt a nyolcvanadikon.

Firka, mívesen.

Szalmaszál – miért lenne utolsó?

Vajon a Nyolcvanéves mivel lep meg minket, olvasóit a közeljövőben, a nyolcvanötödik felé vezető úton?

SZILÁNKKÁK

Bertók László: *Firkák a szalmaszálla*

„Képzeld el a gólyát, aki vénségére / nem száll, hanem létrán mászik a kéményre.” – olvassuk Bertók László új kötetének egyik kétsorosát (*Létrán mászik*, 83.), s nem tudjuk nem áthallásosan olvasni. A groteszk gólya-kép egyszerre összegzése az öregséghez fűződő fájdalmas és komikus erőlködésnek, valamint a szívós küzdelemnek a nem szűnő vágytárgyak és a normális élet után, hiszen a kémény egyszerre testesíti meg a fölfelé törekvés igényét, valamint (az implikáltan ott lévő fészek révén) a biztonság terét is. A bertóki költő-allegória Baudelaire repüléstől megfosztott, szárnyaiban megbotló albatroszának pannon változata – a költő számára a vers jelenti az erőfeszítések árán elérhető és elérhető állapotot, sőt, az otthont, ahová föl kell mászni akkor is, ha az már nem a látványos, fenséges, ifjonti szárnyalás, hanem a megszokott létmódját némiképp hátrahagyni kényszerülő ember kapaszkodása.

Az idén nyolcvanéves szerző *Firkák a szalmaszálla* című új könyve olvasható eme emberi és művészi léthelyzet kemény és őszinte, öniróniával átítatott lenyomataként – s emiatt a reflexív, önmagára tekintő pozíció miatt lehetséges elsősorban az, hogy bár a könyv az öregség lírai színrevitelének fontos kortárs dokumentuma, a legkevésbé sem kelti a kapaszkodás vagy a puszta erőkifejtés, s végképp nem a komikusság hatását. Egy verskomponálással, a mesterség magas színvonalú gyakorlásával eltöltött sok évtizedes költői pálya minden tapasztalatát, finomságát és bölcsességét egyesítő gyűjteményről van szó, amely bizonyos értelemben nyelvi szintézisét adja az életmű eddigi törekvéseinek, s továbbvitelét több témájának is.

Mindenekelőtt a formáról érdemes szólnunk: rímes, kétsoros, soronként (minimális kivétellel) azonos szótagszámú rövid szövegekből áll a könyv, amelyek, ahogy az a „háromkák” esetében is történt, ciklusokba rendeződnek: ezúttal kilenc, külön címmel ellátott, de egymással valamiképpen párbeszédbe lépő „kisvers” kapcsolódik össze egy fellettes cím alatt. Egy nagyobb ciklusba tizenöt darab ilyen „kilences” tartozik, a kötet pedig három ciklusból áll. Bertók László interjúkban korábban már elmondta, hogy nála rendre „a tartalom szülte a formát”.¹ S ha a szonettek („szonett-kék”) nagyon leegyszerűsítve intencionáltan „a szabadság végtelenségét és sérülékenységét” hivatottak valamiképpen egyedi struktúrába rendezni, a „háromkák” (eredetileg haikukák) a kert és a táj tapasztalatából fogant rímes epigrammák, a „hosszúkák” az idősebb kori élmények és világlátás „indázó”, körülíró mondatfüzérei, a *Pénteken vasárnap* (2010) kötet 12 soros „pillanatkáit” a tűnő és megragadó impressziók, momentumok alakmásai, akkor a mostani firkák éppen-séggel az öregség és betegség feszes noteszlapjainak, fényes szilánkjainak formavariánsai. „Hiába sütött ki fölötted a nap, / ha nem látod, csak a szilánkjaidat.” (45.) – írja, nagyon érzékletesen sűrítve egy képbe a múltás, a szétforgácsolódás, az öröm tétova szemlélésének tapasztalatait, a mostani fényben egységesnek tűnő korábbi világ hozzáférhetetlenségét.

Borbély Szilárd már egy korábbi kötetéről szóló recenziójában is pedzegette azt a kérdést, hogy a Bertóknál megfigyelhető „formai alapú átrendeződés”, a haiku felé moz-

¹ Bedecs László, *Mi volt a kérdés? Beszélgetések kortárs magyar költőkkel*, Kijarat, 2010, 62.

dulás vajon az egyszerűsödés és „gnómaszerűség” irányába tartó határozott tendencia jele-e, vagy a szerkezeti-alaki kísérletezés aktuális állomásairól van épp szó.² S bár a folyamba a „pillanatkák” megjelenése kisebb hullámokat kavart, a mostani kötet tükrében hajlamosak vagyunk mindkét megállapítást egyszerre helytállónak tekinteni: az utóbbi pályaszakaszban észrevehető a mikroformák iránti fokozatos elköteleződés, ugyanakkor az erősen experimentális jelleg is. Igaz, a kísérletezés mindig is a Bertók-líra egyik fontos jellemzője volt, amennyiben sem a szonett-, sem a haiku-hagyomány nem szoros követésben, hanem motivált átrendezésben, újragondolásban jelent meg nála. A szonett-, de különösen a háromka- és a firkakötetek esetében pedig azt is szükséges hangsúlyozni, hogy a kisebb egységek mindig makroszerkezetben nyertek adekvát végső formát, a három- és kétsoros alkotások összekapaszkodtak, kontextuálisan erősítve és pozicionálva egymást. (Igaz ez akkor is, ha mind a haikuk, mind a mostani kétsorosok között van erősen aforizmaszerű, elkülönülő darab is, például: „Menekülsz előle? Megbirkózol vele? / Öröklét a súlya. Pillanat a neve.” *Pillanat*, 66.) Joggal veti föl Bedecs László a 2005-ös *Platón benéz az ablakon* című Bertók-összesről szóló nagyívű kritikájában azt, hogy e strukturális döntés mögött „komoly poétikai kérdés húzódik meg [...], hogy tudniillik lehet-e a versről kontextusa nélkül beszélni, elképzelhető-e egyáltalán a vers kontextusa nélkül”.³ Olybá tűnik, hogy az új kötet további érveket hoz a nemleges válasz mellett, hiszen bár számos kétsoros önmagában válik izgalmas teljesítménnyé, nem egy esetben jól észlelhetően a kilencdarabos kisciklusok válnak hatékony műalkotássá, s benne a rövid egységek párbeszéde az, amely nagyobb összetettséget ad a szövegnek. A 78. oldalon például *A pesszimista* és *A dolog* című, egymást követő darabok a nyelvtani kohéziós jelzés és a szorosan kapcsolódó tartalmi elemek következtében nyilvánvalóan összeolvasandók: „Mert úgy érzi, hogy egyre betegebb, / már nem is szedi a gyógyszereket.” Majd: „Ha mégis beveszi, attól kezdve mindegy, / hogy a baja, vagy a gyógyszer miatt nem megy.” S ha tovább olvassuk a kisciklust, a rá következő kétsoros folytatja a megkezdett tematikus és gondolati ívet, ráadásul ironikusan fölveti a szentenciózusság és betegségdokumentálás kettősségének (látszólag egymást kizáró, ám a kötetben és pontosan ebben a darabban is termékenynek mutatkozó kölcsönviszonyát): „Mikor végre bölcs öreg is lehetnél, / megijedsz és lera-gadsz a betegnél?” (*Bölcs? Beteg?*)

A *firka* szóban benne rejlik, ám a megelőző műfaji öndefiníciókkal szemben ezúttal sokkal inkább integráns kicsinyítő elem nem nélkülöz ugyan némi önlefokozó jelleget, ám a korábbiakban is rendre érzékelhető bensőségesség is jelen van a kifejezésben. A szalmaszál ugyanakkor nagymértékben fokozza a vállalkozás efemer és törekeny (ráadásul mintegy mellékes) jellegét, de nem kevésbé a bravúrosságot és a finomságot is. A kötet több önreflexív helye további segítséget is nyújt a cím, a kötet és a sajátos zsáner értelmezéséhez. „Dráma, eposz, regény, önéletrajz helyett / két sorra teszed föl végül mindenedet?” (98.) A *Helyett* című darab arra utal, hogy a szerző mindig is tervezett nagyszabású önéletrajzi munkája, a szülőfalut, Vését, illetve a somogyi világot elbeszélő regény, a börtönélményeket (a *Priusz* című szövegen túl, illetve másképpen) bemutató mű helyett nem egyszerűen a líra, hanem egy ilyen sérülékeny, ki tudja, mennyire teherbíró forma az, ami megmaradt. A Rákosi-korszak tapasztalatainak, az '55-ös elítélés és börtönbüntetés időszakának, az ÁVH terrorjának töredékes felelevenítése csakúgy az epikus, historikus adósságok részleges törlesztését jelentheti, mint talán a közéletiség és politikum frekvenciát előterbe helyezése. Bár a közérzeti, közéleti szövegek nem minden esetben érnek föl a könyv ormaihoz (egy-egy szakaszban – például: 29. oldal – kifejezetten szimplifikált közléseket kapunk), a (fal)firka-jelleggel teljes mértékben összeillő ez a fajta megszólalásmód és társadalomkritikai pozíció. Az idézett vers ugyanakkor nem véletlenül kérdő, s nem ki-

² Borbély Szilárd, *Hungarikum-e a líra?*, *Parnasszus*, 2012, 87–89.

³ Bedecs László, *Nem oly nehéz, Jelenkor*, 2005/12.

jelentő formájú: a modalitás részben a hitetlenkedést (csak ennyi maradt már számodra?), ám részben a bátorságot és az ambíciót is kifejezi, mert az nyilvánvaló, hogy a „két sor-nak” bizony tétje van. A kötet ismeretében pedig azt mondhatjuk, hogy sok minden van rápakolva erre a „két sorra”, de bizony nemcsak nyögi, hanem bírja is a terheket, amelyek méretéről egyebek mellett közvetve az efféle (kissé gúnyosan) önkicsinyítő gesztusok is árulkodnak: „*Firkáidat, lám, / cikizni, elvetni egyik sem akarja, / s van, aki kiteszi még a kirakatba.*” (33.) (E szöveg egyébként azok egyike, amelyekben a cím szintaktikailag is szerves része a műnek.)

A firkálás azonban nem pusztán az aktuális dolgokra érvényes: magát „firkász”-nak nevezi egy helyen e kötet beszélője, s az alábbiakkal utal egy régebbi (egyébként a *Szélkiáltó* zenekar feldolgozásában is nagy népszerűsége szert tett) versre: „A boldogság egy hajszál, egy szó, egy mozdulat... / Firkáltad húsz éve... Most mutasd meg, ki vagy!” (84.) Az utolsó sor pedig már ahhoz a szemponthoz utal, amelyből a kötetben az írás (költészet) és az identitás közötti összefüggés figyelhető meg. A *Szalmaszál* című vers azt a paradox kölcsönviszonyt eleveníti föl, amely élet és irodalom között létesül a bertóki univerzumban: „Most akkor az utolsó szalmaszál tart? / Vagy firkáid tartják a szalmaszálat?” (36.) Az írás közvetlen egzisztenciális tétje mutatkozik itt meg, ám olyan körkörös szerkezetben, melyből nem „kitudható” tánc és táncos, rész és egész viszonya. Az első sorban az „utolsó szalmaszál” idioma átértelmezése történik meg, mégpedig – a kötet cím jelzését követve – úgy, hogy a szalmaszállra ráíródik a költészet, a „vers” metaforikus jelentése is. Éppen ezért zseniális ez a rendkívül tömör költemény, mert nemcsak az élet és a költői lét lesz értelmezhető (rákérdezés formájában) a versírás viszonylatában, hanem a második sorral magának a költői műnek a létmódja is porondra kerül. Természetesen nem mondhatjuk, hogy a szalmaszál volna itt a vers allegorikus megfelelője, mert akkor hogyan értjük a firkát? Miben áll firka és szalmaszál viszonya a mű metapoétikus síkján? Ezek miatt a kérdések miatt összetettebb a szöveg annál, mint amiként érzékeink számára talán elsőre tűnik. Valamelyest hasonló szerkezetet mutat az alábbi is: „Azt írod, amit élsz, szoktad mondani... / De mit él, ki ez a beteg, vén pali?” (*Amit élsz*, 83.) A „beteg” és a „vén” olyan hívószavak, amelyek végigkísérik a teljes kötet világát, s amelyek itt szorosan kötődnek egyfelől magának az életnek az artikulációjához, valamint – az első sorban olvasható mini ars poetica jegyében – az írás lehetőségeihez is. A csavar a történetben (ismét) az, hogy az élet természetszerűleg éppen hogy az írás által, az írásban válik olvashatóvá, valamilyen-né. A hermeneutikai kör a könyvben nem először és utoljára záródik be inspiratív módon.

Az efféle paradoxitás nem a legújabb kötet kizárólagos sajátja. Már a *Pénteken, vasárnap* tizenkétsorosában is efféle (Bertók egyik legfontosabb hivatkozási pontját, Babitsot parafrázáló) kérdésekkel találkozunk: „nem a költő az olvasót, / az olvasó írja a költőt?”; „nem a dal az énekesét, / az alkalom szüli a nótát?”; „s ami bejön, semmit se mond, / de mintha Isten szava volna?” (*Hiába forगतod a szót?*) A nyelv és a szubjektum problémája Bertók életművében újra és újra előkerül, s nincs ez másként a legújabb könyvben sem, jóllehet a kérdések jóval kevésbé ontológiai, mint inkább egzisztenciális, az önmagaságot közvetlenül érintő szinten merülnek föl. Az anyagszerűség például szinte mindig kettős értelemben bukkan föl a kötetben: egyszerre érthető rá a testi-anyagi (néha tárgyi-anyagi) minőségre, valamint a nyelv anyagszerűségére. A *nyelv* című darabban (80.) pedig az alábbiakat olvassuk: „Ahogy a műszerek a tetszhalottakat, / a nyelv valameddig őrzi még, aki vagy.” Izgalmas a párhuzam, hiszen a nyelvnek azonnal két aspektusa is élénk kerül: valamiféle gép- és eszközszerűségében mutatkozik meg, ám nem akármilyen, egyenesen létfenntartó készülékként. Ami azonban nagyon erős és megdöbbentő ebben a szövegben, az a „valameddig” szó egyértelműsítő jelentése és következménye: mindez csak ideiglenes és mulékony, az elmúlás elkerülhetetlen, s tulajdonképpen az a kondíció, amit a nyelv még képes elősegíteni, őrizni, az már egy tetszhalotti, az átlépésnek már *onnansó* határán

lévő állapot. S e nagyszerű, felforgató versek hatásán bizony az sem old sokat, ha mellette olyan kétsorosokat is találunk, mint például: „Az Úr adta, az Úr veszi el. / Bizony, sokkal könnyebb, ha hiszel.” (*Ha hiszel*, 94.)

„Mert a konklúzió mindig ugyanaz lesz, / mint az anyaölbe, menekülsz a vershez.” (18.) A *Konklúzió* című szöveg értelmezése szempontjából megkerülhetetlen a szövegkörnyezet, amennyiben egy olyan kisciklusban kap helyet, amelynek elsődleges témájaként és kontextusaként az 1955-ös fiatalkori börtönbüntetést nevezhetjük meg. Így a vershez menekülés sajátos módon a börtönbéli vigasztalan napok vigaszaként, otthonpótlékeként mutatkozik meg, de a dolog pikantériája, hogy – miként az a kötetből is kiderül: „Annak is immár hatvan éve, hogy / az ÁVH költővé avatott.” – a bebörtönzés indoka is a versírás (mint rendszerellenes tett) volt. A vers mint anyaöl ekként nemcsak az élhető világ helyeként szerepel, de a börtönlét eredeteként is – szerkezetében nincs ez távol egyébiránt attól sem, ha a szöveghelyet áttételesebben, nem a büntetés-narratíva közegében értjük. A könyv versei nagymértékben kapcsolódnak a halál fenyegető közelségéhez, ennek (reflektált) megírásához, s így az anyaöl-helyzetben lévő versekre irányuló vággyal egyben a csecsemőkorra, az élet kezdetének pozíciójára is ráíródik a halál. Hogy ez nem tűnik túlértelmezésnek, az is alátámasztja, hogy (mint ahogyan már korábban is utaltam rá) számos vers (24., 26., 43., 64., 97. stb.) foglalkozik azzal, mit jelent az én, a „magad” az élet egy késői fázisában, mennyire integráns, hogyan ragadható meg. Tudjuk, hogy a freudi halálösztön nem szükségképp destruktív hajlamként érthető meg, hanem éppenséggel visszavágyásként egy olyan primordiális állapotba, amelyben az ego még egységes volt, nem szakadt el és vált reflektív, nem szenvedte el a születéssel járó fájdalmat. Az anyaöl természetesen nem az anyaméh, ám a születés utáni létezésben az én egészségéhez legközelebb álló kondíció, olyan hely, ahol talán az én eredeti, tiszta állapotában leginkább visszakereshető. A vers és versírás paradoxona éppen az lesz, hogy az a médium (s persze egyben praxis), amely menedékként szolgálhat, fogja felmutatni a maga nagyfokú összetettségében a létezés súlyának, az idő sebeinek, a halál árnyékának s hangsúlyosan az én szilánkosodásának jelenségeit.

A költemény(ek) beszédmódja és retorikája markánsan összefügg mindezzel. Az én osztoottságát primer módon kifejező önmegszólítás a szövegek egyik vezető alakzata (már nem először a Bertók-lírában), de ezen, valamint az egyes szám első személyű grammatikai formán túl gyakran szerepel a személytelen főnévi igenévi alak („Mozogni, menni el, menekülni tőle, / hogy amíg utolér, ne legyen előnye.”, *Amíg utolér*, 11.), s a külső leíró, egyes szám harmadik személyű forma is. Ez utóbbi (az elméleti szempontból egyébként pontatlan és problematikus terminológiájú) önmegszólítás analógiájára mindenekelőtt önleírásként érthető, azaz olyan beszédalakzatként, amelyet akként értünk, mint amelyben a versbéli beszélő által harmadik személyben megjelenített alany tulajdonképpen visszavonatkozatható a beszélőre magára is. Jelen kötetnek nagy kérdése, hogy a pragmatikai szempontból szórt szövegek összeolvashatók-e (illetve a szövegintenció szerint össze is olvasandók-e) valamiféle önazonosságot mutató figura történetévé, megképződik-e a különféle versekből egy olyan arc, amely a teljes mű (részben narratív) középpontja lehet. Számomra úgy tűnik, hogy igen, s e koherens felépítmény felől nézve beszélhetünk arról, hogy a különféle grammatikai formák és retorikai alakzatok e figura történetének és identitásának megközelítési kísérleteiként olvashatók. Az aforisztikus és a fragmentáltság pedig azért adekvát formái mindennek, mert az önmegértési kísérlet és folyamat maga nem lezárt, hanem maga a zajló küzdelem. A (retorikai) kérdések szembeötlő sokasága (például „Ha a nyakad s vállad is lecsavarhatnád, / akkor mi fájna? Az utca? Az ország?” *Séta*, 27.) szintén a jelen állapotoknak és – a dominánsan jelen idejű igealakok miatt mostként megmutató, aktív hatású – múltbéli helyzeteknek az értelmezésre kényszerítő, feldolgozásra szoruló voltát teszi hangsúlyossá.

Bertók László a már idézett interjúban úgy beszélt a hosszúkákrol, mint amelyek „[l]assú szárnycsattogásukkal, feszültségükkel, ritmusukkal nem a részegítő szeszeket, inkább a délvidéki könnyű borokat, az elnyúló, messzeségbe tartó borozgatásokat idézik”.⁴ Ehhez képest a jelen kötet kétcentesei a keményebb, gyorsabban fejbe szálló, kisebb adagokban fogyasztott szeszek világába tartoznak. De mivel minőségi párlatokról van szó, javasolt nem gyorsan felhajtani, hanem sokáig ízlelgetni őket.

---

⁴ Bedecs, *Mi volt a kérdés?*, 63.

HOLTOMIG EGYÜTT

a 80 éves Bertók Lászlónak tisztelettel

Van egy város. Abban van egy költő. Volt és van több is, de ő a költő. Mediterránnak mondják ezt a várost, a hegyoldalban a füge is megterem, és Galsai Pongrác szerint először itt lép az ország földjére a tavasz. Történelmi rétegeiben az ókortól a török hódoltságon vagy a Bauhauson át a szocreálig sokféle kor, stílus emléke megtalálható egymáson és egymás mellett. Palimpszeszt és kollázs ez a város.

Ennél fontosabb azonban, hogy ebben a költőben, Bertók Lászlóban is van egy város – erre vagyok most kíváncsi. De egyelőre hadd kezdjem onnan, hogy Bertók előtt Csorba Győző volt a költő. Az ő egyik korai versében, az 1943-as *A híd panasza* című kötetében megjelent *Levélben* található ez a hasonlat: „A / bokrok, mint robbanás után / kővémeredt bombák”. A szöveg maga nem utal arra, mi a helyszíne, az sem magától értetődő, hogy Pécs volna. Amikor olvastam, mégis azt éreztem, hogy pontosan meg tudnám mutatni, melyik bokrokról van szó – természetesen a város számos különböző pontján, Kertvárostól a Szent István téren át a Mecsekig, Uránvárostól az alagúttetőn át Mecsekszabolcsig. És azt is éreztem, hogy Csorba hasonlata által megértettem valamit a városomból.

Hasonlóan vagyok Bertók László néhány versével is. Kézenfekvő volna például *A város neve* című költeményéről ejteni szót, amely alighanem legegységesebb lenyomata annak, hogy a történelem között járunk a városban. Kézenfekvő volna azért is, mert ezzel a címmel jelent meg Bertók Pécs-verseit magában foglaló kötet,¹ amelynek bemutatóján a költő a városba kerüléséről és a városban maradásáról – és ebben Csorba Győző szerepéről – mesélt, kimondva azt a mondatot, ami azóta számottevően meghatározza, miként gondolkozom a várossal. Nagyjából szó szerint megjegyeztem: „Pécs elég nagy, hogy eltűnjek benne, de nem annyira nagy, hogy elveszsek”.

Most mégis a *Miközben* című versét olvasom újra, amely egy korai, felvillanyozó darab a várossal. Ugyanakkor fontos, hogy ez nem illeszkedik Pécs-központú Dunántúlmitológiába, mint Bertók Pécs-verseinek többsége. A *Miközben* a város mint antropológiai tér verse, amely viszont már nem sokkhatásként beszél erről a helyről.

Különös és kissé megdöbbenítő módon mintha nem ott kezelné a Bertók-recepció, ahol a helye lenne. Mert említik persze, elhallgatni nem lehet, mégis mintha legbővebben éppen Bertók maga (és mellette részben Nagy Imre) értelmezné ezt a szöveget.² Pedig Bertók összefoglaló versnek nevezi, s valóban első önálló kötetének, a *Fák felvonulásának* fontos darabja. Ugyanakkor, azt hiszem, nem tipikus Bertók-vers. Ez lehet oka mellőzöttségének.

¹ Bertók László: *A város neve*, Pro Pannonia, Pécs, 2009.

² Nagy Imre: *Bertók László. Beszélgetés és tanulmány*, Pannónia Könyvek, Pécs, 1995, 123–124. és 134–135.

*Miközben*³

*A piactér betonján
egy felfordított almásláda
és egy széttaposott sárgarépa
között állva
1969
március negyedikén este hatkor
meg kellene írnom a kettes számú
pontos verset az alkonyatról
miközben tél és nyár között
nappal és éjszaka között
munkahely és otthon között
miközben ég és föld között
a földhöz egyre közelebb
én a nagy szendvics közepe
elképzem újra a várost
a hegy és nap fiát
választottamat
négyévi házasság után
túl az álmokon
a szerelem csecsebecséin
túl csaláson csalatáson
egyedül újra anyyira
hogy holtomig együtt maradhatunk
miközben egy az egyhez
elképzem újra a várost
fején a százkilencven méteres
szilveszteri csákót
arcán a szürke körszakállt
mellén a kivilágított rendjeleket
tíz kilométeres karjait
a körbejárható szívet
a lüktető artériákkal
bennük sodródó magamat
százötvenezer sors között
anyyira védtelenül
hogy elpusztíthatnám magam
1969
március negyedikén este hatkor
miközben
meg kellene írnom a kettes számú
pontos verset az alkonyatról.*

Kilóg egyfelől a korai versek sorából, amelyek falusi környezetben és témáról többnyire még az eredetileg természetesen adódó népies versmodorban íródtak. („[S]zámazásom, környezetem, indításom, minden afelé terelt, hogy ha írok, Petőfi-szerű és ilyenféle ver-

³ A verseket innen idézem: Bertók László: *Platón benéz az ablakon. Versek 1954–2004*, Magvető, Bp., 2005.

seket kezdjek írni”⁴) Ebben azonban nem egyedülálló, hiszen az első kötet több verse is azzal az idegenségtapasztalattal igyekszik elszámolni, hogy a lírai én a faluból bekerül a városba. Ez a tematikus eltolódás, illetve váltás – a falura fókuszáló figyelem áttolódása a városra, majd e figyelem szétszalazódása, többirányúvá, az életmű ismeretében mondhatjuk: univerzálissá válása – pedig együtt járt poétikai változásokkal, a magyaros verselés fellazulásával, leváltásával (például szabadversre vagy a nyugati verselés olyan formáira, mint a ritornell, később a szonett stb.). Úgy érzem azonban, hogy még ezek közül is kilóg ez a vers. Hiszen ezek az általában negatív benyomásokat és tapasztalatokat megörökítő darabok a város idegenségét és ellenségességét taglalják („Minek jöttél? Senkise hívott!” – *Első napok a városban*, 28.; „Pécsett, az Árnyas utcán / nincs ház, csak a friss-zöld vadgesztenyefák. / Beépítetlen házhelyek mögött / túnt el az ifjúság. / Kőkupacok, meszes-gödörök körül / sétál, aki lehettem volna.” – *Kezet fogunk*, 32.).

Ezzel szemben itt mintha nem a város, a városi lét negatívumain volna a hangsúly. A lírai én helyzete itt is – mint a Bertók-lírában jóformán mindig – liminális, azonban olvasatomban itt már nem a város az okozója e határhelyzetnek. A lírai én elképzeli, megszemélyesíti és leírja – és leírásában talán szerethetővé teszi – a várost. Sőt, egy ponton a város grammatikailag össze is csúszik a választott kedvessel („elképelem újra a várost / a hegy és nap fiát / választottamat / négyévi házasság után”). Ha a verset ráolvassuk az életrajzra, látjuk, Bertók László 1965-ben költözött Pécsre. A *Miközben* a viszontagságos négy év utáni perújrafelvétel verse.

A szövegnek van egy pretextusa, az egyes számú pontos verset a napnyugtáról, Radnóti Miklós írta 1934 szeptemberében, a címe: *Pontos vers az alkonyatról*. Bertók allúziója egyszerre tiszteletadás, ám olvasatomban ironikus gesztus is. A vershelyzet megteremtéséhez Radnótiéhoz hasonló eszközt választ: a Radnóti-vers felütése úgy szól, „kilenc perccel nyolc óra múlt”, Bertók a teljes dátumot is beleírja a versébe (noha az „este hatkor” viszont kerekítésnek tűnik). Ezzel ellentétes hatást ér el, mint Radnóti, hiszen amíg a Radnóti-vers (hiányos, ám, mint a meteorológiai előrejelzés, percre pontos) időjele inkább a napi ciklikusságot domborítja ki, és így általánosítani enged, addig a Bertókénak mindenekelőtt egyszerűsége, mert a korba és az adott élethelyzetbe ágyazottsága hangsúlyozódik.

A cím-utalást azért gondolom (többszörösen) ironikus tiszteletadásnak, mert az elsőségnek kijáró tisztelet hangsúlyozódik, ugyanakkor nem állítja a Radnóti-vers megismételhetetlenségét, hiszen írható kettes (hármastb.) pontos vers az alkonyatról, ám érdekes módon a Bertók-vers mégsem ez a bizonyos kettes számú. Avagy ha mégis, akkor nem abban az értelemben szól az alkonyatról – tehát az égi-légtörő fényjelenségről –, mint Radnótié, hanem metaforikusan.

A Radnóti-vers tájleíró költemény, és bár formája szerint jambikus dal, általánosabb értelemben véve mondhatjuk (poszt)romantikusan szcenírozott bukolikus szerelmi idillnek. Témája szerint tehát (bár ez a hasonlóság a valószínűsíthető etikai-ideológiai különbségek miatt csalóka) nem áll messze attól a(z új)népies költészettől, amely a bertóki líra (poétikai-tematikai, de nem ideológiai) forrásvidéke. Ám a Bertók-költemény poétikájában aligha kapcsolható össze az egyes számú pontos verssel. Magam legalábbis inkább az avantgárd hatását vélem felfedezni. (Különös, hogy noha Bertók Nagy Imre kérdéseire válaszolva olvasmányai között többször is említi Kassákot – és minden bizonnyal a ’60-as évekre más forrásból is találkozott az avantgárd dal –, nem esik róla szó, hogy ez az irányzat milyen szerepet játszott költői fejlődésében, és sajnos máshol sem találtam ennek nyomát. Pedig valószínűleg a Bertók-életmű sem volna olyan, amilyen, az avantgárd nélkül.)

Bertók líráját úgy szokták jellemezni, ahogy például Halmai Tamás is teszi a korai

⁴ Nagy Imre: I. m., 40.

korszakról szólva: „Akkori verseiben a népies képpalkotás és az újholdas formakészlet, a vallomásos beszédmodor és a tárgyiasság egymást támogató hagyományoknak bizonyultak.”⁵ Idővel aztán a népies költészet poétikai rekvizitumai lekoptak, a falusi-vidéki tematika az újholdas-tárgyiasság poétika hatókörébe került.⁶ Ez fordult át aztán posztmodernbe a *Három az ötödiken* szonett-periódusában, amelynek legfontosabb poétikai eszköze az akár szót is csonkoló ellipszis volt.⁷

Nem alaptalan természetesen a Bertók-lírárt a tárgyiassághoz kötni. Mint már említettem, a bertóki versvilág alapvető tapasztalata a liminalitás, a lírai én határhelyzete. Ezt leggyakrabban pedig – a Nemes Nagy Ágnes-i hagyománnyal összhangban – a „között” fogalma jelöli. A lírai én rengeteg minden *között* van: a *Miközben* – a címe is mutatja – az átmenet verse. De egy gondolat erejéig a teljes életműre figyelve azt mondhatjuk, hogy a közöttiség nemcsak tematikusan sajátja ennek a költészetnek, hanem a poétika szintjén is. Hiszen az olyan ismertetőjegyek, mint a halmozó kérdéspoétika, a bertóki ellipszis, a zárójelező közbevetés mind a könnyű, az egyszerű válaszok (állítások, kijelentések) ellen hatnak, s mindezek mélyén – természetesen etikai tétektől sem mentes – pontosságigény munkál. S a pontosság etikájában óhatatlanul ráismerünk a tárgyiasságra. (Igaz, egyfajta pontosságigényként foghatjuk fel az avantgárd forradalmát is a konvencionizált jelentések ellenében, a nyelv felszabadításáért.)

Ám, hogy röviden visszatérjek Radnóti *Pontos* verséhez: abban is megjelenik egyfajta köztesség („kigyúlt a víz alatt a tűz / és sűrűbb lett a parti fűz, / hogy az árnyék közészorult”, majd később: „a bujdosó nap // búvik a magas füvek között”). Ez azonban olvasatomban nem az a fajta köztesség, ami a tárgyiasság és Bertók *közöttje*. A Radnóti-vers képiségeiben, szcenikájában igyekszik visszaadni a naplementét, míg a *közöttnek* egzisztenciális tétjei vannak.

Miért beszélek avantgárd hatásról? A *Miközben* én afféle szimultaneista versként (is) olvasom – és itt felmerül a Radnóti Miklós és Vas István által közösen fordított Apollinaire lehetséges hatása. A költemény időkezelése aligha mondható szokványosnak: több, időben szükségszerűen eltérő tapasztalatot ír bele, ha szigorúan vesszük a vers időjelét – *miközben* –, egyetlen pillanatba sűríti saját többféle köztességét: lokálisan (egyszerre van a lírai én az almásláda és a sárgarépa roncsai, valamint munkahelye és otthona között), temporálisan (egyszerre két évszak és két napszak között – *miközben* ismerjük a dátumot és időt: 1969. március 4-e, 18 óra, amely szintén köztes időpont a késő délután és a kora este határmezsgyéjén). De magánéletében is határhelyzetben találjuk az ént: „túl az álmokon / a szerelem csecsebecsén / túl a csaláson csalatáson / egyedül újra annyira / hogy holtomig együtt maradhatunk”.⁸ És ugyane pillanatban az individuálisan túl kollektívan is érzékeli, értelmezi magát az én: „százötvenezer sors között”. E szimultaneitásra a poétika is rásegít, egyfelől a központosítás elhagyása, ami – feljebb már példáztam – a grammatikai viszonyok részleges feloldódását és a szöveg(részek) többértelművé válását is maga után vonja (ami azonban arra hívja fel figyelmünket, hogy a posztmodernség csírái már itt is megmutatkoznak), másfelől ha továbbra is a grammatika felől közelítünk e szöveghez, úgy a mellérendelés fogalma lehet a leírásban leginkább

⁵ Halmai Tamás: „...ahány város, annyi Pécs” (Bertók László: A város neve), in: Uő: *Az anyagatlan morfológiája. Esszék, kritikák*, Kronosz, Pécs, 2014, 212–215., 212.

⁶ Halmai határozottan az újholdas költészetek között tartja számon Bertók líráját. Legújabbán: Halmai Tamás: *Hűség a változáshoz. Megjegyzések Bertók László költészetéhez*, Bárka, 2015/5, 66–70. De Nagy Imre beszélgető könyvében is mintha ez a hagyomány volna leghangsúlyosabbá.

⁷ Lásd bővebben: Margócsy István: „névszón ige”. Vázlat az újabb magyar költészet két nagy poétikai tendenciájáról, in: Uő: *„Nagyon komoly játékok”. Tanulmányok, kritikák*, Pesti Szalon, Bp., 1996, 259–281., különösen: 274–276.

⁸ Lásd részletesebben: Nagy: i. m., 122–124.

hasznunkra. Csakúgy, mint ugyane kötetből például a *Mi már* („Mi már soha egy úrkabinban / soha együtt egy csigaház fölött / soha együtt lövészárokban mi már / nem öntözünk közös virágot” – 37.), a *Gyorsított eljárással* („A borjakat is, a krumplit is, / a tornyot is, a bűnözőt is, / a szerelmet is, az életet is” – 37.) vagy a *Most* („Most kellene a szeretet, / most, hogy húga kiszenvedett, / ebben a kozmikus huzatban / az ókeresztény mozgalmi dallam, / egy kő, ahol egymásnak háttal, / park, szabadságos katonákkal, / egy melegítő kiskutya-orrlyuk, / most kellene egy bekötőút, / egy holdkomp, értekezlet, valami, / nem tudok hasonlítani.” – 38.) című versek esetében. E mellérendelések, felsorolások, úgy tűnhet, nélkülözik a logikát, az összefüggéseket, az okozatiságot – hasonlítanak a kollázsokhoz (noha nem esernyő és varrógép véletlen találkozásai a boncasztalon). Hozzá kell tennünk, hogy a központosítás elhagyása által és a mellérendelések sorozatában a vers olyan lendületes prozódiaival szólal meg az olvasóban – amit a hatkor-alkonyatról ríme és refrénje is feszesít és strukturál –, ami a talán szokványosnak mondható bertóki – gyakran tűnődő, megtorpanó és korrigáló – tempónál gyorsabb. A *Miközben* indulatosabb, feszesebb, pattogósabb (tette készebb?) modalitásában hasonlít Kassák Aczél Géza által „sétáló”-nak mondott verseihez (például *Fiatal lányok mennek át az utcahosszon; Sorok, ideges órákban*), amelyekben a sétáló lírai én gondolataihoz a város szolgál háttérül, s egy-szersmind (öntő?)formául is.

Feljebb utaltam rá, a *Miközben* átvitt értelemben az alkonyat verse. Fontos, hogy Bertók ezt a költeményét összegzőként tartja számon, tehát valamit lezár, például egy időszakot a háta mögött hagy. Nem az elmúlás metaforája tehát, hanem a fordulaté, a határátlépésé, ami megelőzi az éjszaka senkiföldjét és (ez a fontosabb) az új napot. S ebben a fordulatban a város – a hitvesi képzeten keresztül – a meg- és belenyugvás helye (ami korrelál a kezdetben idézett bertóki gondolattal is, miszerint a város is köztes hely volna, hiszen bár el lehet benne tűnni, elveszni nem lehet). Noha a vers vége felé az én baljósan, sodor(tat)va lát(tat)ja magát „százötvenezer sors között / annyira védtelenül / hogy elpusztíthatnám magam”, s ez elbizonytalanítja vagy megkérdőjelezi a szöveg pozitív értelmezését, a beteljesítetlen feltételes mód csupán az én határhelyzetét hangsúlyozza.

Egyébként, azt hiszem, ismerem azt a naplementét, amiről meg kellene írni még tet-szóleges számú pontos verset. Az égi-légköri fényjelenséget legalábbis biztosan, panel-lakásainkból mindig északi kilátás nyílt, a kertvárosi Barátság-szökőkút mellől és most a belváros déli széléről is a Mecsekre lehet látni. Néhány évvel ezelőtt egy nyárestén olvastam Bertók László fenti versét. És az erkélyünkről láttam a százkilencven(hét) méteres csákót, láttam a körbejárható szívet – tornyokat és kupolát, egy félgömböt és mennyi gúlát (kubusokat is persze) –, a város egyik artériája a lábam alatt lüktetett. A Jakab-hegy fölött az égen – ahogy Meliorisz Béla írja *Makárhegyi versek* című (szintén pontos) költeményében – *narancsok és lilák villódtak*. Azóta ha nem is túl jó, de elfogult olvasója vagyok Bertók Lászlónak, mert azt hiszem, jobban értem a város egyre rétegződő kollázsát.

Míndeközben úgy gondolom, a vers mégsem marad helyi érdekű. Nem csak, nem egyszerűen, nem pusztán pécsi vers. Városvers – ha van ilyen –, a legjobb közül.

Bajtársak

regényrészlet

A délelőtti műszak azért jó, mert olyankor a dolgozó munka után visszatérhet a barakklakásba, és rövid idő alatt öltönyre cseréli az elnyútt munkaruhát. Kapkodva tisztálkodik, beszappanozza arcát és testhajlatait, hideg vízzel átöblíti haját a zománcozott mosdótól fölött. Öltözködés közben még ingujjban elfogyaszthatja a napi fejadagból megmaradt utolsó szem gyümölcsöt. A dolgozó előtt ilyenkor ott van az egész éjszaka.

Amikor a felszabadulás után Ábel a fővárosban találta magát, még mutatkozott valós esély arra, hogy fiatal nehézipari munkásként lakáshoz vagy társbérléhez jusson. A valósnak tűnő esély azonban napok alatt reménykedéssé mérséklődött, majd alig fél év alatt átadta helyét a beletörődésnek. Nem volt mit tenni. Az általános lakáshiány miatt továbbra is csak azok a dolgozók juthatnak lakáshoz, és azok sem azonnal, akik hitelt érdemlően igazolják, hogy házastársi kapcsolatban élnek, esetleg azt is, hogy a fiatalasszony várandós. Ám nemritkán ez is kevésnek bizonyul.

Ábel ily módon harmadik éve lakója egy vékony falú, nyeregtetős barakklakásnak, ahol tizenketted-magával osztozhat meg egyetlen szobácskán. Mivel a csepeli Weiss Manfréd-féle gyár dolgozói kulcsszerepet játszanak a népgazdaság fejlődésében, ez a lakhatási megoldás természetesen csak ideiglenes. A csepeli munkás, amint lehetőség nyílik rá, újonnan épített modern munkáslakásba költözik, ahol a vezetékes víz, a fürdőszoba és az elektromosság előnyeit is élvezheti majd. A lakhatási körülmények ideiglenességére addig is sok jel fog utalni. Ilyen jel a szék támlájára dobott, gépszírtól szennyezett, gyűrött ing, amely vélhetően Ábel ágyszomszédjához tartozik, aki nyilván megfeledkezett róla, mert az ing már több mint egy hete ott éktelenkedik. Jel még a szoba sarkában kupacban álló mosatlan edény a padlón, amely az ideiglenesen rászáradt paprikás, hagymás szaft miatt édeskés illatanyaggal gazdagítja a szoba fáradt levegőjét. Az ideiglenesség jelei közé sorolhatjuk továbbá a megbarnult almacsutkákat. A fűtéshez használt fahulladékból eltávolított görbe vasszögeket. A kályha mellett, az ablakpárkányon felejtett kenyérdarabot, mellette egy pár gumicsizmát, szódásüveget, zsírpapírba csomagolt kolbászvéget, valamint tizenkét csőgyári munkás egymással keveredő, hol savanyú, hol kesernyés testszagát. Az ideiglenesen fel-fellobbanó indulathullámok, az egymás rovására elkiabált, egyszer kedveskedő, másszor talán otromba tréfák természetszerűleg nem tartoznak ebbe a körbe.

A szoba lakóinak többsége nem ok nélkül keresi az alkalmat, hogy távol tartsa magát szálláshelyétől. Ennek egyik módja a tábor nyugati részén működtetett csapszék igénybevétele, ahol kártyázni, iszogatni, sőt olykor közösen zenélni is

lehet. És minthogy a közös zenélés hangja messzire elhallatszik, gyakran azok a dolgozók is kénytelenek elhagyni a barakkjaikat, akik az egész napi becsületesen végzett munka után valamennyi pihentető alvásban reménykedtek.

Ábel a városi életmód előnyeit élvezendő gyakran keres kikapcsolódást a város belsőbb kerületeiben. Amíg sok más csepeli munkás a Szifonhoz címzett barakk-kocsmát vagy a Spartacust tekinti a pihenéssel egybekötött szórakozás centrumának, addig Ábel valamiért a Rákóczi úthoz közel eső Diófa vendéglőt részesíti előnyben. Illetve gyakran megfordul az EMKE kávéház, a Felszabadulás tér és a pesti Vigadó határolta városrészben is. Ezt azonban valamiért a kezdetektől igyeckszik titokban tartani. Vagy legalább úgy feltüntetni, mintha véletlenül lenne éppen arra dolga.

A véletlenül hozható kapcsolatba az is, hogy egy napfényes kora őszi napon Ábel borotvapasztáért indult, és mivel a Somogyi Béla utcai borbélyüzlet csekély ráfordítás ellenében pengeélezést is vállalt, zsebre vágta a borotváját. A Rákóczi úti kirakatok mellett aztán váratlanul arra lett figyelmes, hogy percek óta követik. Lassú gyalogtempóban haladt el a Rendőrszövetkezet áruházának üveglakai előtt, megállt egy cipőjavító műhelynél, de csak a következő sarkon, egy háztartási cikket forgalmazó üzlet előtt vette észre, hogy pár lépéssel lemaradva valaki más is megállt mellette. Jól láthatta, hogy az ismeretlen személy a Magyar Honvédség olajzöld katonai egyenruháját viselte. Ábel számára sem volt ismeretlen ez az egyenruhátípus, arra a másokra emlékeztette, amelyiket a Magyar Királyi Honvédség sorállományú tagjaként korábban maga is viselni kényszerült. Érthetetlennek tűnt viszont, hogy ez az egyenruhás személy miért jár a nyomában. Pláne fényes nappal. Pláne a nyílt utcán. Pláne békeidőben. És ne tagadjuk le, az egyenruhás testtartásában is volt valami érthetetlen. Egyszerre tűnt merevnek, kissé görnyedtnak, bizonyos mozzanataiban a kellenél mégis magabiztosabbnak.

Akit az utcán fényes nappal egyenruhás személyek követnek, az jobb, ha felkészül egyéb váratlan eseményekre. Akit az utcán fényes nappal egyenruhás személyek követnek, az a továbbiakban ne számítson semmi jóra. Az bizonyára elkövetett valamit, és erről tudomása is van. Hogy mit követett el, arról Ábelnek természetesen fogalma sem volt, azt viszont már a kirakat előtt elhatározta, ha valóban követik, azaz nem a képzelete játszik vele, akkor – jöhet bármilyen váratlan esemény – ő nem fog meghátrálni. Ha nem a képzelete játszik vele, akkor ő fog játszani az egyenruhás személy képzetével.

Miközben azt látjuk, hogy a többi járókelőt kerülgetve gyorsuló léptekkel indul az Astoria Szálló irányába, lehetőségünk van beszámolni Ábel testérzeteiről. Megemlíthetjük a torok szárazságát nyelés közben. Az enyhe szorítást a gyomorszáj környékén, valami kesernyés, telt ízt a nyelve alatt. Vagy megemlíthetjük azt a semmire sem emlékeztető tapasztalatot, amikor valaki egyik lépésről a másikra úgy érzi, hogy a talaj hozzátapad a cipőjéhez. Meztlábás földműves, ha felázott, agyagos földön gyalogol, akkor érez ilyesmit. Épp csak a nedves cuppanások maradtak el. Ilyen hangok a Rákóczi út járdakövén azonban még esős időben is igen ritkán hallhatók.

Amit az adott pillanatban hallani lehetett, az a hetvenötös villamos csörömpölése és a kerekek túlságosan éles nyikorgása a síneken. Egy fiatalasszony gye-rekkocsival próbált volna átkelni az út túloldaláról, ám úgy tűnik, nem bizonyult

egészen ébernek. Nem mérte föl jól a közlekedési viszonyokat. A villamos vészjósító iramban közeledett, ő meg csak állt ott a párhuzamosan futó sínparákon, anélkül, hogy egy lépést mozdulni tudott volna.

Kiszáradt torok ide, enyhe gyomorszorítás oda, mégiscsak úgy illet volna, hogy Ábel odaszaladjon, és megpróbálja valamit tenni, ha látja, hogy a fiatalasszony bajba jutott, ha már nem a kijelölt gyalogátkelőhelyet használta.

Kár lenne elhallgatni, hogy az utolsó pillanatban aztán nem Ábel, hanem bizony az egyenruhás személy rántotta el az útból a gyerekkocsit az asszonnyal együtt. A villamoskocsi nagyot nyekkent az út közepén. Ám hogy ebből a váratlan eseményből mégiscsak kisebbfajta balesetet kerekedjék, Ábellel együtt látnunk kell, hogy egy idősebb elvtárs, aki valamilyen madzaggal megkötött papírcsomagot cipelt, leesett a villamoslépcsőről.

Hibáztathatnánk ezért a fiatalasszonyt. De nem tesszük. El is mondjuk, miért. A Budapesti Székesfővárosi Közlekedési Részvénytársaság szigorúan tiltja, naponta mégis ezer és ezer ember utazik a lépcsőkön és ütközőkön. Ezek a személyek nem számolnak azzal, hogy egy hirtelen fékezésnél nemcsak ők, de a frissen vásárolt sertésagyvelő is az utcakövön fog kikötni. Nem beszélve most a kisebb-nagyobb sérülésekről. Az elvtársnak azonban, úgy tűnik, valahogy sikerült felállnia az utcaőről, leporolta a kabátját, és kissé ugyan fájlalta a végtagjait, mégis inkább a csomagja miatt bosszankodott. Amiből rögtön láthatjuk, hogy a baleset igen aprócska volt. Az egyszerűség kedvéért véletlennek is nevezhetjük. Mondjuk, szerencsés véletlennek.

Vannak azonban szerencsétlen véletlenek is.

Miközben az elvtárs összeszedte magát, az egyenruhás egy tiszta vászonzebkendőt nyújtott át a fiatalasszonynak. Ábel mindezt látva arra gondolhatott, hogy talán mégiscsak a képzelete játszott vele. Lehetséges, hogy amit az imént sertésvelőnek látott, az valójában túró vagy tejföl? Egy olyan időszakban, amikor az újsághírekkel ellentétben nemhogy sertés húshoz, de csirkéhez is nehezen jut hozzá a dolgozó, hogyan utazhat valaki sertésvelővel degeszre tömött batyúval a hetvenötös villamoson? Nem túl valószínű. Ahogyan az sem, hogy valaki, aki katonai egyenruhát hord, minden ok nélkül a dolgozó nyomába eredjen. Bár az is igaz, hogy Ábel az egyenruhás tekintetében olyasvalamit vélt felfedezni, mint amit évekkorábban a tanyaszomszéd fiának a tekintetében is látott.

Beszámolhatunk még arról, hogy a következő pillanatban a kalauz leugrott a villamosról, utat fűrt magának a csődületben, és ahelyett, hogy a segítségét ajánlotta volna, pulykavörös fejjel elkezdte szidalmazni a szemét törölgető fiatalasszonyt. Említeni sem kell, hogy a szocialista erkölcs mélyen megveti az efféle viselkedést. Lányok, asszonyok, nagymamák, megannyi dolgozó nő izzó gyűlöletével számolhat, aki akár így, akár másmilyen formában támadást indít a szocialista állam- és erkölcsi rend ellen. Hogy hogyan lehet támadást indítani, az most nem számít, de az biztos, hogy Ábel, ha szocialista erkölcsről van szó, nem szeretne senkinek az izzó gyűlöletével számolni.

A gyerekkocsis fiatalasszonyt persze senkitől nem kellett megvédeni. Annál inkább a kalauzt, aki a nagy Rákosi elvtárshoz hasonlóan most kétségtelenül rászorult volna a dolgozó nép tömegeinek szeretetére. Csakhogy abból nem jutott neki. Jutott viszont egy jókora pofon, amit a gyerekkocsis fiatalasszony kevert le neki.

A borotvapasztáról szólva, Ábel kicsivel később két tubushoz is hozzájutott a Somogyi Béla utcai borbélyüzletben. Ahogy a borotvapengéjét kibontotta, és átnyújtotta élezésre a borbélyüzlet segédjének, már csaknem megfélekedett az iménti váratlan eseményről. Ám ekkor történt valami, ami miatt immár teljes bizonyossággal állapíthatta meg, hogy szó sem volt képzelgésről. Az utca túloldalán balkéz felől egy lámpaoszlopnak támaszkodva ismét csak ott állt az a honvédségi egyenruhás személy.

Akit az utcán fényes nappal egyenruhás személyek követnek, jobb, ha felkészül szerencsétlen véletlenekre. Arra viszont még Ábel sem készülhetett fel, hogy a véletlen ezúttal egy idegen személy lakásában fog bekövetkezni, még-hozzá igen hamar.

Szerencsétlen véletlenek egyébként bárhol és bármikor előfordulhatnak. Még a Rákóczi úton, békeidőben is. Még az iskolában a hátsó padosorokban is. Még a pince és a szénapadlás rejtekében is, sőt zúzmarás, fagyott földön a gyümölcsös-kertben is. Akkor és ott Ábel persze nem lehetett egészen biztos benne, de még a csepeli Weiss Manfréd-féle gyártelep félreeső, világítatlan keramitköves utcáin is előfordulhatnak szerencsétlen véletlenek.

Annyit elmondhatunk még, hogy az egyenruhás személy és a betanított munkás ezután hosszú ideig cirkált az Astoria Szálló és az EMKE kávéház határolta utcaszakaszon. Ábel időnként megállt egy kirakatnál, például a Horváth Tivadar-féle szabóműhely előtt, hátranézett, és ilyenkor az egyenruhás személy is lassított. Ábel aztán befordult egy utcasarkon, azt nem tudjuk, hogy miért és melyiken, de a Rákóczi úttal párhuzamos utcán gyorsan visszaindult az ellenkező irányba. A véletlen ekkor úgy hozta, hogy a következő sarkon újra szembetalálkozott az egyenruhás személlyel. A torokszorítás ilyenkor nemhogy elmúlt volna, még fokozódott is, a nyelv alatti kesernyés ízt pedig felváltotta valami zsibbadáshoz hasonló érzet. Ez a zsibbadás a vállakból kiindulva egészen az ágyékáig hatolt.

Ha akadt volna jobb dolga egyiknek vagy másiknak, bizonyára nem folytatják ezt az értelmetlen cirkálást, hiszen mindaddig egyik sem szólította meg a másikat. A folytatás mellett szólt viszont, hogy Ábel nem tudta levenni a szemét az egyenruhás személyről. És itt most kölcsönvesszük tulajdon ki nem mondott szavait: ennek az egyenruhásnak irgalmatlanul szép feje volt. Ha Ábel szemével látnánk, valószínűleg mi is csak ezt állíthatnánk.

Hogy az este folyamán mi történt még, arról nagy körültekintéssel lehet beszélni. A dolgozó nép ugyanis, mint tudjuk, toleráns a szerencsétlen véletlenekkel szemben, de azokat a törvénytelen és patológikus esetek között tartja számon. A dolgozó nép felszólítja a szerencsétlen véletlenekbe keveredő személyeket, hogy szükségleteiket a hozzájuk hasonló személyek körében elégítsék ki. A szerencsétlen véletlenek terjedését pedig minden eszközzel gátolni kell. Arról nem is beszélve, hogy aki ilyesmiről akar beszélni, az minden jel szerint jobban teszi, ha befogja a pofáját.

Nem szorul magyarázatra, hogy ezen a ponton nekünk magunknak is szembe kell helyezkedni a dolgozó nép érdekeivel, azaz részben a saját érdekeinkkel. Olyasvalamiről lesz szó, amiről az adott körülmények között feltétlenül hallgatni kellene, egyúttal olyasvalamiről, amit az osztályharc figyelembe vétele nélkül a legkönnyebb elmondani. Mi most a legkönnyebb utat fogjuk választani, azok-

nak pedig, akik az osztályharcban kizárólag a dolgozó nép állítólagos érdekeit ismerik el, azt javasoljuk, hogy itt fejezzék be az olvasást.

Azoknak azt javasoljuk, hogy tekintsenek inkább a hős Lenin elvtársra, a hősré, aki csak népének élt. Tekintsenek a hős Lenin elvtársra, aki feláldozta értünk hű életét.

Éljen Lenin!

Akik az olvasás folytatása mellett döntenek, azoknak van szerencsénk elmondani, hogy Ábel, a betanított munkás és a honvédségi egyenruhás személy az este folyamán hamarosan szóba elegyedtek, hovatovább beszélgetni kezdtek. Ez úgy történt, hogy Ábel az Eskü téren jobbra fordult, és a Pesti Vigadó felé vezető sétaút mellett leült egy padra, az egyenruhás személy pedig véletlenül ugyanezen a padon foglalt helyet. Ha valaki a Duna felől, a sétautat határoló vaskorlátanak támaszkodva ekkor esetleg megleste volna őket, akkor azt is láthatta volna, hogy a beszélgetés elég hamar elmélyültté vált.

A társalgás mélységét jelzi, hogy nagyjából negyven perc múlva együtt indultak tovább. Jel az is, ha mégoly kevésbé egyértelmű, hogy az egyenruhás személy csakhamar odalépett a sétányon egy harmadik, ismeretlen személyhez, kérdezett tőle valamit, amire a harmadik személy bólintott, és onnantól kezdve már hárman folytatták a sétát.

A harmadik személy a lemenő nap ellenfényében nem jól látható, ezért kénytelenek vagyunk elmondani, hogy divatosan öltözött és valamivel idősebb, de kétségkívül ápolt ember benyomását keltette. Hogy ki volt pontosan, arról egyelőre fogalmunk sincs. Ami biztosan kiderült, hogy ennek a harmadik személynek, aki már kissé kopaszodik, saját lakása van Budapesten, ami nagy szó, akárhonnan nézzük. Még akkor is, ha ez a lakás valamelyik külsőbb kerületben van. Még akkor is, ha ez a lakás nem kimondottan barátságos. Mondjuk úgy, hogy kevésbé barátságos, mint a lakója, aki minden további nélkül kész vendégül látni két idegent, akivel nem sokkal korábban minden jel szerint az utcán ismerkedett össze.

A vendégszeretet szempontjából nem elhanyagolható mozzanat, hogy a tőkés építetők még a közelmúltban is a legsilányabb odúkat szánták a dolgozó tömegeknek; igaz, hogy nagyobb, szebb és tágasabb lakást nem is tudott volna megfizetni az állandó létbizonytalanságban élő munkás. Ez a sajnálatos múltbéli állapot tükröződik az ismeretlen harmadik személy otthonában is. A helyzet természetesen tarthatatlan, mindazonáltal az ilyen lakásokban található egyetlen szoba függönyökkel elválasztható. A szobakonyhás odúból ilyen módon könnyűszerrel alakítható ki két félszobás lakás, ami nemcsak a kényelmes életbeosztásnak, de olykor még szerencsétlen véletlenek létrejöttének is kedvez.

A harmadik személy, akit jobb híján egyelőre Julinak fogunk nevezni, tapintatosan átengedte vendégeinek az odú függönnyel leválasztott hátsó részét. Ha benézünk, a szobácska piszoktól szürke falai között régi divatú komódot láthatunk, középen aprócska dohányzóasztalt, rajta csikkokkal telt üveghamutartót. A vastag, aranybarna függöny, ez az olcsónak tűnő bársonyutánzat szinte ontotta magából a dohányfüst szagát. Ábel és az egyenruhás viszont a szemérmetlenül silány körülmények ellenére is szerencsésnek érezhette magát. Hasonló véletlenekre ez idő tájt általában nem lefüggönyözött szobákban, hanem nyilvános illemhelyeken vagy sötét parkokban szokott sor kerülni, legjobb esetben is félho-

mályos kapualjakban. Ami lássuk be, nemcsak ízléstelen, de veszélyes is. Ebben az odúban veszély azonban senkire nem leselkedett. Hogy két ember mit csinál egy lefüggönyözött odúban, ahhoz senkinek semmi köze nincs. Még akkor sem, ha a szocialista erkölcs előírásainak a legkevésbé megfelelő helyeken tapogatják, markolásszák és harapdálják egymást. Még akkor sem, ha ezekben a percekben a fegyelem és a pártszerűség erkölcsi parancsa a legkevésbé sem érvényesül.

A magyar honvédség sorállományú tagja és a csepeli dolgozó lefüggönyözött szobában és csukott ablaknál nyugodtan heverészhet egymás mellett. Beszélgetésre is van lehetőség, ha ugyan egyelőre csak jelentéktelen dolgoknak szabad elhangozniuk. Az udvarias kérdéseket semmitmondó válaszoknak kell követniük. A szavak ilyenkor mintha nem azt jelentenék, amit jelenteniük kellene. A kezeknek másfelől ki kell puhatólniuk a láb izmainak feszeségét, ellenőrizni kell, hogy a látottak összhangban vannak-e a tapintás által befogható tartománnyal. A bátortalan mozdulatokat a legkevésbé tárgyyszerű fecsegésnek kell ellen-súlyoznia, mindaddig, amíg az egyenruhás személy fel nem szólítja a betanított munkást, hogy most aztán már el kellene kezdeni, amiért végül is idejöttek. A felszólítás türelmetlenségének az egyenruhás személy zavarát kell lepleznie, de egyúttal arra is jó, hogy a betanított munkás még inkább zavarba jöjjön. Ábelnek végül is azért volt muszáj kigombolnia az egyenruhás személy ingét, majd valamivel később a nadrágját, mert attól kell tartania, hogy a felkínált lehetőséget egyszer és mindenkorra elszalasztja. Ami pedig jelen körülmények között megengedhetetlen.

Az egyenruhás személy meztelenre vetkőztetett teste csupán egy árnyalattal tűnt kevésbé feszesnek, mint az korábban sejthető volt. A betanított munkás test-szőrzete egy árnyalattal ritkább, mint amit az inggallér alól kikukucsáló szőr-szálak valószínűsítettek. Az egyenruhás szeme sötétbarna, a pupilla tágulata miatt csaknem feketének tűnt, és valamiért képtelen volt akár egy pillanatra egy pontra fókuszálni. Ami a betanított munkásnak feltűnt, hogy a másik a kelleténél hamarabb markolta meg a testét ott, ahol engedély nélkül nem lenne szabad neki. Amikor aztán az egyenruhás kiszáradt torokkal megkérdezte tőle, hogy nem hideg-e túlzottan a keze, Ábelnek az jutott eszébe, milyen röhejes, hogy valaki ilyesmivel foglalkozzék, amikor egy faszt tart a kezében. Mintha elképzelhető lenne egyáltalán, hogy ilyenkor van hideg vagy meleg. Mintha lehetséges volna, hogy valakinek fázzon a fasza egy érintéstől. A betanított munkás teste ugyan valóban remegett, de ennek alig volt köze a hőérzetéhez. Ahhoz volt köze, hogy a másik személy, aki így, ebben a meztelenségben most még ismeretlenebb volt, illetlenül gyorsan tapasztotta a száját az ágyékára, ami azért is tűnt zavarónak, mert az imént még kifejezetten kerülte, hogy az ajkakat összeillesszék. Ez az ismeretlen minél ellenőrizetlenebbül és minél mélyebben kebelezte be a faszát, a betanított munkás annyival idegenebbnek érezte mind a helyzetet, mind pedig a másik embert. Ő ráadásul ilyen módon nem is férhet hozzá a másikhoz, amin sürgősen változtatni kell.

Mire föl ez a gyorsaság? Az egyenruhás ott, a Rákóczi úton inkább tűnt higgadtnak vagy kimértnek, arról nem is szólva, milyen pontosan és szakszerűen akadályozott meg egy balesetet. Vannak mégis olyan balesetek, amelyeket nem lehet megakadályozni, és vannak, amelyeket nem kell.

Ábelnek azzal is érdemes volt számolnia, hogy ez a másik ismeretlen, ez az idősebb férfi, akit továbbra is Juli néven kell emlegetnünk, vajon miféle megfontolásból és miért engedte át nekik a lakása egy részét. Most bizonyára ott van a konyhában vagy az előszobában, és ebben a képtelen helyzetben egészen hasonlít egy használaton kívüli csukott esernyőre. Joggal fordult meg Ábel fejében, hogy ez az ismeretlen idősebb elvtárs valamit talán vár cserébe. Az eső bármelyik pillanatban megeredhet, és akkor talán használatba kell venni. Vagy épp ellenkezőleg, eső ide vagy oda, éppen ő jelenti be az igényét, hogy használatba vegyék. Az is felötlött a betanított munkásban, hogy az idősebb elvtárs esetleg nem is annyira ismeretlen, mint ahogy első látásra tűnt. Az utat gyalogosan tették meg idáig, a séta több mint fél órán át tartott, és ezalatt alig hangzott el valami. Az időjárásról esett néhány szó, de nagyjából komolyan és némán haladtak a szürkülettől homályos utcákon. Az is felmerült, hogy ez az ember talán egy kiöregedett strici, aki jobb híján beéri azzal, hogy fiatalembereket enged a lakásába, és ha úgy adódik, megleszi őket. Ha így van, akkor nem kell tartani tőle.

Egyébként pedig, akinek egy álló fasz van a szájában, jobban teszi, ha azzal foglalkozik és nem mással. Az jobban teszi, ha a formák, az ízek, hovatovább a különös illatok orgiájára összpontosít. Az jobban teszi, ha átengedi magát annak az élménynek, amiért végül is maga vállalta a kockázatot. Az érdekes az volt, hogy így már semmi durvaságot vagy tolakodót nem érzett abban, ami történik. Az egészen puha, szinte pihés testszőrzet, ez az édeskés illat, a szoborszerű szépség, ami ezúttal nem egy újsütetű realista munkásábrázolásban, hanem a másik faszában nyerte el pazar formáját, úgy tűnt, végül is teljesen megnyugtatta. Most már csak az idő rövidsége volt zavaró, és az, hogy az első nagyobb hörgés után nem tudta eldönteni, hova törölje a tenyerét. És hamarosan arra is rájött, hogy hiába erőlködik, ő most már nem fog tudni elélni. Most már nem lesznek társak az élvezetben. Egyetlen köhintés volt, ami talán jobban emlékeztetett öklendezésre, aztán a betanított munkás a hátára vetette magát, és elnyújtózott a heverőn. Oldalra fordított fejjel nézte a másik, ismeretlen meztelen testet. Most csak a nyugalom és az öntudatos, fiús szépség maradt, és az a furcsa érzés, hogy jobb lenne végre elindulni innen.

Aztán végül is bemutatkoztak egymásnak. Rimai András vagyok, mondta a honvédségi egyenruhás, és miközben színpadias mozdulattal becsatolta a derékszíját, Ábel is kimondta a saját nevét.

A pillanat meghittségéről egy percre sem megfeledkezve muszáj itt megemlítenünk, hogy az övcsaton látható Kossuth-címert alig néhány hónap múlva a dolgozó nép érdekeit jobban kifejező búzakalással ívelt jelkép fogja felváltani. Erről viszont egyelőre sem Rimai bajtárs, sem Ábel nem tudhatott. Ábel ráadásul azt sem tudta, hogy a délután folyamán vásárolt két tubus borotvapasztát mikor és hol veszíthette el.

Jó napot kívánok!

Szép asszony vagyok. Szinte igazi szépség. Natali Goncsarova a nevem. Ahogy a volt férjem mondta: ilyeneket manapság már nem gyártanak. Azért a nagyra tartott külső adottságaim nem akadályozták meg abban, hogy kivándoroljon Izraelbe. A történelmi szülőhazába vágyakozott. Én pedig maradtam a történelmi szülőhazámban, a Tyoplij Sztan körzetben, a kétszobás lakásban, a karon ülő lánnyal és a havi 200 rubeles fizetésemmel. Nesze neked, Natali Goncsarova. Senkinek se kellesz ennyi teherrel a válladon. Igaz, hogy nekem se kell senki. Minden erőmet felemésztette a megélhetés. Hívtott, hogy menjek vele, ez igaz. Én viszont nem tudok idegen nyelven gondolkodni és beszélgetni. Nem tudok elhúzódo vendégeskedésben élni.

Palesztinában nem sokáig húzta a férjem. Orosz kultúrába született és azon is nevelkedett. Ezért aztán, miután az Ígéret Földjére került, orosz értelmiséginek kezdte magát érezni, és átköltözött Amerikába. A szabadság országába. De Amerikában is hiányzott neki valami. Ő már csak ilyen rendkívüli, nyűglődésre termett ember.

Bárcsak így történhetett volna az előző évszázadban is! Szabadon mozogni a világban, ott és annyit élni, ahol és amennyit akarsz. Mint például Gogol. Ahhoz lett kedve, hogy Olaszországban dolgozzon, hát nyolc évre oda is utazott. Vagy Turgenyev. De ez már a múlté. Meg a jövőé. A huszadik század hetvenes éveiben csak odaútra szóló jegyeket állítottak ki. Mint a másvilágra. Ennek köszönhetően lettem egyedülálló asszony.

Olyan egyedülálló asszony, akit mintha kihúztak volna a konnektorból. Lepukkant. Se íze, se büze. A társadalom jégszekrénye. Az emberekre a legnagyobb bajt mégis a semmittevő férfiak hozzák. A semmittevőtől lehetetlen megszabadulni, tekintve, hogy az emberséges társadalomban nincs munkanélküliség. Ez itt nem Amerika, barátocskám!

A szerkesztőségben, ahol dolgozom, mintha direkt összeszedték volna az egyedülálló nőket és az ingyenélő férfiakat. A büfében ülnek, a lépcsőfordulóban dohányoznak. Mindent még egyszer át kell nézнем, mindenre emlékeztetnem kell mindenkit, minden miatt óbégatnom, fenyegetőznöm, hízelegnem kell. Mintha a munka csak nekem lenne fontos.

A tévénél dolgozom, oktató műsorokkal foglalkozom. Nem népszerűek, de meg kell őket csinálni, és időre adásba is kell kerülniük.

Tegnap jöttek interjút csinálni egy idősödő akadémikussal. Tíz órát beszéltek meg velem, aztán délután egykor jelentek meg. Amikor pedig beállították a világítást, kiderült, hogy valami nincs rendben a fényekkel, villanyszerelőt kell hívni a lakás- és közüzemi szolgálattól. De a villanyszerelő is csak egy ingyenélő, nem volt a helyén – és hogy mikor lesz majd benn, azt senki se tudja. Az öreg csak

néz. Én pislogok jobbra-balra, kész lennék a föld alá süllyedni. De a föld megtart, én pedig állva maradok. Az öreg tovább néz. Eljött a reggel, amit annyira dédelgetett magában. Minden reggel számít neki. Minden reggel aranyat ér. Vologya, az operatőr is megéri aztán a pénzét a maga huszonöt évével, a világoskék szemével, a rágóval a szájában, a hülye kamerájával, a lapos hasa köré kötött nehéz övével. „Itt a vége, fuss el véle” – ahogy anyám mondta volt, más szóval „ennyi, és nem több”. Kék szem, széles öv. Ennyi, és nem több. Mindent átható, megrendíthetetlen felelőtlenség az öreggel szemben, velem szemben, úgy általában az étellel szemben. Kérődzik, mint egy öszvér. De aztán megkapta tőlem a magáét... Még a rágózást is abbahagyta, a szemében pedig felragyogott egy gondolat. Még az akadémikus is felhúzta a szemöldökét: ez az átlagos fiatalasszony, aki mintha csak az ősi miniatúrákból lépett volna elő a jámbor őzike szemével, milyen hatékonyan és korszerűen tudja kifejezni magát! Valami érthetetlen folklorisztikus elemet vett elő, amiben gyakran hivatkozott valakinek az anyjára.

Mi a szép az olyan asszonyban, aki elveszítette az arcát? Semmi. Nincs ugyanis arca. Az arca helyén valami elvörösödés van, kidülledt szemek, azonnal ki is gurulhatnának a kabátjára. És éppen ebben a pillanatban, a legnagyobb negatív feszültség pillanatában szeretett belém ez a lapos hasán széles övet hordó, tökéletes öszvér. A rágóját is kiköpte, még el is dugta. A villanyt ő maga rakta össze, a szerelő nélkül. Talált valahol egy konnektort, ahova be tudta dugni a vezetékot, aztán tizenöt perc alatt úgy felvette az akadémikust, hogy egy ismétlést se kellett csinálni. Hát ennyit jelent a személyes érintettség. Bármilyen érintettség, legyen az személyes vagy anyagi, óriási lökést ad. Ha pedig, tegyük fel, a lakás- és közüzemi szolgálat villanyszerelőjének nincs ilyen érintettsége, akkor dolgozni se megy be.

Már említettem: azon a helyen, ahol korábban a szeretet élt, aztán pedig a szenvedés, most pusztaság honolt. Szent hely a pusztaság pedig sose lesz.

A rágózó Vologya állandóan ott volt a gondolataimban. Mozdulatlan jelenésként bukkant fel. Állt és nézett. Az ömlő esőben. Ezt mondtam neki: „Esik...” Ő pedig ezt válaszolta: „Kövek is eshetnek az égből, akkor sem megyek el.”

A nők szívéhez a fülükön keresztül vezet az út. El is képzeltem a köveket, ahogy repülnek le az égből. Megsajnáltam és megszerettem. Harmincöt éves vagyok. Ő huszonöt. Ez akkor mi? Gégemetszés? Még egy megpróbáltatás. A regény folytatása – nem számít, hogy egy korábban már lejátszott játékot játszunk újra. Megpróbáltam kiszállni, de sehogy se sikerült. Ellenállni nem lehetett. Ha valaki szentül meg van győződve valamiről, akkor a körülötte lévőket is megfertőzi a hitével. Azt is tudjuk, hogy Anna Kern is egy húszassal idősebb volt a férjénél, és később is halt meg nála. Még el is temette az embert. Tíz év, mi az? Egy elvont szám. Semmit nem lehet érezni ebből. Az embert. Azt lehet érezni. Él, és melegséget áraszt. Megölel, és megáll a szíved. Hízeleg, szépeket mond. Ilyeneket, hogy „kicsikém”, ilyenkor úgy tűnik, hogy én vagyok a kicsi, ő meg a felnőtt. És nagy. És még hatalmas is. Olyan az arca, mint az Istené, akinek a képére és hasonlatosságára teremtetett az ember. Ez van éjjel. Reggel meg ez: „Vologya, menj el kolbászért!” Nem megy. Nincs pénze, ezért nem is megy. Még rám is förmed. Mit lehet erre mondani? Hogy lehetne egy olyan férfit tisztelni, akinek nincs pénze kolbászra? Úgyhogy megint csak itt tartunk: mindent én vi-

szek a vállamon, a munkát, a kolbászt meg a gyereket. Két gyereket. Korábban csak egy tizenkét éves lányom volt, most pedig van egy lányom meg egy huszonöt éves fiam. Hát mit nem lehet még az ember nyakába varrni?

Választás elé állítottam. Erre megsértődött és elment. És azt mondta, hogy többet nem jön vissza. Én meg mondtam neki, „itt felejtetted a rágódat!” Egy csomag rágó, ez volt az összes, amivel hozzájárult a jólétünkhöz. Erre még jobban megsértődött, és azt mondta, hogy megtarthatom magamnak. Ilyen szempontból nagyvonalú volt. Mintha egy szigetet hagyott volna rám, akár egy Onassis.

Ezzel aztán szét is mentünk. A rágót a lányom örökölte. Én pedig kaptam egy második egyedülletet, egy olyat, ami már másnapra elviselhetetlenné válik.

Az első nap megittasulsz az ártatlanságodtól, de másnapra már felüti a fejét a sima letargia, ami aztán annyira elkezd égetni belülről, mintha a végéztisztító sósavból ittál volna. A világ tele van emberekkel, de azonnal riasztóan üres lesz, ahogy nincs ott egyik se.

A stúdió kihalt folyosóin jártam, ott láttam meg Kijaskót. Kijasko a szövegíró. A műsorokhoz ír a dohányzás ártalmasságáról, a felvilágosítás hasznosságáról, meg arról, hogy mi az a jó, és mi az a rossz. Olyan kimerítően ír, ahogy azt minden közepes tehetség teszi, és határidőre lead mindent. Szolgálatkész ember. Észrevettem, hogy csak a külföldiek szolgálatkészek, nyilván, mivel számukra az idő pénz. Azt mondtam Kijaskónak, hogy „jó napot kívánok”, miközben megálltam, és a szememmel egészen a pupillájáig hatoltam. Mindig így köszöntem neki. Feltétlenül megállok, és különleges arckifejezést öltök magamra, olyat, amelyet akkor választott a mi Natalink, amikor az uralkodót köszöntötte: alázatos tisztelet, titkos imádat.

Röviden Kijaskóról: hetven éves. Háborús rokkant. Negyvenháromban sérült meg. Nem ismerem a részleteket, de nekem úgy tűnik, hogy egy bomba éppen őt találhatta el. A fejéből hiányzik egy narancs nagyságú darab. A jobb kézfejét amputálták. A ruhája ujjából kilátszik a csonk, ami láthatóan megégett valamikor, de ma már új, rózsaszínű bőr borítja. Kijasko nem szégyellte a hiányzó kézfejét, és minden alkalommal készségesen nyújtotta előre a karját kézfogásra. Én pedig, miután túltettem magam a kezdeti ellenállásomon, minden alkalommal a csonkkal ráztam kezem, a tenyeremben pedig még sokáig benne maradt a bőr selymes, gyermeki puhasága. A kezén és a fején kívül a lábából is hiányzott egy darab. Meglehetősen erősen sántított, minden lépése külön erőfeszítésébe került.

Azt mondták róla, hogy nő. A felesége is sántított, ugyanarra a lábára. A háború idején találkoztak a kórházban, együtt kezelték őket. A selejtezési szabályoknak köszönhetik, hogy összejöttek. Ha már nem csinálták ki őket végleg, akkor jobbnak látták, ha támogatják egymást az életben.

Akárhányszor találkoztam ezzel a sántikáló öregemberrel, visszatekertem az időt, mint egy magnószalagot. Láttam őt fiatalon, huszonöt évesen, pont, mint az operatőrömet. Aztán minden elsötétül. Jön az első észlelés az altatás után, az első ráeszmélés arra, hogy ő már csak félemben.

Elképzeltam magamnak az első rettenetet, aztán a hosszú, máig tartó utat, a küzdelmet. Minden lépés erőpróba. Én meg itt két lábon járok, két kezem van, és mégis küzdök.

Az én „jó napot”-om célja az volt, hogy megértesse vele, az erőfeszítései és bátorsága nem hagyták érintetlenül az új generációt. Úgy tűnhet, hogy az „erőfeszítés” meg a „bátorság” rettentően elcsépelet szavak, de én éppen az erőfeszítésre és a bátorságra gondolok. És pont, hogy nincs szó érintetlenül hagyásról sem. A következő nemzedék képes megemlékezni. Az én „jó napot”-om egy kis elégtétel a múltért. Ennél többet nem tudok. Csak tiszteletben tartani és emlékezni tudok.

Kijasko semmilyen ilyen elégtételről nem tudhatott. A negyvenöt éve már megszokott bicegésével egyszerűen csak ment a folyóson, és találkozott a Puskin feleségére hasonlító fiatal szerkesztőnővel. A szerkesztőnő mintha kissé furcsán nézett volna rá, éppen hogy csak nem kacintott egyet neki, és valahogy szokatlanul mondta azt is, hogy „jó napot”. Kijasko csodálkozott magában, és nem értette, hogy ez a nő mit akar tőle. Hallotta a lányaitól és azok barátnőitől, hogy manapság a fiatal férfiak semmire se jók, gyengék és iszákosak, és ingyenélők is, maguk után se tudnak fizetni. Ezért aztán nincs mit csodálkozni, ha a fiatal, egyedülálló nők támaszt és menedéket keresnek, nemcsak az érett, de még a túlérrett férfiakban is.

Kijasko elfoglalt ember. Családja, alkotó gondolatai vannak. Az alkotást mindig az első helyre tette. A család elé, de még ennél is jobban a terven kívüli szórakozások elé. Egy férfi fejezze ki a saját énjét. Adja át a jövő generációjának az életvezetési elveit. Például a dohányzás ártalmasságát illetően. A felvilágosítás hasznosságát illetően. Legyen ez mind ismert a halála után is. Még egyszer emlékeztet. Dohányozni rossz. Megrövidíti az életet. Élet pedig csak egyszer adatik az embernek. Hadd gondolják csak róla, hogy egy naftalinszagú bőrönd lett belőle öregségére. Különben is, a bőrönd hasznos dolog. A fiatal iszákos csöcselék meg amúgy is mindent csak összefestene feketével. Összefirkálnák a múltat. Akkoriban ez nem így ment. Ma meg így megy. Egyébként pedig a MOSTra a MAJDból kell visszanézni. Van egy ilyen mondás: ha megérjük, meglátjuk. Hát csak ériék meg, aztán majd visszakukkantanak és meglátják.

Kijasko arca elkomorodott, amikor a glasznosztynak ezekre a festőire gondolt, akik kátránnyal kentek össze mindent és mindenhol, beleértve őt, Kijaskót is. Ő mégis létezik. Jár. A fiatal szerkesztőasszony pedig azt mondja neki, hogy „jó napot kívánok”, közben meg úgy néz, hogy a szemei kirepülnek az arcából.

Kijasko bepillantott ebbe az égszínkéék térbe, és váratlanul ajánlatot tett:

– Találkozzunk...

– Minek? – csodálkoztam. A kéziratot átadta, a pénzét kiírtam, a kifizetés napját tudja.

– Találkozzunk – ismételte meg jelentőségteljesen Kijasko, miközben mozdulatlanul nézett rám. Nemhivatalos nézéssel.

Megértettem, hogy filmszalagként ő is eltekerte az időt, de nem hátra, hanem előre, és engem látott az ölelésében. Összezavarodtam. Mintha valaki egy leveseskanállal belekavart volna a fejembe, pont úgy, mint egy lábosba. Átkevert aggyal pedig nem lehet normálisan viselkedni. Ezt dadogtam:

– Mit nem gondol? Biztos a hőség miatt... – és gyorsan továbbálltam. Bementem az első szembejövő helyiségbe, ami történetesen a női WC volt. Megálltam a tükör előtt, és felhúztam a vállam. Így maradtam néhány másodpercig, aztán megismételtem a vállemelést.

Egész valómban megrendültem, ez pedig képletesen abban mutatkozott meg, hogy felhúzogattam a vállamat és a szemöldökömet. A mellettem lévő nő rám bámult, miközben a kezét mosta. A mosdóba nem azért járunk, hogy vállmelést végezzünk. Elfogott az esztelenség. Kimentem a folyósóra. Kijasko már messze járt, erősebben sántikált, mint máskor, és még a hátán is látszott, hogy van valami a huszadik századnak ezeknek a nyolcvanas éveiben, aminek a megértésével nem próbálkozik tovább. Milyen hőség, miért lenne itt hőség? A világ megbolondult, és még az se tiszta, hogy kinek az agyát keverték fel: az övét vagy a körülötte lévő újakét?

Vettem egy nagy levegőt, és bementem az öltözőbe. Itt dolgozik a barátnőm, Kátya. Kátya nem egyszerűen csak sminkes, hanem maszkmester is. Képes Dosztojevszkijból Majakovszkijt csinálni és fordítva. Kátya nem léhűtő, hanem egy szorgalmas méhecske. És nem is egyedülálló asszony. Negyvenkét éves korára van férje, szeretője és unokája. Ő pedig mindegyiküket szereti. Mindegyiket úgy, ahogy szükségük van rá. Úgy látszik, a szeretet sokféle lehet. Az unokáját anyai szeretettel, a szeretőjét egy nő szerelmével, a férjét pedig egy nővér szeretetével szereti. Mindenkinek megvan a maga rekesze a szívében. Ráadásul még a munkáját is szereti, élni se tudna nélküle. A személyiség időnként képes ennyire harmonikusan is fejlődni. Amikor Kátya meglátja valakinek az arcát, azonnal rájön, hogy mi az, ami túl sok, és mi az, ami túl kevés benne. Fejben máris elkezd kisminkelni. Nem számít, hogy mindez hol történik, vendégségben vagy buszon, ő csak ül és gondolatban sminkel. Csak egy olyan arc van, ami kiigazítás nélkül is tetszik neki, az unokájáé. Nagy fül, nagy száj, nagy szem. Tökéletes arc.

Kátya foteljében most egy érdemes művész ült. Nem az első fiatalságát élte, és lehet, hogy nem is a másodikat, mindenesetre nem a korának megfelelően öltözött fel. Márványfarmerből készült öltöny volt rajta. Nyugdíjas seftelőnek gondolná az ember, ha nem tudná, hogy művész.

Bementem, és megálltam a szoba közepén. Szerintem látszott rajtam, hogy az agyam felmondta a szolgálatot. Egyszerűen leállt.

– Neked meg mi bajod van? – kérdezte Kátya.

– Találd ki – válaszoltam erre felháborodottan. – Az öreg. A kéz, a láb, a fej nélküli. És még...

– És még mi? – értetlenkedett Kátya. – Milyen öreg?

Elmondtam neki, hogy milyen öreg, hogy hogyan köszöntem neki, és hogy ő ezt hogy fogadta.

– Hát akkor ne csodálkozz – vonta le a következtetést Kátya. – Minek akaszkodtál rá?

– Nem akaszkodtam rá. Együtt éreztem vele.

– A kettő ugyanaz.

Valamelyik nagyokos azt mondta, hogy az évszázad végére tönkremegy majd az idő. Az egész világ olyan, mint egy óriási fazék. Egy kanállal mindent összekeverték benne – ami alul volt, az a tetejére került, ami felül volt, az pedig az aljára. „Gyerekek, ez az egész nem így van. Ez az egész nem így működik, gyerekek.”

– Akkor meg mi van? Már együtt érezni se lehet? Nem lehet, hogy normálisan megértsék az embert? – csodálkoztam.

– Manapság már kevesebb pasi van. Statisztikailag. És emiatt még szemtelenek is – zárta rövidre Kátya.

– Nem erről van szó – szólta közbe a Művész. – Egyszerűen csak mindenki máshonnan nézi az életet. A férfiak az X jeltől, a nők a csillagocskától.

A Művész elfordította a fejét, és rám nézett, hogy jobban értsem. De én nem értettem.

A Művész elvett az asztalról egy ceruzát, és vízszintes helyzetbe állította. Észrevettem, hogy a ceruza jó hegyes. A végén volt egy radír, hogy a leírtakat ki lehessen törölni. Grafittal írjuk, radírral töröljük.

– Ez itt az élet – jelentette ki a Művész. – Ez a kezdete. Ez a vége. – Először a ceruza hegyére mutatott, aztán a radírra. – Itt van a kiscsillag. Itt meg az X jel.

– Milyen csillag? – nem érttem. – Ötágú vagy hatágú?

– Az, ami az égen van. A maga csillaga. „Isten hozott, szerelem csillaga.”

– Értem – mondta Kátya.

– És ez volt itt a maga öregembere, az X alatt, fél lábbal a sírban. – A Művész az ujjával a radírra mutatott. – Még negyvenöt évvel ezelőtt. De kihúzta a lábát a sírból, és eljött a széléről. Most itt van. – A Művész egy centire visszahúzta az ujját a radírtól. – Él. Férfi. Randevút kér. De a lényeg az, hogy él. Értik?

– Értjük – mondta Kátya az én nevemben és a maga nevében.

– Maguk erről az oldalról tekintenek az öregre – a Művész a ceruza hegyére mutatott – nézik, és azt gondolják, hogy milyen messze is van a kiscsillagtól, szegényke, nincs se keze, se lába, szerencsétlen, nyomorék öregember. Ő meg a másik végéről tekint saját magára, és azt gondolja: élek, létezem. Lehet, hogy sántikálok, de haladok. Amíg pedig él az ember, addig ifjú is. Nem érti a maguk együttérzését.

Ránéztem a ceruzára – az élet grafikonjára. Az én koordinátáim a ceruza közepén található, Kijasko elképzelt koordinátái pedig a radír aljánál. Akkora erővel forogtak az agytekervényeim, hogy szinte hallottam a csikorgásukat.

Kátya belemártotta a sminkecsetet a festékbe, és finom mozdulatokkal elkezdte kifesteni a Művész arcát.

– Pirosítót tegyünk? – kérdezte Kátya.

– Nem szükséges – ellenkezett a Művész. – Maradjon csak a nemes sápadtság. Megöregedni méltósággal kell.

Este hazamentem. Általában felülök a trolira, vagy ahogy a lányom mondja, a pántos buszra. Felszállok tehát a pántos buszra, és elmegyek a metróig. Aztán azon utazom, egy átszállással. Mindig ugyanígy. Ma is. Az ablak mellé ültem, és csak bámultam a körülöttem lévő világra. Hatkor már sötétedik, eltűnnek a világos színek, mintha a nap elfáradt és megöregedett volna. Egyébként azt is észrevettem, hogy a nap hosszúra elnyúlik, de aztán gyorsan véget ér. Így lehet ez az élettel is. És valamilyen értelemben az élet nem hosszabb egy ceruzánál. Aztán valamikor, holnapután, én is vénasszony leszek, eljutok a vége előtti egy centihez, én is örömet lelem majd az életben, és olyan is lesz majd, hogy nagyon sehogy nem fogom magam érezni. Az elfáradt és a kisírt arcok között nincs sok különbség. A kisírt Natali Goncsarova. Ilyeneket ma már nem gyártanak.

Kinéztem az ablakon, és váratlanul megláttam Kijaskót. Mellette egy idős, ugyanarra a lábára sántító asszony. Egyformán jártak. Kijasko hevesen magyarázott neki valamit. A nő meg hevesen hallgatta. Nem unatkoztak, dolguk volt: egyikük mesélt, a másikuk hallgatott.

Egy ideig a troli ablakában létezett a Kijasko házaspár, aztán hátraúsztak. A park következett. A sétányon kutyák szaladgáltak. Most a fák és a kutyák úsztak el. Gondterhelt arcú emberek kerültek ki a képből, de ugyanez a kifejezés ült az újak arcán is, mintha mindegyik ember ugyanaz az ember lenne. Na itt a megálló. Metró. Most kell elhagyni az eget, a házakat, a fákat, a kutyákat, eltűnni a föld alá és csatlakozni a nagy sötétséghez, az alkotórészei egyikévé válni. A kiscsillagtól az X-ig ugyanígy jutnak el az emberberek, aztán lefelé (de lehet, hogy felfelé) csatlakoznak a többséghez, a részévé válnak. És OTT? Találok-e ott vajon magamnak férjet? Ott van az egyetemes történelmi szülőháza. Mindenki meztelen és egyenlő. Nincsenek háborúk és antiszemiták.

Este ránéztem a telefonomra, de Vologya nem hívott. Megsértődött. Már sajnáltam, hogy megbántottam a pénz miatt. Ha most felhívna, akkor azt mondanám, hogy tisztelem a szegénységét. De nem hívott... Ha még fél óra múlva se hív, akkor én magam megyek el hozzá, és elmesélem neki az égből eső köveket. Az önérzetem nem engedett sehova, a szenvedés viszont a kezemnél fogva húzott ki a házból. Ezen az estén úgy tűnt, hogy soha nem jön el az az X. A boldogság várása és soha el nem jövedele tölti ki az egész életet, közben pedig meggebed az ember.

Én is hívhatnám. De miért megint én? Megint én veszekedjek. Megint én béküljek ki. Hát mit nem lehet még az ember nyakába varrni...

ARATÓ ESZTER fordítása

HÁTTÉR EGY ÍRÓNŐ PORTRÉJÁHOZ

Kádár Erzsébet (1901–1946)

1946. április 25-én, egy meleg tavaszi délutánon, idétlen, tudatlan, tizenöt éves kamasz, megilletődötten álltam a halálos ágyánál, együtt a kedvesével, Illés Endrével, akiről persze nem sejthettem, hogy hét év múlva a főnököm lesz. Ő pedig, a friss halott, a véglegesség nyugtalanító nyugalmával lehunytt szemű arcán, anyám kisebbik nővére volt, a nagynéném.

Csak érettségi táján fedeztem fel benne az író, mikor már évek óta halott volt, de akkor még nem fogott meg igazán. Amíg élt, a személye is kevésbé érdekelt, inkább csak fél füllel elkaptam családi beszélgetésekből sejtettem, hogy gondjai vannak, vagy, hogy ő a gond. Én is alig érdekelhettem őt. Nem is voltam érdekes, csak a hűgának a kisfia. Akivel, vélhetően ő, nincs annyi gond, mint az ő, nálam tíz évvel idősebb, makacs és önféjű Éva lányával.

Személyes találkozásaink gyérek voltak. Éva viszont, bentlakásos intézetben nevelkedett lánya, fontos szereplője volt a gyerekkoromnak: játszópajtás, szinte testvér, aki bevalottan csak nálunk, velünk érezte otthon magát, szüleitől kapta azt, amit elvált anyjától kellett volna megkapnia. Erzsébet alighanem eleve úgy képzelte lánya jövőjét, hogy a továbbtanulás, a remek rajzkészség fejlesztése, vagyis a Képzőművészeti Főiskola szóba sem jöhet; férjhez adja, amint lehet. Az elcsatolással kastélyait, földjeit, szüleit veszített, 1922-ben Aradról Budapestre (*Gazdagországból Szegényországba*) áttelepült, vagy inkább menekült, történelmi Csernovics család anyagiak híján az ő főiskolai tanulmányait sem sokáig tudta fedezni, másfél év után ki kellett maradnia, mint ahogy húga, a tehetségesen hegedülő kamasz Judit (majdani édesanyám) is hamar kénytelen volt letenni a vonót, pedig nagyra tartott Hubay-növendék volt a Zeneakadémián.

Megmaradt festményeiből ítélve biztosra vehető, hogy Erzsébetből kiváló festő lett volna, ha nem kell föladnia. Izmos intellektusa, egyéni látása, lényegét megragadni és anyagát szintetizálni képes elbeszélő, ábrázoló tehetsége képein, és még inkább írásai-

---

Írásom egy Kádár Erzsébet feltámasztására irányuló kísérlet része. Az írónt a szűkebb szakma a huszadik század első felének Kaffka Margit mellett legjelentősebb nőírójának tartja. Életében egyetlen novelláskötete jelent meg, komoly szakmai sikerrel, 1944 augusztusában, a *Harminc szó-lóskosár*. 1946 tavaszán Kádár Erzsébet egy ostoba balesetben meghalt. A szocializmus körülményei közt neve hosszú időre feledésbe merült. 1966-ban a Magvető Kiadó Vas István bevezetőjével, *Kegyetlenség* címmel megjelentette minden föllelhető novelláját, összesen huszonegyet. 2001-ben Kenedi János *Ritka madár* címmel az írónt válogatott esszéit, publicisztikáját és kritikáit adta ki a Nyilvánosság Klub – Századvég Kiadó *Ars Scribendi* sorozatában. Végül 2001-ben a Noran Könyvesház Borgos Anna és Szilágyi Judit nagyszabású, illusztrált, annotált munkáját publikálta, a *Nőírók és írók. Irodalmi és női szerepek a Nyugatban* című kötetben. Ebben Szilágyi Judit részletes ismertetésnek és irodalomtörténeti elemzésnek veti alá Kádár Erzsébet életművét. A Kádár írói álnevet Csernovics Erzsébet édesanyja, báró kádári Duka Olga predikátumából vette, ezzel is jelezve kivülállását. A Noran–Libri Kiadó a 2016-os Könyvhétre tervezi megjelentetni a novellákat, a válogatott publicisztikát és a válogatott levelezést. A kötetet Szilágyi Judit vezeti be és rendezzi sajtó alá. Én a családi, életrajzi hátteret igyekszem megvilágítani.

ban, vitathatatlan. Többek közt *Csók és festék* című novellája és *Egy város modellt áll* című, Szentendrére emlékező esszéje jól mutatja, hogy fiatal énje milyen komolyan vette, élete céljának tekintette a festészetet. A festés fontosabb volt az anyaságnál, akár később az írás, és a művész-lét szorosan kötődött küzdelmes szerelmi életéhez. Állandó rajzolással, firkálással is folyamatosan nevelte magában a festőt; anyám és Éva is emlékezett erre. Nem egy novelláját úgy kezdi, mintha pár (ecset)vonással kijelölne egy területet, amelybe megírandó figuráit fogja állítani. Ők lesznek a modelljei. Létükben, testi-lelki mozgásukban őket fogja ábrázolni. Példa erre a *Feketekávé* című novellában a két fiatal nő a vasúti fulkében.

Felhagyni azzal, amiben hitt, amire egész fiatal életében készült, és amiben máris sikeres volt, nem lehetett könnyű. Nem állítható, hogy a kényszer csinált belőle író, de ha zavartalanul tanulhat a főiskolán, és teljes valójával festővé válhat, nem kénytelen állásba menni, pénzt keresni, alighanem meg is marad festőnek, nem enged a csábításnak, ami a szerkesztőségben érte, ahol illusztrátorként és kezdő újságíróként elhelyezkedett. Nyertünk volna egy kitűnő festőnőt, de elvesztettünk volna, anélkül, hogy tudnánk róla, egy minden látható jel szerint egyedülálló teljesítményekre képes író. Nem lehet valaki egyszerre jó festő és jó író, mondta, és tudta, hogy döntenie kell. Az a festőnő talán mellesleg írt volna, de valószínűleg nem szépirodalmat. Ha nem kell fiatalon meghalnia, talán később, valamikor, megírja a belső folyamatot is, a műnemváltás szellemi és érzelmi kalandját, az íróba átköltöző festő küzdelmét egy másik közegben, a nyelv által megtehető kifejezési lehetőségekért. Szinte mindig személyesen látott, megélt, tapasztalt, legalább örökölt, közvetve birtokolt témákról írt; ezt a legszemélyesebbet, a maga kiküzdött, megszerzett íróságát, biztosan nem hagyta volna ki.

*

Erzsébetet foglalkoztatta a regényírás gondolata, sőt talán gyakorlata is, de tudjuk, hogy kevés volt hozzá – nem az anyaga, hanem – az önbizalma. Említi egy Illés Endrének írt levelében. Babitsnak meg is ígérte a regényt. Illés, aki szerkesztőségi kollégája volt, és írói elindítója, bátorítója, eszményképe is lett, javította az írásait, sőt idővel bele is írt a szövegekbe. Erzsébet sokszorosán tehetségesebb írónak bizonyult, mint a tetszetősen megírt, de többnyire igazi tét nélküli, súlytalan novellákat és gunyoros megfigyelésekkel, paradox szalonbölcösségekkel teli társalgási színműveket produkáló Illés, aki inkább csak megleste, irigyelte, tükrözte, kommentálta, mint megítélte azt a világot, vagy inkább csak társaságot, amelybe felküzdötte magát.

Szilágyi Judit szellemes megállapítása szerint: „Meglehet, Illés Endre egyik legjelentősebb irodalmi teljesítménye Kádár Erzsébet volt.”

Erzsébet, a pusztuló történelmi osztály szülötte, belülről, hűvös eleganciával, formai tökélyvel, elszánt könyörtelenséggel a nagyszabású korszakváltás egyéni sorsokban formálódó mini-drámáit jelenítette meg. Figuráit legtöbbször nem tragikus, hanem szégyenletes, kellemetlen, kínos szituációkba állította. De nem ítélkezett.

Éva, aki érettségi után anyjával lakott, akkoriban hosszabb-rövidebb szövegeket gépelt Erzsébetnek. Ezek egy vagy akár több regény részletei, szinopszisok lehettek, nekifutások, próbálkozások, de tartalmukra nem emlékezett. Az OSZK kéziratárában őrzött hagyatékban Szilágyi Judit megtalálta őket. Pontosabban azokat, amelyeket nem semmisített meg a renoméjára kényes Illés. „Ne fogd meg a lábam, mikor Lívia mellett állok!” – idézi Erzsébet egyik leveléből Szilágyi Judit. Illés bevallottan fűvel-fával csalta nemcsak a feleségét, a békés természetű, szerény Líviát, hanem a Lívia által megtúrt és nagy önfegyelmel elfogadott Erzsébetet is. Haldokló apámmal és a kettőnk jövőjét biztosítani remélt eszpresszó létrehozásával elfoglalt anyám a váratlanul hagyatékká vált festmények és kéziratok átmeneti megőrzését naivul Illésre bízta. Éva szerint azok a regénytorzók róla szóltak.

*

Fennmaradt és nálam van Erzsébet különféle hivatalos iratainak és magánlevelezésének több kisebb kötege is, köztük Évának a soproni intézetből anyjához írt levelei. Figyelemre méltó dokumentum ebben az anyagban az a precízen vezetett, 11 lapból álló, *Könyvek* címet viselő jegyzék, amelyben Erzsébet 1942. március 17-től 1944. november valahányadikáig könyvtárának gyarapodását jegyezte, havi bontásban. Vajon kinek, minek? Honnan származtak ezek a könyvek? Illés antikváriumokban összevásárolt ajándékai lennének? Az íróvá nevelés tankönyvei? Ekkora, folyamatos ajándékozásra aligha telt neki, pedig egy ideig névleg a Révai Kiadót birtokló Hitelbank egyik ügyvezető igazgatója, és ténylegesen a Révai Irodalmi Intézet igazgatója volt. Erzsébetnek is volt a jónak ítélt festményeiről egy 25 tételből álló listája. De az válogatás volt, saját véleményét tükrözte saját műveiről. Az oszlopokba gépelt könyvcímek sorszámot viselnek; egyfajta könyvtári növedéki naplónak tűnik ez; az első oldal a 902-03. számú könyvvel kezdődik, ez Balassa József kétkötetes műve, *A magyar nyelv szótára*. Az utolsó oldalt 1944 májusától kézzel írta, majd novemberben abbahagyta az egészet; akkor már csaknem bezárult az ostromgyűrű Budapest körül.

1944 augusztusának első szerzeménye egy Cs. Szabó-kötet volt, a második, 1290. sorszám alatt, Kádár Erzsébet: *Harminc szólóskosár*. Egyetlen kötete, és az is a legrosszabbkor! A közeli ostrom tudatában az emberek már főleg csak élelmiszert és más hasznos dolgokat igyekeztek beszerezni. Vagyis könyveket nem, vagy csak alig.

Szerző és cím; egyéb adatot, alcímet, fordítót, terjedelmet, kiadót, évszámot a lista sehol sem ad meg. A legutolsó kötet 1330. sorszámmal Farkas Zoltán *Munkácsy Mihály* című könyve.

A felsorolt, két és fél év alatt a listába vett 428 cím alapján nem lehet gyűjtési szempontra következtetni. Sem nyelvi, sem műfaji, sem betűrendi, sem más rendezési elv nem mutatkozik, csak a valószínű beérkezési kronológia. Miféle pedantéria vette rá erre az időt rabló, fölöslegesnek tűnő munkára? Komoly műveltsége nem ez által keletkezett, de persze ez által is gyarapodott. Akkor már megnyerte a *Nyugat* novellapályázatát, gyakori munkatársa volt más lapoknak is, ismert író, nagytekintélyű kritikus lett, Baumgarten-jutalmat is kapott. Szűkös anyagi viszonyait, néha filléres gondjait ismerve feltehető, hogy ritkán vásárolt könyvet, hiszen kapott eleget. Mohón, nagyon sokat olvasott, mesélte Éva, néha reggelig, és közben enni is elfelejtett. Sok lehetett a polcokon a lektorálásra, recenziálásra küldött mindenféle könyv, a tiszteletpéldány, a dedikált kötet, és talán az aradi családi könyvtárból is maradt valamennyi. Kevés kivétellel csupa értékes mű került a polcra, világirodalmi és magyar klasszikusok, kortársak, jó értelemben vett bestsellerek, különösen sok erdélyi író. A külföldiek közt többségben vannak a franciák és az angol-amerikai szerzők. A kevés eredeti nyelvű német, francia, angol könyv külön, az utolsó, kézzel írott, befejezetlen oldalon sorakozik. Jól tudott franciául és németül; angolul csak olvasott, mondja Éva. Elméleti és történeti munka alig akad a listán. Széppróza és költészet, életrajz, memoár dominál a könyvtárban. Illés Endre 1942 márciusában megjelent első novelláskötete, a *Zsuzsa* 913. sorszámmal szerepel, a cím után zárójelben ez a megjegyzés áll: *(fiókban)*; az egyetlen kommentár a teljes anyagban. Vajon kinek szólt ez az eligazítás?

*

Anélkül, hogy kérkedett volna nevezetes őseinkkel, foglalkoztatta a középkorban színre lépett és Montenegróban uralkodó szerepig jutott szerb főnemesi család története. Szentendré jellemezve földidézi a tizenhetedik századi ipeki pátriárka, Csernovics (Crjanovics) Arzén nagy formátumú alakját, akinek nyomai ma is láthatók, érezhetők az éppen ettől különleges

hangulatú Duna-parti városkában – amely mellesleg fontos helyszíne a modern magyar festészet történetének. Erzsébet festőként heteket töltött ott. Az 1848-as szabadságharc idején kitört délvidéki szerb felkelés lecsendesítésére Batthyány miniszterelnök által kiküldött kormánybiztos, Csernovics Péter gróf temesi főispán, aradi és temesvári színházalapító sikertelen akciója és az erről fennmaradt iratanyag sorsa is foglalkoztatta Erzsébetet. Péter gróf a kivégzett Damjanich tetemét a mártír-társ Lahner Györgyével együtt megvásárolta a hóhértól, és titokban eltemettette mácsai kastélya kertjében. Damjanich tábornok Csernovics Emiliának, Erzsébet dédnagynénjének, nekem üknagynénémnek a férje volt. Péter ősrünk ott látható Barabás Miklós 1842-ben vízfestéssel felvázolt és 1864-ben olajban kivitelezett nagyméretű festményén, *A Lánchíd alapkövetételén*, az akkori közélet nyolcvanvalahány legfontosabb szereplőjének felismerhető portréi között.

Kommentálva, vélhetőleg saját fordításában közli Damjanichnak menyasszonyához, Csernovics Emiliához írt német nyelvű szerelmes leveleit, és néhányat a kivégzés előtti utolsó napokból is. Elképzeli és a szemtanúk elbeszélése alapján röviden leírja a kivégzés jelenetét, az utolsó perceket, a búcsúszavakat. Megrendülését fegyelmезetten rejti a szövegbe.

A történelmi múlt, mint megírható témák végtelen halmaza, vonzotta és valószínűleg élenken foglalkoztatta is. Egyetlen fennmaradt drámai kísérlete, egy nem igazán sikerült, előadatlan rádiójáték (*A besúgó*) Casanova alakjára épül. És hol van még akkor a magyar történelem, amelyben annyi hasonlóan kalandos sorsú, bonyolult, többlelkű, megírni való figura bolyong?

*

Az imádott ménesi nyaralás, a megmaradt szőlőben álló tágas, többszobás kolna idilli boldogság színhelye a három Csernovics kislánynak, de mint a *Harminc szőlőskosár* című novellából kiderül, ez a hely a szülők egyik küzdőtere is volt. A gyermeki boldogság mögé Ménesen bekúszott a szorongás, a riadt félelem. Ménes Csernovics-felsőterület volt, tele a szerb ősök emlékeivel. A hűvös és zárkózott, másféle balkáni háttérből, görög ősoktól származó, erősen konzervatív természetű, kötelességtudó Olga bárónő, a Mama, nehezen küzdött meg ezzel a számára idegen hagyománnyal és a tudattal, hogy tekintélyt és feltétlen odaadást követelő, rabiátus férje, akit tisztelt és szeretett, megcsalja őt a lányaik francia nevelőnőivel.

Erzsébet jól tanult, Eszter nővérével egy osztályban, fiúiskolába járt, és a magyart kivéve mindenből jelesre érettségizett. Több hiteles forrásból is hallottam a megejtő történetet, amely szerint tízéves kora körül egy alkalommal két kutyával játszott, és mikor észrevette, hogy bolhásak, átrakott néhány bolhát egyikből a másikba, hogy egyenlőség legyen, mert a bolhákat sajnálta megölni. Egy morzsányit ez is hordoz a majdani Kádár Erzsébet alkatából.

Anyjuk, ahogy tudta, óvta a lányokat az ura dühkitöréseitől, és a maga ókonzervatív módján, az élet nyersebb oldalától is. Még a legártatlanabb lányregényeket is cenzúrázta, boldogító végüket megcsonkította, nehogy az illedelmes első csók vagy érintés helytelen gondolatokat ébresszen. Erzsébet fülig szerelmesen, de teljes testi-lelki tudatlanságban ment hozzá 1920-ban a többezer holdas temesi birtokos, nem is egy szálon közeli vérokron, jóképű gyűlvészi Dadányi Györgyhöz, aki nyolc évvel idősebb volt nála, duhaj nőcsábász és remek lovas hírében állt. *Moral insanity*nek tartották. Huszártisztként végigharcolta a világháborút, fogságának története pedig a haditudósítóként szolgáló író, Bíró Lajos regénye, abból írt nagyszerű színdarabja, majd filmje révén (*Hotel Imperial*) némi világhírt hozhatott volna neki is. Bírót Hollywoodba röpitette a siker, olyan filmklasszikusok, mint a *VIII. Henrik magánélete*, *A bagdadi tolvaj*, az *Öt lépés Kairó felé* forgatókönyveit írta. Dadányit nem érdekelt más, csak a nők, a lovak, a vadászat, a cigányozós mulatás;

nem dolgozott, élte a magyar vidéki uraság hagyományos életét. Rövid boldogság után Erzsébet fölfedezte, hogy az ura megcsalja egy falubeli cigánylánnyal; ebből a megrázó élményből lett sok év múlva a *Nyugat* pályázatán díjnyertes novellája, a *Reggeltől estig*, Csernovics Erzsébet végérvényes belépője Kádár Erzsébet néven a magyar irodalomba.

A válás magára Erzsébetet egyéves kislányával, a férjétől kapott nemi bajjal, a román földreform után megmaradt kis mélynádasi birtokrész gondjaival és költségeivel, és saját jövője ködös vágyaival. Készülődött benne a festőnő. Egyre nyilvánvalóbbá lett, hogy a családnak mindenestül ott kell hagynia Aradot, és a sokezernyi Trianonmenekülthöz hasonlóan ők is Pestre települnek.

Többhavi vagonlakás következett a Nyugati pályaudvaron, míg végül az Üllői út 20. szám alatt sikerült kibérelni egy kétszobás lakrészt, ami hamar megtelt rokonokkal. Maga a nyomorúság volt ez az aradi tízszobás, Ferdinánd utcai Csernovics házhoz képest. A második emeleti társbérlet ráadásul nyüzsgött a poloskáktól, és mellékhelyisége a lakáson kívül, a folyosón volt.

Dadányi a birtokért kárpótlásul kapott román pénzösszeg felét egyszersmindenkori tartásdíj fejében Erzsébetnek adta, másik feléből hajójegyet váltott Dél-Amerikába, és Paraguayban vett egy ranchot. Huszonegy éves exfeleségének írt leveleit „Kedves Öreg!” megszólítással kezdi, és kitűnő kézre valló rajzokkal illusztrálja. Élményeiről írt három könyve is tehetséges amatőrt mutat. Egy levelében elmeséli, hogy a hajón „[a] nők mind elég tűrhetőek és kivétel nélkül finom selyemharisnyát hordanak még akkor is, ha máskülönben papucsban vannak. Pá Öregem! – így fejezi be – [s]ok csók Magának és Pitykónknak! Gyurka.” Paraguayból, ahol főleg faszobrászatból élt, különféle pontosan leírt tárgyak küldését kéri Erzsébettől. „Küldendő még: 2 jó erős lópokróc, lehet kissé használt, 1 húsdaráló. Csizma!” Utóbbit le is rajzolja. „Ha még valami eszébe jut, küldje.”

*

Anyám és Éva emlékezései szerint a három Csernovics lány közt az ábrándozó, érzelmes, könnyen síró Erzsébet volt a legnőiesebb, de éles esze és vitakészsége miatt a fiúk egyenrangúként kezelték. A házasságának véget vető gyilkos csalódást katasztrófaként élte meg, mesélte anyám, leroskadt a földre, és órák hosszat nem mozdult, csak patakzottak a könnyei. Szórakozottságára jellemző, hogy gyakran nem viszonzta a köszönést, amivel sok embert megbántott, és mogorvának vélték, holott az ellenkezője volt igaz. A szerkesztőségi íróasztalán álló naptár hétfői oldalára egyszer fölírta, hogy „Hétfő” – ezzel sokat ugratták.

Csinos, aranyoszőke, jó alakú, elvált fiatalasszony létére nem sok udvarlójáról tudunk – talán éles eszével, külsejét meghazudtoló férfias gondolkodásával elriasztotta őket. Félnék volt, tartott a férfaktól. De Hevesi András, a *Párizsi eső* kiváló írója a harmincas évek közepén naponta rózsákat küldött neki Balatonlellére, ahol nyaralt. Illés Endre előtt heves, de rövid szerelem fűzte Magyary Kossa István miniszteri tanácsoshoz, aki azonban – Éva emlékezete szerint – nem volt teljesen normális. Szerepelt még két szerelmi partner, akikről semmit sem tudunk: egy Sántha nevű férfi és egy „Anjou” becenévű katonatiszt. De ők csak partnerek voltak, a nagybetűs, életre szóló Szerelem: Illés Endre lett.

A fiatal írónőt Schöpflin és Babits nagyra becsülte, és sokat vártak tőle. Babits szerint szép és nőies, de ha irodalomról van szó, rögtön férfi válik belőle, vitatkozik, harcol, küzd az igazáért. Inkább író, mint nő. Hunyady Sándorral jó barátságban voltak. Örley István viszont azt mondta róla anyámnak, hogy néha úgy néz rá, mintha párbajozni akarna vele. Majd fél évszázad múlva, válogatott publicisztikai írásainak kötetéről¹ írva a kritikus Bán

¹ Kádár Erzsébet: *Ritka madár* (vál. és s. a. r. Kenedi János), Nyilvánosság Klub – Századvég, 1993.

Zoltán András megjegyzi: „Nem tagadhatom, hogy mennyi nosztalgiával, mi több, erotikus érdeklődéssel bámulom portréját, gyönyörűen ívelt, magas homlokát, lágy loknikba rendezett, gesztenyeszőke haját, a csábítóan szétnyíló ajkai közül előragyogó hibátlan fogsorát. »Rasszos nő«, akkoriban így mondták ezt Pesten. Nem csicsergő csitri, de nem is a gőgjében fulladozó nagyszony. Van benne valami törékeny méltóság, mely arra készlet, hogy egy pohárral kevesebbet igyunk a társaságában.”²

Ártatlan erotikus varázsa másokra is hatott. A legidősebb Csernovics lány, Eszter férje, a lökösházi nagybirtokos, országgyűlési képviselő többek közt arról is nevezetes volt, hogy szexuális téren szívesen potyázott; orvul nyúlkaált, fogdosott, simogatott, sugdosott olyan helyzetekben, ahol a megtámadott nő védtelen volt, mert nem akart botrányt okozni. A kamasz és a felnőtt Évának is voltak róla ilyen emlékei. A család tudott erről, és jóváhagyólag tudomásul vette, hogy az okos, jólelkű Eszter titokban másnál keres vigaszt megalázó házassága ellen. Ha anyám neve nem merülne föl, nem teregetném ki itt a családi szennyest, de tőle tudom, hogy ő is egyike volt sógora áldozatainak, ezért idézek nagybátyám Erzsébetnek írt leveléből: „...kérlek ezen leveletem ne mutasd meg Juditnak annak első részében foglaltak miatt, mert joggal megharagudhatna, hogy tőle sosem kértem olyan dolgokat, mint tőled, amit te tőlem folyton megtagadtál s most másnak megadsz. De ne beszéljünk erről többet, mert rettentő szívfájdalmakat okoznak nekem. Csókolja a homlokodat Bandi.”

Nagybátyám nyilván azt képzelte, hogy figyelmességeivel kitünteti áldozatait, akik emiatt féltékenyek egymásra, és anyám is az. Holott ő még öregkorában is éktelen haragra gerjedt, ha rákérdeztem erre.

Eszter – a legidősebb a három Csernovics lány közt, a lökösházi földbirtokosné, aki együtt dolgozott anyámmal az 1948-ban megvalósult Curia utcai eszpresszóban – egy Blaskovich báróban talált vigasztalóra, akit a Rákosi-idők elején anyám kérésére Bajor Gizi sofőrjének alkalmazott, hogy megmentse a kitelepítéstől. Esztert azonban férjével együtt kitelepítették, és egy Buda-környéki faluban halt meg 1957-ben, éppen aznap, amikor végre megérkezett az engedély, hogy kivándorolhatnak Rómában élő lányukhoz, aki az egykori miniszterelnök, Kállay Miklós fiának felesége volt.

*

Nem gondolom, hogy Erzsébet élénk szakmai életet élt volna, de nyilván eljárt az írók különféle összejöveteleire, gyakori munkatársként a *Nyugat* estjeire, felolvasásokra, kávéházi törzsasztalokhoz és Babitsékhoz, Móriczékhoz, Schöpflinékhez, erdélyi találkozókra. Erre is kíváncsian olvastam Radnótiné Gyarmati Fanni monumentális naplóját, de Kádár Erzsébet nem tűnik föl benne. Sok közös barát és ismeretség, azonos nemzedéki tudat, a *Nyugat* szellemiségének és Babits mércéjének feltétlen tisztelete közös volt bennük. Erzsébet azonban a szakmán kívül egészen más társadalmi közegben mozgott, és – bár hazafias érzelmű és a háborút tekintve németellenes volt – naiv módon, megélhetési okokból, szélsőjobboldali lapban (*Új Magyarország*, a kvázi-nyilas publicista és politikus Milotay István lapja) is publikált, noha csakis „női” témákról, divatról, gyereknevelésről, anyai szerepről és hasonlókról írt, ami azért elég volt ahhoz, hogy kizárja őt, a Horthy-rendszer elitjéhez és a dzsentri-világoshoz családi és más tekintetben is tartozó író Radnótiék aktívan politizáló, erősen baloldali, javarészt zsidó és esetenként kommunista köreiből.

Az Üllői úti poloskás lakásból a kormányzóné – a mama gyerekkori aradi barátnője – segítségével az Attila úti Bethlen-udvar nevű hatalmas bérházban levő négyszobás lakásba költözhetett a család. A Papa még abban az évben meghalt. Anyám szerint nem élte

² Bán Zoltán András: Egy úrinő, *Beszélő*, 1994. március

túl, hogy nemet mondott Bethlennek, mikor az a kormányába hívta agrárminiszternek, és szintén Bethlen rábeszélésére, Aradon maradvá fölesküdt a román államra, mint a telepítési ügyek főfelügyelője. A románok ugyanis csakhamar kirúgták; ez állt az áttelepülés hátterében. Mivel nyugdíjas miniszteri tanácsos volt, érdemeire tekintettel Olga mama trafikengedélyt kapott, anyjával és Judittal együtt Erzsébet is árulta a cigarettát, amíg be nem iratkozott a főiskolára. Évát a Mama és Judit gondjaira bízta.

Aszinte csecsemőkorától anya nélkül, illetve különféle bentlakásos intézetekben nevelkedő Éva ügyeiről keletkezett levelek és iratok egész kis csomagot képeznek. Ugyanígy Évának az intézetből anyjához írt levelei. Erzsébet osztályfőnöknők és igazgatónők hol barátságos, hol zordan fenyegető hivatalos leveleiből arról értesül, amit maga is jól tud: lánya önfejű, arrogáns, makacs, mindent kritizáló, fegyelmezetlen személyiség, és bár igen értelmes és kiválóan rajzol, tanulmányi eredményeit ezek a tulajdonságai lerontják, sőt iskolai jövőjét fenyegetik. Emlékeztetik Erzsébetet, hogy Éva felvételét és tandíjmentességét többszörösen kitüntetett katonatiszt feleségeként Horthy Miklós kormányzónak köszönheti, akihez kérvényt intézett. Családi kapcsolatnak köszönhetette, hogy Évát egyáltalán fölvették a soproni Zrínyi Ilona Magyar Királyi Tiszti Leánynevelő Intézetbe, ahol minden lépését ellenőrizték, postáját felbontották, barátnőit kifaggatták. Vizsgák előtt Éva mindig összeszedte magát, és csak egyszer került nagyobb bajba, mikor a nyári szabadságra kibocsátott kedvezményes árú vasúti jegyét egy fontoskodó kalauz feljelentése szerint nem a pontatlanul kijelölt útvonalra, hanem attól eltérően használta fel. Anyjának ismét a legmagasabb körökhöz kellett fordulnia a banális ügyben. Ezúttal feldühödött, és egyszer az életben keményhangú levélben kiállt a lánya mellett, mesélte nem csekély elégtétellel Éva.

„Nagyméltóságú Miniszter Úr! [...] Nézetem szerint tehát az intézetnek igazolnia kellett volna lányom eljárását, nem pedig saját mulasztását a legszigorúbb következményekkel egy növendékére áthárítani.”

Éva soproni levelei jól fogalmazott beszámolók az intézeti életről, tanulásról, olvasmányokról, kollektíve látott filmekről, kirándulásokról és a diákélet hasonló témáiról. Gyakran kell erre-arra pénzt kérnie; a szinte filléres kéréseket néha többször ismételnie kell, mire teljesülnek, mutatva Erzsébet anyagi helyzetét. Vagy nemtörődőmségét? Ridegségét? A levelek kedves, derűs hangneme, az élmények megosztásának vágya nem fedi el az intimitás hiányát, az anya-lánya kapcsolat elvárható melegét. Erzsébet válasza nem maradtak fenn; feltételezhetjük, ha rajta múlt volna, a lánya ugyanolyan tudatlanságban megy férjhez, mint annak idején ő maga.

A nálam levő köteggben mindössze egyetlen – illegálisan, tehát az intézeti cenzúra megkerülésével postázott, 1936 márciusában, vagyis Éva 15 éves korában írt – levél árulkodik nyíltan Éva magányáról, szeretetvágyáról, anyahiányáról, otthontalanságáról.

„Édes Mamikám! Leveledet most kaptam meg. Nagyon nagyon örültem neki. Szébb születésnap ajándékot nem is küldhettél volna nekem. Én is nagyon vágyom már utánad számolom már a napokat húsvétig. Ha ezt nem is írtam meg Neked, csak azért van mert elolvassák a leveleket és akkor nem lehet őszintén megírni azt amit az ember érez és gondol. Úgy vágyom néha utánad, mikor valami történik velem és nincs senki akinek elmondjam [...]. Mamikám, én nagyon nagyon szeretlek Téged! Mindenkinél jobban a világon és ha néha talán nem mutatom ki, mert nem tudom, akkor nem szabad szomorúnak lenned, mert én akkor pont úgy szeretlek, mint máskor [...] de nem tudom jóvá tenni, mert én megszoktam hogy idegenek közt voltam legtöbbször akik előtt nem tudtam megmutatni hogy valami fáj, mert nem értettek meg és kinevettek és mert nagyon vad voltam és attól féltem, hogy Te sem tudsz engem megérteni és inkább magamba fojtottam mindent.”

Sok évtizeddel később, Londonban Éva azt mondta nekem erről: „Nem volt jó anya. Szomorú arccal mindig elnézett fölöttem. Elhanyagolt, de néha rájött a kötelességtudat, és akkor nem győzött gondoskodni rólam. Tele volt a feje a saját tehetségével. Hiányzott

belőle a törődés képessége. Meg a melegség. Az anyaság teher volt neki; mindent kötelességből csinált. Nem volt humorérzéke sem. Sértődékeny, nehezen szerethető ember volt. Engem 13 éves koromig, amíg meg nem halt, az Olga nagymama nevelt, mikor nem az intézetben voltam...” Lenézte és megszólta azokat az embereket, mesélte nekem külön-külön anyám és Éva, akiknek a társaságába anyám akkoriban járt, de megsértődött, ha – éppen emiatt – őt nem hívták meg. Lehetőleg anyámra hagyott minden háztartási munkát a Bethlen-udvari lakásban, ő elvonult egy sarokba, és olvasott vagy írt.

Évekkel később így írt erről szerelmének, Illés Endrének egy dátumozatlan levelében: „Endre! Sohasem szerettem Évát. Legalább nem úgy, ahogy anyák szeretik gyerekeiket. Nem vagyok anya, nem a gyengéket szeretem, hanem az erősebbeket, okosabbakat, akikre felnézhetek. Barátnóm sem volt soha. Szomorú, okos vagyok s rajongok az észért.”

Éva megmaradt öntörvényű, makacs, nehezen megnyíló embernek, aki azonban nagyon szeretetreméltó is tudott lenni. Angol munkahelyi kollégái rajongtak érte, erről magam is meggyőződtem. Remek, melegszívű anya lett belőle: egymaga, példátlanul nehéz körülmények közt, a számára idegen világban nevelte fel három angol gyermekét. Férje őt is otthagya a gyerekekkel, mint annak idején Dadányi otthagya Erzsébetet Évával. Csak a félmagyar–félangol John Graham, Eckhardt Tibor nevelt fia nem Dél-Amerikába ment a családjá elöl, hanem New Yorkban élte le az életét.

*

Ma már nincs, aki segítsen megérteni, hogy apám miért anyámat és nem Erzsébetet vette feleségül. Anyám beszélt nekem erről, de nem fogtam fel a történet jelentőségét. Nem firtattam a részleteket. A tőle kapott tényeket írom le itt.

A húszas évek második felében dr. Vajda Ödön, jóképű társasági ember, hódító férfi, Bajor Gizi (majdani keresztanyám) elvált férje és az ünnepelt író, Herczeg Ferenc volt sógora már fiatalon sztárügyvéd volt. Sok más híresség közt ügyfelei közé tartozott Kozma Miklós, a Magyar Rádió elnöke (leendő keresztapám), későbbi belügyminiszter és kárpát-aljai kormánybiztos is. Kozma apja ugyanott volt méneskari tiszt a monarchia hadseregében, ahol nagyanyám, Olga mama nagynénjének a férje. Ez az ismeretség vitte a trafikból a rádióba gépirónőnek a hegedülést feladó Juditot, aki Kozma révén ott ismerkedett meg leendő apámmal. Az ügyvéd aztán így a festészetet feladó Erzsébetet is megismerte. Erzsébet rajtot tanított akkoriban az angolkisasszonyoknál, a hét-nyolc éves Évát a szív- és tüdőbeteg Olga mama nevelgette.

Az ügyvédet elbűvölte a cserfes kislány éles esze és közvetlensége. Annál is inkább, mert neki is volt egy, pár évvel idősebb, ám alkalmi együttlétből származó kislánya, Erzsike, akit ugyan adoptált, de egy svájci zárdában neveltetett. Egy bálon, ahol Erzsébet is jelen volt, Bajor Gizi mutatta be volt férjének Juditot, és a fülébe súgta, hogy ezt a lányt vegye feleségül. Anyám szerint az ügyvéd annyira vonzó ember volt, hogy udvarolnia sem kellett, Erzsébettel együtt mindketten komolyan beleszerettek. Apám hetekig fenntartotta ezt a faramuci helyzetet, de legalább nyíltan, és nem külön-külön járt a két nővel. Talán sajnálta Erzsébetet, akit gyerekestől otthagytott a férje? Fontolgatta, hogy feleségül veszi? Négy hétig minden második este hármásban vacsoráztak a Pannóniában, míg végül apám a legénylakásán rendezett hármuknak vacsorát, és mikor Erzsébet valamiért kiment, megcsókolta Juditot, és kérte, mondják azt Erzsébetnek, hogy eljegyezték egymást. Ennyit tudok.

Erzsébet nyilván összeomlott. Vajon ottmaradt megrendezett, nyilvános megszégyenülése színhelyén, saját húga által legyőzötten, vagy elrohant, haza, a Judittal közös szobájába? Mindenképp rettenetes helyzetbe került, mivel azt képzelte, hogy apám neki udvarol. Apám, aki tudtommal nem volt cinikus ember, most kettős játékot űzött volna? Miért hagyta reménykedni Erzsébetet, miért rendezte ezt a perverz hármás jelenetet, hi-

szen tudnia kellett, hogy döntésével súlyosan megsebzí majd Erzsébetet? A szintén nehéz helyzetbe került Judit szerepe sem teljesen világos. Éreznie kellett, hogy apám őt és nem Erzsébetet szereti. Tisztában volt nővére helyzetével, látta reménytelen várakozását. Ha nem akart lemondani majdani apámról, talán neki kellett volna figyelmeztetnie és legalább ettől a jelenettől megkímélnie a nővérét. Ez egy meg nem írt, kegyetlen Kádár Erzsébet-novella. A történetet némi homály burkolja, a morális szempont is óhatatlanul felmerül, de szégyenszemre engem, amíg még volt kit kérdezni, nem érdekelt annyira, hogy kérdéseket tegyek fel.

Erzsébet megpróbálta lebeszélni Juditot a házasságról, de 1930-ban megtartották az esküvőt. Némi feszültség végig megmaradt a nővérek között, pedig Judit mindent megtett, hogy jóvátegye a jóvátehetetlent. Mindennel elhalmozta, kényeztette Évát, 1939-ben egy évre hozzánk költöztette a lányt, aki velünk is nyaralt, és otthon érezte magát, boldog volt nálunk. Judit, a felső tízezerbe került, ünnepelt szépasszony, akiért egy elutasított lovagja főbelötte magát, igyekezett segíteni Erzsébetet, de kevés sikerrel. Az *Unokatestvérek* című novella igazságtalan képet fest róla. Átüt rajta a sértett, megalázott nővér irigysége és féltékenysége.

*

Szilágyi Judit a hatalmas szerelmi levélkazaral ismeretében írja le az Illés Endrével kilenc évig, Erzsébet haláláig tartó viharos kapcsolatot. Erzsébet rengeteget gyöttrődött ebben a szerelemben. Illés, bár néha hitegette, nem volt hajlandó elválni, így Erzsébetnek egy szerelmi miniprogramra kellett föltennie az életét. Magányra ítélte magát, lemondva családról, közös gyerekről, közös otthonról. Illés szelíd, béketűrő feleségén, Lívián túl mindvégig féltucat idegen nő hosszabb-rövidebb jelenlétét kellett elviselnie Illés életében, például a nagyszerű színésznő Mezei Máriaét és az ünnepelt előadóművésznő Simonffy Margóét is, de neki különös módon szüksége volt a megalázó függőségre. A férfi önző erőszakossága, kritikája, tanácsa és saját örökös féltékenysége folyamatosan sebezte, kínozta, önvizsgálatra kényszerítette, ami paradox módon dacos erőt és önbizalmat adott neki. Állt mellette valaki, aki kihasználta és hasznát vette.

A nőfaló, sznob, vidéki kispolgárból „dzsentroid” fővárosi polgárrá asszimilálódní vágyó Illés (eredeti nevén Novotny Andor) kiváló esszéista, kritikus, műfordító és könyvkiadói szakember volt. *Krétarajzok* címmel közreadott irodalmi portréi, Stendhal- és Maupassant-fordításai, egyes tanulmányai, egy-két önéletrajzi írása és talán novellája igazi értéket képviselnek. Vargha Balázs kiásott a korabeli sajtóból egy sírverset, amit nem kisebb személyiség írt róla, mint az, akit csokornyakkendőivel, zöld tintájával, stílusával és novellái típusával is utánzott: Kosztolányi Dezső. „Míg éltem itt, / Novotny voltam. / Rovott, nívótlan.” Tréfának túl erős; a körülményeket nem ismerem. Talán egy másik Novotny is működött a szakmában? Illés a maga módján képes volt igazán szeretni Erzsébetet, de kapcsolatukban, akár a könyvkiadóban, az ő irányítása, dominanciája mindennél fontosabb volt neki.

A levéltömeg nyomasztó, szívet tépő olvasmány. Már a levelek gyakorisága, szóbősége, hangneme, feltárulkozása, sűrű ismétlései is azzá teszik. Ezek azonban csak Erzsébet levelei; a viszony egyik oldalát látjuk csupán. Válaszok, védekezések, magyarázkodások, néha lírai, nagyon ritkán boldog vallomások, de kevés kivételt leszámítva egy súlyosan sebzett asszony jeremiáit olvassuk. A Budapest ostromát megelőző időben Illés kívánságára Erzsébet a férfi minden levelét engedelmesen megsemmisítette. Ami utána íródott, azt Illés maga emelte ki a hagyatékából; eltakarította a precízen kidolgozott önképét terhelő nyomokat. A megmaradt levéltömeg zilált állapota, néhány levél elejének vagy végének, vagy mindkettőnek a hiánya arra enged következtetni, hogy Illés, a gondos és

rutinos kiadói cenzor, Erzsébet válaszai közül is kiemelte az órá nézve különösen kínos tartalmúakat.

Úgy tűnik, ő volt a kezdeményező, maga helyett küldte leveleit, Erzsébet pedig felelt, reagált a képtelen szemrehányások, gyanúsítások, vádak, megalázások nem szűnő áradatára. Végül azonban mindig megadta magát: „Mindent vállalok, Endre, önmagam megalázását is, – csak azt nem, hogy elveszítselek. Endre, szeretlek, meg akarlak tartani! Hallod, Endre!” Illés képes még azzal is meggyanúsítani, hogy lánya udvarlójával kacérkodik. Falánksággal, pénz pazarlással is vádolja Erzsébetet, akinek természetétől mi sem állt távolabb. Annyira imádja Illést, hogy ő, a kíméletlenül éles szemű és szavú kritikus eszement pillanataiban Illést Kosztolányinál, Dérynél, Márainál, Illyésnél, de még Tolsztojnál és Proustnál is nagyobb tehetségnek tartja.

Tehát monológot olvasunk, egy gyengeségben, önérzethiányban, túlérzékenységben gyökerező halálos szerelem megdőbbséget okozó dokumentumát. „Néha úgy kínoz, mint egy hóhér” – írja egyik levelében Erzsébet. Komolyan foglalkozik az öngyilkosság gondolatával. „Életem az a nyolc év volt, amelyet veled éltem. Az életem volt ez a szerelem – írja. Egyet szerettem volna... Szerettem volna elutazni veled egy hétre... És szerettem volna egy regényt írni. Egy jó regényt. Ezzel Babitsnak tartozom.”

Sosem éltek, még csak nem is utaztak együtt. Illés anyagiakra hivatkozva tagadta meg az utazás gondolatát. Mikor Erzsébet azt kéri, hadd kísérje el erdélyi útjára a férfit, Illés válasza: jöhet, de csak Aradig. Abból sem lett semmi. Néha elárasztotta az asszonyt drága ajándékaival, de önmagát szűkösen adagolta. Nagyritkán ott aludt Erzsébetnél, de sokszor hetekig nem is jelentkezett; járta a maga vadászösvényeit. És ontotta gyanúsításokkal, féltékenységgel, dőfésekkel, tanácsokkal tele leveleit.

„E! Végrendeletszerű kívánságom.: tépd el összes leveleimet” – írta naplójába (!) 1944. november 2-án. Ne maradjon meg benned hamis arccal a szerelmem. A leveleimben csupa vád van és harag van. Én ma megértelek. Ezért a kérlelhetetlen tartásodért, az önmagadhoz való hűségért én nagyon becsüllek! Tudnod kell: az elmúlt hét év egyetlen tartalma – én téged halálosan szeretlek! Csak ez volt. Más semmi. Nekem te voltál a legszebb nő. Nekem valóban nem tetszett senki. Én az egész világot úgy alakítottam át: hogy csak te vagy. A szépség, a fény, az értelem te vagy. Meg kell mondanom neked: csak érted és miattad volt érdemes élnem. Te voltál a legizgalmasabb. Te adtál nekem a legtöbbet. Mindenki közül téged becsültelek legjobban. Tépd el a leveleimet. Amit írtam és mondtam: fájdalom volt, kín volt. Nem adhattad azt, amit kívántam. Nem bűnöd. Tiszta voltál. Halálosan szerettem a szívedet, a szemedet. Ez – és csak ez maradjon meg benned.”

Egyetlen levele azonban véletlenségből mégis megmaradt. 1937–38 táján írta, ceruzával, az olasz Alpokból, a divatos Cortinából, ahol Líviával egy drága szállodában laktak. Nem az első olaszországi útja ez, nem is az utolsó; többször megjárta Rómát, Párizst, járt Dél-Amerikában, és a kádári kék útlevelés korszakban majd két olasz útját is dokumentálja naplójában. A mindenben fanyalgó cortinai beszámolóban kibújik belőle a sznob kispolgár.

„Az emberek. Legalább négy-ötféle ember keveredik. Mindenekelőtt nagyon sok olasz van itt. És az olasz nem úri faj. Se férfi, se női nem keltik azt az érzést, hogy úriemberek. Nem jótartásúak, nem szépek, nem férfiasak, nem nőiesek. Cigányosak és zsidósak. [...] A nők... Nem tudom, hogy mi volt odahaza Pesten, de itt a nők nagyrésze megőrült a szandáldivattól. Egyszerűen kellemetlenek és ízléstelenek. A görbe, a kifordított, a göbös lábujjak gusztustalan kiállítása.”

Kiderül Erzsébet egyik leveléből, hogy Illés megütötte őt, legalább egyszer. Néha föl is támadt benne az önérzet. „Ezt nem vállalom tovább. Érted! Különb vagyok, mint minden asszony, különb, mint a te Líviád, Makkainéd és mindenkid. És abban különb, amiben többre tartod őket.” (1938) „Bedíszletezett forgószínpad vagyok. Sohasem vagyok hűtlen egy érzelemhez. Csak éppen több érzelmem van.” (1938)

Többször is közel jutnak a szakításhoz. 1945 tavaszán írja Erzsébet: „Endre, elvesztetem a bizalmamat benned. Most már tudom, be kell rendezkednem arra, hogy elhagysz. [...] Azt írod, szinte boldog voltál ezek alatt a napok alatt, amíg nem láttál. Igen, én is ezt éreztem. Nem bírom a haragodat, a kicsinyességedet, a pizkos gyanúsításaidat, a megáláztatásokat. Eddig határtalanul szerettelek, mert bízam benned. Nekem a szerelem: hit, bizalom. Nekem az kell, hogy érezzem: hozzád tartozom. De együvé tartozunk-e mi, te, az elegáns, illatos férfi, s én a közönséges? [...] Amíg hazugnak, kurvának, faláknak hiszel, nem akarlak látni. Nem tudlak megcsókolni addig. És ha évekilig tart, akkor sem.”

Volt még egy szűk évük. Az ostrom utáni általános újjáépítési lendületben Erzsébet is magára talált. Kievíckélt ebből az érzelmi hullámvölgyből is, talán sikerült Illéssel valami átmeneti modus vivendit kialakítani. Férjhez adta és biztonságban tudta a lányát, aki férjével Londonba költözött, ami nagy megkönnyebbülést jelentett neki. Fontos megbízást vállalt: Gyergyai Albert a francia, ő párhuzamosan a magyar szépróza fontos alakjait dolgozza fel egy tanulmányorozatban. Regényt akart írni, novellatervei is voltak, állása a Fővárosi Könyvtárban szerény megélhetést biztosított. A Nemzetközi Pen Klubtól valamilyen pénzzel járó díjat kapott, amiből rendbe hozatta a lakását, már csak az ablaküvegek hiányoztak. Elkezdődhetett volna a pazarló induló életmű megvalósítása. Soha még ilyen életerősnek és kiegyensúlyozottnak nem éreztem magam, mondta anyámnak – és három nap múlva halott volt. Orrán szemüveggel, kezében könyvvel – mint Illés leírja naplójában.

Éva jól emlékezett a konyhai tűzhely egyik kilazult gázcsapjára. Alattomosan, állandóan szivárgott a gáz, a búcsúlátogatáskor rosszul lett tőle, és figyelmeztette anyját, aki már csak ezt az utolsó éjszakát szándékozott a konyha melletti apró, ablaktalan cseléd-szobában tölteni.

Az önkezőség lehetősége föl sem merült – ezt a rendőrorvos is megállapította. A levelek alapján és alkata ismeretében azt azonban föltételezheti az ember, hogy ha viszonya Illéssel visszacsúszik a sok éves, mély kerékvágásba, a férfi állandó gyanúsításai, vádjai, hazugságai, csalásai és az esetleges írói kudarcok felőrlik kevés erejét, eljuttatják a teljes önfeladásig, és megöli magát.

*

Illés Endre, ez a mindig kiszámított úri eleganciával öltözött, ezüsthajú, nagyon okos, tehetséges és művelt férfi saját maga gondosan megtervezett kreációja volt. Nagy távolságot tett meg a felvidéki kisvárosból fölmerült orvostanhallgató Novotny Andortól a magyar irodalmi élet fontos és ismert alakjáig, Illés Endréig, aki Babits, Gellért Oszkár, Gyergyai Albert, Török Sophie mellett már tagja lehetett a bíráló bizottságnak, amely 1936-ban a *Nyugat* novellapályázatának első díját a nála egy évvel idősebb Kádár Erzsébetnek ítélte. Barátságos modora kőkemény önzést és jéghideg érzelmvilágot takart, amihez az alkalmazkodás fejlett képessége társult. Tudott nagyvonalú és merész is lenni. Értette a módját, hogy nélkülözhetetlenné tegye magát. A Révai Kiadó igazgatójából műszaki beosztott lett a Rákosi-rendszer idején, de az újonnan alapított Szépirodalmi Könyvkiadónak már irodalmi vezetője volt, mikor én 1954-ben lektorok odakerültem. Megúsza a felelősségre vonást, amiért 1956-ban a kiadó forradalmi bizottsága elnökének választották, bár igazán nem volt forradalmi alkat. (Másoknak elbocsátás vagy akár börtön járt ezért.) Csakhamar nagyhatalmú igazgató lett, és maradhatott, egészen haláláig, 84 éves koráig. A politizálás-tól bölcsen távol tartotta magát, de hagyta, hogy a politika használja őt, és ezáltal elérte élete célját: az adott körülmények között a magyar könyvkiadás szinte korlátlan hatalmú embere lett.

Már a hetvenen túl, újra nőült. Egy fiatal rajongóját vette el, egy tanárnőt. A kulturális életben mindenható Aczél György személyes jó barátja lett, és fényképeken látható, ahogy

Kádár Jánossal cseveg. Minden létező irodalmi és alkotói díjat, kitüntetést megkapott. Saját kiadáspolitikát folytatott; megvoltak az eszközei alkalmilag felkért külső lektorok személyében, hogy ha akarja, megakadályozza a pillanatnyi politikai status quo szerint kiadható, de neki valamiért nem tetsző írók megjelentetését. Mándy és Ottlik volt ilyen; őket nyilván még magánál is jobb íróknak ítélte. Ami persze igaz, de sokkal többen voltak.

Apám nagybetegen fél évig élt még, de Illés kevéssel Erzsébet halála után már megjelent anyámnál, látványosan meghordozta gyászát, és még mindig híresen szép anyám érezte, hogy a prédát kereső hím tekintetével méregeti őt. „Olyan volt, mint egy hüllő”, mesélte nekem idős korában, és megborzongott. Megesett, hogy hajnalig ült ott, és Erzsébet iránti érzelmeiről monologizált. Anyám őszintétlen, tetszelgő önmutogatást érzékelt ebben. Vajon Judit, egy másik Csernovics lány meghódítása, vagy valami kitarulkozási kényszer motiválta? Egyik vizitjét hosszan leírja naplójában, és végül így összegzi Juditot: „Nézem nézem ezt a beszélgető Juditot [...] és közben ismét azt a szorongató szomorúságot éreztem, hogy ebbe a rokonszenves Juditba semmi sem jutott Erzsébetből, az ellenszenves Eszter meg sokkal inkább emlékeztet őrá, a hangjával, a mozdulatával, az eszével, a hirtelenségével.” Az imádott Erzsébetben megtestesült „Csernovics-ság” nem hagyja nyugodni. Évek múlva írja a naplójában: „1. (Másfél hónapja talán.) A meztelen teste. Szép és nagy. Mint egy festményen. Csókolom. Egészen megcsókolom. De már előtte is, a rettenetes vágyban, furcsa, ijesztő jelenségek a falon: pókok [...] 2. Temetjük őt, és a temetési menetben, a járdán (ismeretlen városban, Vác vagy Lőcse lehetne), feltűnik ő is. Pillanatokra együtt megyünk. 3. Sokszor álmodom Judittal. Aki átalakul és ő lesz. Ilyen álmokban Judit is az enyém lesz.” (1954. április 22.)

Ekkor már a beosztottja voltam a Szépirodalmi Könyvkiadóban. Sokat tanultam tőle, remek lektori gárdába kerültem (Réz Pál, Domokos Mátyás, Juhász Ferenc, Kálnoky László, Szász Imre közé, és így lettem Csernus Tibor híres festményén a *Három lektor* egyike), de mint mindenütt, ott füleltek a műveletlen, inkompetens besúgók is. Sok szép, nehéz és sok kínos feladatot bízott rám, négy szemközt szinte rokoni hangon beszélt velem, de mikor 1958 tavaszán hirtelen megjött a forradalom megtorlásának második, tájékos hulláma, és alighanem az ő helyzete is megrendült, terhessé válhatott a rokonának tartott, pártonkívüli, „nyugatimádó”, száját jártató úrifüü, aki voltam. A politikai börtönt kétszer megjárt Judit már nem volt számára érdekes. Behívott a szobájába, és közölte: „Pereg a dob, Miklós, az életünkre törnek!” Nem vagyok elég óvatos, mondta, de ne aggódjam, ő majd megvéd engem. Áthelyeznek, de nem bocsátanak el, bízzam benne.

Másnap kirúgtak, mégpedig olyan, nyilván általa írt, de szükségképp legalábbis aláírt káderjellemzéssel, hogy hat évig nem tudtam elhelyezkedni. Szóba sem álltak velem; műfordításból, kritikákból, alkalmi rádiós és ismeretterjesztő irodalmi munkákból éltem.

A halála után két évvel kiadójánál ...*talpig nehéz hűségbe. Naplótöredékek, úti jegyzetek, emlékezések* címmel Kónya Judit által válogatott és megjelentetett kötet megmutatja a magánéletét reflektálva dokumentáló, jegyzetelő író, a fiatalságára emlékező kezdőt, az utazások benyomásait és költségeit egy könyvelő mulatságos alaposságával a legutolsó fillérig rögzítő turistát, a százszor megcsalt Lívia haldoklásának és a maga önfeláldozó ápolásának történetét, és még sok egyebet is. Kónya Judit alapszervi párttitkár volt, mikor a kiadóba kerültem; kedves, fiatal nő, nincs rossz emlékem róla. Úgy tudom, jóval később ő is tagja volt egy ideig Illés háremének.

Aszigorú második feleség, Angéla felügyelete alatt összeállított posztumusz kötet aránylag bő teret ad az Erzsébetet gyászoló jegyzeteknek. A napló műfajának örök alapkérdése: *cui bono?*, kinek jó ez?, vagyis: kinek írja? – minduntalan fölmerül. Megkülönböztethetők az őszinte gyász, a hiányérzet fájdalomával küszködő férfi jegyzetei és a magában rituális kultuszt kialakító, a halottal beszélgető, öntetszelgő, érezhetően publikálásra szánt, íróilag felturbóztott, talán a nyilvánosságban feloldozást kereső szövegek – ahogy már anyám is

megérezte. Különösen bántó, mikor esküdjözik, hogy valójában csak ő, Erzsébet van, volt, soha senki más. Erzsébet halála idején is volt persze egy fiatal, Ágnes nevű szeretője, akiről Erzsébet is tudott.

*

Kádár Erzsébetet nem Illés Endrének, hanem saját, még éppen csak kibontakozó tehetségének köszönhetjük. Szomorú tény, hogy kiesett az irodalmi emlékezetből, halvány emléke is alig él már. Illés segített neki; elindította, szerette, kínozza, csalta, nevelte – és Kádár Erzsébetnek mindegyike szüksége volt, a kreatív elme alkímiája így is működik. Élete a felhőtlen erdélyi gyerekkor után szinte mindvégig küzdelem és vergődés lett, egy vesztes alkatú, önértékét nem ismerő asszony keserves élete. A megírt életmű megváltotta volna, de nem írhatta meg. Két embere, Dadányi és Illés kevés boldogságot, annál több szenvedést adott neki. Az élet hajlamos sorsnak tettetni magát. Lánya azon a napon tudta meg Londonban, hogy gyermeket vár, amelyen Erzsébet meghalt Budapesten. Évából nagyszerrű angol anya lett. Kádár Erzsébetet írásai a legkiválóbb magyar kortársak mellé sorolják.

„Sem folytatni, sem elfelejteni nem lehet” – írta róla Vas István.

„MIÉRT KELLETT NEKEM ÚGY ÉLNI, AHOGY ÉLTEM?”

Búcsú Poszler Györgytől

Tizennyolc kötet, sok ezer oldal. Száznál több esszé, tanulmány. Megszámlálhatatlan középiskolai, aztán egyetemi előadás.

Az utolsó dedikált könyve 2008-ból. Még egy gyűjtemény a két agyvérzés után 2011-ből. Harmincéves barátság, még régebbi együttgondolkodás.

Találkozások, előbb konyakozással, aztán kávézással az Astoriában, a Gellértben. Ebédek, vacsorák négyesben Márikával, Zsuzsával a Kosztolányi Dezső téren, az Amerikai úton-Mexikói úton, együttlétek nyáron Balatonlellén és a Badacsony északi lejtőjén, közös munkaprogramok, utazások Kecskeméttől Bécsig, az utolsó évben heti telefonváltások, beszélgetések otthona magányában, e-mailváltás a halála előtti napon, mégis próbálom elhárítani, hogy személyes legyek.

Jó volna, ha művére irányulna az utókorra figyelme. Nem őmiatta. Az irodalomértés, a kultúrávédelem, a történelem átvilágítása érdekében. Vannak kételyeim, hogy így lesz-e. De azért bízom benne, hogy az életmű átszivárog az irodalom-kultúra-történelem folyama-tosságába. Akár búvópatakként.

Visszanyúlt a görögökig. A magyar, az európai középkorig. Goethehez. A tizenkilencedik századi európai regényhez. A huszadik századi magyar irodalom mestereihez. Az első nagy háborúhoz, Trianonhoz, Erdély sorsához. A második világháborúhoz. A Horthy-, a Kádár-rendszerhez. Auschwitzhöz. A kelet-közép-európai élet szövevényeihez. Belőlük értelmezte közös jelenünket.

Nem voltak kinyilatkoztatásai. Töprengett. Olyan kérdéseken, így írta, amelyeket a világ adott fel nekem, és olyanokon, amiket én adtam fel magamnak.

A műforma (az esszé sajátossága) a személyesség és elemzés együttese. Amiről írt, azt az életkérdésének tekintette. Kiindulópontja a már érettségi tételül választott Szerb Antal-féle irodalomtörténet. Közismert, hogy sokban követte. Kevésbé ismert, hogy sok mindenben túllépett rajta.

„Az utolsó évtizedben írásaiban valóban felerősödött a személyes hangvétel. A hangvétel változása mögött a magatartás változása. A gondolkodást a töprengés váltotta fel. Az objektivitást a szubjektivitás. Az elemzést a vallomás... a kérdések válaszokat kívánnak. A válaszok újabb kérdéseket szülnek. A kérdések és válaszok emlékekbe torkollnak. És ebből nincs kiút, ebben nincs nyugvópont”, mondta Szirák Péter kérdésére, és hozzátette a korszakelemzését, „Kizökkent az idő” és nem én születtem helyretolni azt. De valamennyire – ki jobban, ki kevésbé – kizökkentünk valamennyien. Nemcsak a régi ilyen-olyan orientációs pontokból lettek az ilyen-olyan új orientációs pontok. És megfordultak az előjelek. A jóból rossz lett, és természetesen fordítva is. A szépből rút, a fenségesből alantas, a hősből hétköznapi, és természetesen fordítva is...”

Voltak, akik konzervatívnak tartották a szemléletét. Tévedtek. Felismeréseiben radikális volt. A történettudomány felismerése, hogy a história eseményei struktúrákat alkot-

nak, de folyamatosan újabb események következnek be, s ezek nyomán újabb struktúrák alakulnak. Ugyanígy látta a korábbi orientációs pontok szerkezetét, és a kultúrában, irodalomban megjelenő változások szülte újabb struktúrák kialakulását.

A dolgozószoba.

Első változat: fotó és szöveg.

Második változat: fotó és életmű.

Sebald regényei példák az elsőre: hol a szöveg „magyarázza” a fotót, hol a fotó a szöveget. Poszler György dolgozószobája példa a másodikra. Jártam nem egy író – néhány régi nagy – dolgozószobájában. Sehol annyi a könyvek bordáit beborító fotó, mint nála: Goethe, Freud, Babits, Füst, Móricz, Kosztolányi, Szerb. Mondják a festmények és szemlélőik kapcsolatáról, hogy arra, aki hosszan néz egy képet, a kép visszanéz. Ez a könyvekhez támasztott fotókon lévő (holt) arcok (élő) pillantására is érvényes. A szellem otthonlanságának korában ezek a fotó-tekintetek a szellem világában való otthonosságot jelentették számára. Amiként a szülővárost, Kolozsvárt ábrázoló képek, metszetek is.

Az utolsó hetekben már nehezen mozdult karosszékéből. De egy-két órára még a számítógéphez ült. Nem tudom, melyik szobában érte a halál. A fotók portréinak tekintete vele lehetett. Ez romantikus elképzelés. De vállalom.

Az európai szellem a *Faust*-ban. Benne összpontosult, írta, a nyugati világ minden értéke, az élet, a tudás végtelen felé űző nyugtalansága, az emberi művelődés eszménye, az életet szétszaggató erők harmóniába oldása. Szerb Antal sorait is idézte erről a harmincas évekből: Goethéről egyre kevesebbet hallunk, „amint az évek múlnak, és a művelődéseszmény helyét más, harcosabb, törzsibb eszmények foglalják el...” Fél évszázaddal később hozzátette: akkoriban a harcosabb, törzsibb eszmények elleni küzdelem önmagában kevésnek bizonyult, „legendó volt azonban – tette hozzá – a szellemi, emberi, erkölcsi tartáshoz a pokoljárás esztendeiben”.

És azóta, hogy ezt leírta? – kérdezhetjük. A huszonegyedik században? Talán már ennyi sem elég. Az ösztönök, az alantas erők elszabadulása idején.

Ezzel, az elszabaduló ösztönökkel, a törekeny kultúra védelmével foglalkozik Freud-esszéjében. Amit Freud a szexuális ösztönről ír, inkább metafora, amelyen a korlátozandó, értelem alatti erők költői-tudományos foglalatát érthetjük, véli.

Nem tudható, hányszor pillantott évtizedek alatt a Goethe- vagy a Freud-fotóra. Nevetséges! Az a lényeges, hogy miképpen „használja” az elődök teljesítményeit az értelem alatti erőkkel való szembenézéshez a humanista kultúrakorszak elenyészésének évtizedeiben, amikor valami ahhoz hasonló, amit Freud a pszichoszexuális normálfejlődés „üzemzavarairól” tételezett, megjelenik a mindennapiságban. Erről Poszler azt írta, hogy a normálfejlődésnek vannak fokozatai, de az egyén nem mindegyik fokozaton jut túl, és a meg nem haladott fokozatokban rögzülnek a fertőzési gócek. A történelemben is vannak valóban hasonló folyamatok, a fantomeszmék, előítéletek, hamis mítoszok meg nem haladott változataikban tartósítják a lakosság mentalitásában a „fertőzési gócekat”.

Kereste a ma előzményeit. Több esszében elemezte. Kettőt emelek ki. Az egyik: *Üdvösség, vagy kárhozat – „Sehol-sziget” veszélyzónái*. A másik: *Napnyugat alkonya, vagy évezred hajnala (vázlatok válságfilozófiákhoz)*. Most csak az utóbbiról.

Huizinga, Ortega y Gasset, Röpke intésein töpreng. Leginkább Spenglerén és Pecceién. Spenglerről írja: 1921-ben 2000-re jósolta a nyugati kultúra agóniájának végső stádiumát, Peccei 1981-ben írt erről. Tegnapi tapasztalataik a jövőre vannak kihegyezve. Spengler víziójából három vonást emel ki: a kultúra agóniáját, a barbárság vajúdását, az abszolút állam rémálmát. (Vagyis 1921 óta a huszadik századi tapasztalatainkat.) Peccei intelmeit

is összefoglalja: nem érvényesül a társadalmi igazságosság, hajmeresztő méretű az írás- és olvasástudatlanság, anakronisztikus a közoktatás, lábbal tiporják az emberi jogokat, korrumpálódik a politika, egyre több embert fog el a bizonytalanság érzése.

A megoldást nem tudjuk, írja Poszler, de az értelem nem teheti le a fegyvert. Hosszan idézi Peceit: „...a hivatalos körök a legkonzervatívabb országtól a leghaladóbbig mindenhol egyöntetűen szembefordulnak azokkal, akik ki merik mondani a lázító igazságot, megfogalmazván, hogy a szuverén államhoz való ragaszkodás nemcsak veszedelmes, de indokolatlan... két világháború vérzivatarán kellett átgázolni miatta”.

Mit látunk Pecei végiggondolása, Poszler elemzése után évtizedekkel nálunk? Azt, hogy a szuverén állam ideáljait az egyeduralmi rendszerek hirdetik.

A gondolkodástörténet ad nagy példákat az egyes események születését, kezdetét kutató szellem eredményeire. Ugyanakkor (fogalmazásomban) a *várható ismeretlen*, a jövő előrejelzésére. Poszler György elemzéseiben a visszabontás és a jelzés együtt áll.

Kitérő, idéztem már máshol Beckett *Godot*-jából:

Vladimir: ...uraságod hol töltötte az éjszakát?

Estragon: Az árokban...

Vladimir: ...és hol?

Estragon: Valahol arra.

Vladimir: És nem verték meg?

Estragon: Megverték...

Vladimir: Ugyanazok?

Estragon: ...nem tudom.

Vladimir: ...kétségtelen, már csak egy rakás csont vagyok... sok ez egy embernek. Másrészt mi haszna – kérdezem én – most elcsüggedni. Régebben kellett volna erre gondolni, egy örökkévalósággal ezelőtt, 1900 körül...”

Fél évszázaddal előbb, ahogy Beckett a *Godot*-t megírta.

De tudjuk, a beckett életmű *ugyanakkor* a számára akkor ismeretlen jövőre is utal. A mi jelenünkre. Erről mondja Poszler György a Szirák-interjúban: gondolkodom és írok „a régi rögeszmék múltat idéző, az új rögeszmék jövőt elsötétítő kísértetjárásáról”.

Szűkítsünk a huszadik-huszonegyedik századi európai és magyar történelemben a múlt-jelen egybekapcsolódásáról szóló három nagyesszére.

Az első: *A hosszú koponyák internacionáléja*. Abból indul ki, hogy a fajelmélet megalapozói az elmúlt századfordulón a francia Gobineau, a lengyel Gumplowicz és az angol Chamberlain. Betetőző a náci Rosenberg. Rögeszméjük a „hosszúfejű északi rassz” uralma; a „tisza rassz” élénkítő, a nem tiszta bomlasztó hatása. Programjuk a fajok harca, amit Hitler hatalommániája, a „rend és erő” kultusza valósít meg.

Nem kerülhető meg, hogy a huszonegyedik században – más történelmi körülmények között – napjaink is példákat ad a „rend és erő” kultuszának meghirdetésére. Ami korábban együtt járt a gyilkos hegemoniával, s ami ma a tragikus-anakronisztikus nemzeti bezárkózáshoz vezet. Tudjuk, mi volt a következmény hét évtizede. Innen az esszé alcíme: *Párizs* (Gobineau miatt), *Auschwitz*, *Nürnberg* (ahol a tömeggyilkosokat elítélték). Mindezt érdemes végiggondolni, írja, „nem északi hosszúfejűek vagyunk, hanem a másik rasszhoz tartozunk... Vehetjük a rasszelméletet (fajelméletet?) komolyan, de akkor a félselejtben a helyünk. Lelkünk (lelkük!) rajta.”

A magyar történelem huszadik századi „szokásrendjéről” szól a második esszé: *Akaszottak balladája (magyar horror sok áldozattal)*.

Fotókiállítás a Dorottya Galériában 1995-ben. Kilenc politikusportré, kilenc sors: Tisza István, Károlyi Mihály, Kun Béla, Bethlen István, Horthy Miklós, Szálasi Ferenc, Rákosi

Mátyás, Nagy Imre, Kádár János. Ősellenségek. Törlik, leváltják, lecsukatják, száműzik, felakasztják egymást. A magyar történelem meghatározói. Tiszát meggyilkolják, Károlyira száműzetés vár, Kunt (sajátjai) megölik, Bethlent a szovjetek elhurcolják, Horthynak száműzetés jár, Szálasit (méltán) kivégzik, Nagy Imrét meggyilkolják, Kádárt „ágyban párnák között” éri a történelem ítélete. „Megcsap – írja – a magyar horror sűrű levegője”. Sorolja a vezető államférfiak sorsát, statisztikákat készít a változatokról: iszonyat. (Mintha a Shakespeare-drámák világa köszönné vissza, teszem hozzá.) Nem elég, írja, József Attila tanítása, „a múltat be kell vallani”, Illyés Gyuláé sem, „ki szépen kimondja / a rettenetet, azzal föl is oldja”. Belső tisztázás kellene. A felelősség tisztázása. De ez nem történt, nem történik meg. Pedig be kellene végre látni, hogy mindenki vesztes. Nem csak a „másik” a felelős.

Húsz éve írta. Azóta is elmaradt a tisztázás, a szembenézés. Ócska fantazmagóriák, gyűlölködések, meghamisított történelem. Ebben élünk. Bibó István méltán elhíresült terminusa, a „zsákutcás történelem” is átformálást kíván. A zsákutcából vissza lehet fordulni. (Nem mondanám, hogy száz év alatt tartósan sikerült, de talán lehetett volna. Szembenézéssel, összefogással.) A szakadékból még nehezebb. Legfeljebb felkapaszkodni lehet.

De addig, immár nemzedékeknek, mi a sorsa? Ezt a kérdést teszi fel másfél évtizeddel később a harmadik nagyesszében: *Hol vagy, Mario? (Szigori műelemzés hagyományos eszközökkel.)*

A tárgy: Thomas Mann 1930-as, tehát Hitler hatalomra jutása *előtti* novellája.

Vidéki fürdőhely. Előkelő nyaralóközönség. A novella az akarathiányról, a közömbösített, megrabolt akaratról is szól – írja –, s ennek félelmetes társadalmi következményeiről. A lényegét abban látja, hogy Cipolla a közönsége cinkos, jóváhagyó együttműködésével lesz bűvészből varázsló. „Az irracionális népszerűvé válása... minden bizonnyal a legsiralmasabb, legnevetésesebb színjáték...”, írta Thomas Mann a novella közelében született esszéjében, s Poszler ehhez hozzáfűzi: „A vezért, a tömeg emeli vezérré. A tömeget a vezér süllyeszti tömeggé.”

Az egykori gyanútlanágról, közreműködésről írva felizzítja korszakunk gyanútlanágát, közreműködését. A varázsló megtöri a novellában a közönségét, együtt táncolnak, vonaglanak ostopattogatására. Végül eldördül Mario pisztolya, de a közönség nem ünnepel, írja, a fiúra veti magát, „mert nem vele érzett együtt, hanem a varázslóval”. Az összeomlásnál is borzongatóbb a szuggesztívó nem szűnő hatása.

Eltávolodik a novellától. Nem tudom, írja, mi történhetett Marióval. Helyre lehetett-e állítani (a fürdőhelyen) a rendet? Az emberi értelem, érzelem, a méltóság rendjét. Mann még sugalmazott valamit a humanizmus rekonstrukciója érdekében: „amire ma szükség lenne, egy harcias humanizmus”.

Talán az erővel szembeszegezhető másféle erőre gondolt. Kérdés: miképpen férhet össze a humanizmus a harciassággal? Évszázada, mindmáig nincs válasz erre a dilemmára, mondanám, holott korunk égető kérdése. Mert összefügg azzal, hogy miképpen lehet(ne) ellenállni az újabb értelem alatti erőknek. A humanista szellemet mifelénk száz év alatt nem sikerült politikai erővé konvertálni. Okairól máskor próbálok írni. Poszler Györgyöt ez a dilemma is foglalkoztatta. Utolsó évtizedében inkább a léttanról, a történelmi életéről írt. Haláláig személyes problémaként is nézte a megoldásra váró megoldhatatlant.

A Mario-esszében kivételes, hogy ezeket a feszítő kérdéseket összekapcsolta a novella esztétikai elemzésével. Munkássága középpontjában az irodalomtudomány, az esztétika állt. Talán ezzel kellett volna kezdenem, de nem érzem magam alkalmasnak rá. Módszere vizsgálatára, talán. Például arra, amit több elemzésében a *regényforma változásairól* kidolgozott, kezdve a tizenkilencedik századi regény formaváltozásaival és a változások „mögötteseivel”. Főképpen *A regény válságúttjai (Műfaji változatok a XIX. század második felében)* című írásában.

„A labdaházi eskü, a Bastille bevétele, a király fejevétele... Napóleon merengése a Szent Ilona-i sziklákon – csupa színes-patetikus nagyjelenet a történelemben. Fabrizio a waterlooi síkon, Julien Sorel fejevétele, Goriot apó temetése, Twist Olivér a londoni világban – csupa színes-patetikus nagyjelenet az irodalomban. De csak a század elején, pontosabban '48 előtt. Utána se szín, se pátozás, se nagyjelenet... A formaváltozás lényegi... Az irodalom azonnal jelez. A jelzés és a reakció kettős. A naturalizmus kialakulása és a realizmus felbomlása...”

A formaváltozások felől elemzi a német, angol, francia regényt. Azt a szakaszt, amelyik nemcsak a klasszikus realizmust, de aztán a naturalizmust is lezárja, és előkészíti a modern regény forradalmát Prousttal, Joyce-szal, Woolffal. Kidolgozza azt is, hogy Kelet-Európában, Oroszországban más a történelmi időszámítás, és ezért mások a műfaj történetének korszakai. Végighaladva a formaváltozásokon eljut odáig, hogy mivel elvész az objektív szintézis lehetősége, a regénybeszéd is osztódik. Például, írja, azzal, hogy az elbeszélő belép a kompozícióba, a regényalakok pozíciójába helyezkedve. Évtizedekkel ezelőtt, megelőlegezve a mai regény egyik nagy formaforulatát, bemutatja, miképpen alakul a „kívülről formált objektív szintézis” „belülről formálódó szubjektív regényalakzattá”, amelyben az elbeszélő nem krónikása csupán, hanem részese is a cselekménynek.

Esztétikai elemzéseinek leggazdagabb vonulata a huszadik századi magyar irodalom nagyjairól szól: Babits, Kosztolányi, Móricz, Füst, Kassák, Németh. Aztán a harmadik, a negyedik nemzedék. Amikor róluk ír, a korabeli irodalompolitika előbb tiltja a *Nyugat* nemzedékeit, aztán tartózkodik tőlük. Posztlert ez nem zavarja. Dolgozik. A *Nyugat*, a *Szép Szó* is tárgya írásainak. Tételei nem csak az ötvenes-hatvanas-hetvenes évek uralmi nézőpontjaival ellentétesek. Annyi év után több ponton a mai elemzésektől is különböznek. Nem harcol. De minden megszólalása súlyos és figyelmet kelt. A szakmai körökön túl az irodalompolitikában is. Amikor a sokáig anatómia alatt állók a nyolcvanas években végre elindíthatják a központi pártlapban rögtön megtámadott *Újhold-Évkönyvet*, ugyanott, a központi pártlapban utasítja vissza a támadást.

Szerb Antalról folyamatosan ír. Arra is rámutat, miben lépett túl az idő némely munkáján, ízlésén. Európai sikerének útján is vele tart. A tekintélyes német kiadó, a dtv őt kéri fel, hogy írjon utószót Szerb sikerregényéhez. A svájci kiadó, a Schwabe Verlag adja ki 2015-ben utószavával Szerb Világirodalom történetét (az eseményről itthon néma csend). A könyv megjelenéséről még tudott, példányát már nem érte meg.

Nem megszámolható, hogy hány gimnáziumi-egyetemi órát-előadást tartott, hány tanítványa volt. Egyik szombathelyi diákja mesélte, a katedrán felemelte kezét, így kezdte az órát: És Zarathustra felment a hegyre. Nietzsche-ről beszélt az ötvenes években középiskolásoknak. A pesti egyetemi hallgatói büszkén vallották magukat tanítványainak.

Halála másnapján kaptam egyiküktől, Pécsi Katalintól, az egykori Páva utcai Holocaust Központnak a változások idején azonnal eltávolított főmunkatársától az alábbi levelet: „Hihetetlen tudású ember volt, hihetetlen szerénységgel megáldva. Szobatudós volt, nem »közéleti ember«, mégis kiállt minden igaz ügy mellett, legyen az szakmai vagy társadalmi. Legendás, rövid lényeglátó mondataiért csak irigykedni lehetett rá. Kortalannak nézett ki, semmit sem változott egyetemista korom óta. Nem követett trendeket, kerülte a feltűnést, de többnyire bőrdzsekit viselt. Szegényebb lesz a világ nélküle.”

Arra volt a legbüszkébb, hogy a (régí nevén) Szín- és Filmművészeti Főiskola tanulói neki ítelték a köztiszteletben álló tanáraik kitüntetését, a Nyakkendő-díjat. Minden elismerésben részesült. Akadémikus társai-barátai megbecsülésében, a Széchenyi-díjban is. Műveinek visszhangja volt Budapesttől Kolozsvárig, Bécsig, Münchenig, Baselig. A legjobb tanszékeken is, a mérvadó folyóiratokban is: Pécs, Debrecen, Szeged, Kecskemét. Egy maradt ki: a *Holmi*. Soha egyetlen sort nem közölt a könyveiről. Legyintett rá. Egyszer jegyezte meg szelíden: érthetetlen. Az volt!

Barátságunk harmincéves volt, de a virtuális időben hetven éve találkoztunk. 1944 novemberének utolsó napjaiban a Szálasi-kormány elrendelte a *Levente-riadót*. A tizenöt-tizenhat évesek, többnyire diákok, egy-egy nyilaskeresztes honvéd, őrzetű, tizedes vezetésével teherautón felkeresték azokat a sárga csillaggal jelölt házakat, ahonnan kiket már a halálba, kiket az Óbudai téglagyárba, s onnan a transzportokba parancsoltak, és elrabolták, amit még találtak a lakásaikban. Bujkálásaimon éppen az Amerikai út 76. egyik harmadik emeleti lakásában húztam meg magam. Ott vert egy nyilas őrzetű, miközben a levente fiúk (mai kortársaim) mohón, közönyösen, cinikusan hordták a teherautóra a rabolt holmikat.

Évtizedekkel később mondta el Gyuri, hogy a Levente-riadó napjaiban egy délután a Kossuth Lajos utcai egykori Fórum (ma Puskin) mozi előtt álldogált. A kirakat filmfótoit nézegette, amikor teherautó fékezett mellette diákokkal, nyilas katonákkal. Hívtak, mesélte, menjek velük. „Nem tudtam, hová mennek, de éreztem, hogy *arra* a teherautóra nekem nem szabad felszállnom.” Elfordult. Továbbment. Így kezdődött, ismeretlenül, a haláláig tartó... mi is?... *közös*...

Hét évtized Budapesten, s mindössze tizennégy év Kolozsváron. A nagy *Litera*-interjúbán (2014. december, Keresztury Tibor, Nagy Gabi, Jánossy Lajos, s a fotós Valuska Gábor) mondta: Budapest soha nem pótolta Kolozsvárt.

A szobafalon: Erdős Tibor tollrajza a Farkas utcai gótikus református templomról. Gy. Szabó Béla metszete a Bethlen-bástyáról. Két kép a régi főtérről. Bernáth Csaba rajza a szülőházról: Farkas utca 9. Meghatározó, „amit Kolozsváron átéltem. Nagyobb részét a királyi Romániában. Kisebbit részét a kormányzói Magyarországon. Ezt nem lehet tőlem elvenni. Mindennek ott a nyoma rajtam. A jónak is, a rossznak is... E tizennégy év nélkül nem én lennék. Vagy nem ilyen én lennék.”

A családi otthon. A könyvek. A magyar nyelvű elemi iskola a királyi Romániában. Apja barátainak, Laczkó Gézának, Kuncz Aladárnak a látogatásai. Horthy Miklós csatlódást keltő bevonulása fekete Mercedesen. Negyvennégy őszén jön a család a háború elől Budapestre. Ostrom. Negyvenöt tavaszán még visszamennek kis időre. Utána újra Budapest. Fáy gimnazista.

Ugyancsak a *Litera*-interjúbán mondja: meg szeretném írni, hogy miért kellett nekem úgy élni, ahogy éltem. Esszé-sorozatba kezd már 2000 elején. Az első címe – talán a *Magyar horror* folytatásaként – *A fehér ló kísértetei*. Arról ír, hogy a huszonegyedik század második évtizedében hogy éled fel a Horthy-rendszer világa. A másodikat (talán *A hosszú koponyák internacionáléja* folytatásaként) arról írja, hogy Tiszaeszlár fantomeszméi miképpen kísértének napjainkban. Készül a harmadikra: az erdélyi magyarság története 1918-tól.

Az utolsó hónapok. Gyógyszerek. Gyógytorna. Este fél tízkor leül kedvenc karosszékebe, olvas és olvas. Másnap egy-két órát ír. Lassan haladok, mondja. Biztatom. Barátai közül Dávidházi Péter is. Kántor Lajos hozza az újabb könyveket Kolozsvárról.

De megírta. Befejezte. Az alcímen töprengett. Megtalálta: *Borús gondolatok az erdélyi magyarság száz évéről*. Kivételes munka. Halála után a *Korunk* közli folytatásokban.

Ama *Litera*-interjúbán hangzott el: azt gondoljuk, az európai irodalmiság egyik utolsó képviselője vagy. Nincs ellenemre, ha valamiben az utolsó vagyok, válaszolta, annak, hogy az európai gondolkodásmód egyik utolsó képviselője volnék, szellemi értelemben van némi ellenzéki íze, aminek a korunk nem kedvez.

Utolsóság?

Tágabban a humanista kultúrakorszak elenyészésének idején. Bevillan számomra Camus, Broch, Beckett, Claude Simon, Sebald után Ransmayr regénye, *Az utolsó világ*. Még tágabban bevillan Huizinga műve, *A középkor alkonya*. Gyuri írt Huizingáról. Érezte benne a korszakváltások struktúráját. Miképpen változik meg szakadatlanul az élet, a

sors, a kultúra. Ransmayr regénye is erről szól. Tomit, a száműzött szellem színhelyét vasvilágnak írja le.

Nem kerülhetem el az utalást a mára, nemzedékem életútjára, a mostani évekre. Gyuri kedvelte a Szerb Antaléhoz szellemben-sorsban közös Halász Gábort, aki arról is írt, hogy *A középkor alkonyából* megismerhető, milyen egy korszak lassú bomlása, erjedése, amely a rothadás pompájával leplezi a pusztulást: „Bizonytalan és megosztott volt a lélek és sors, míg el nem jött az új határozottságok ideje. Keményen és rendíthetetlenül néztek farkaszemet világnézetek és felekezetek... ölésre készen... vasba öltözött a világ, létalapja lett a harc.” Halász Gábor a harmincas évek végén írta ezt, hozzátette: a mai ember mindebben a maga korára ismerhet.

És ezzel a mánál tartunk. Más történelmi időben, más formák között, de elkerülhetetlen, hogy mindebben a magunk korára ismerjünk. Poszler György munkáiban megjelenik a világ „vasba öltözésének” előérzete.

Könyvespolca homályában állt Marcus Aurelius fejszobra. A kétezres évek elején jutott el hozzá a hír, hogy egy dunántúli ásatáson találták a régészek. Négy példány készült a vélhető eredetiből. Felhajtotta az egyiket. Megvásárolta. Esszét írt a „Bronzfejű cézár”-ról. Leírta, hogy mi mindenről elmélkedett. Életről-halálról, háborúról-békéről, bölcsességről-balgaságról. Elég a hazugsággal, a „dolgok” meghamisításával szemben ennyi? – tette fel Gyuri a kérdést. Valószínűleg nem elég, válaszolta önmagának, mert az értelmes emberi lét kulcsszavai sem elegendők az értelem alatti világgal, a hatalmi ármánnyal szemben.

Hetvenötödik születésnapját Márikával úgy ünnepelték, hogy leültek a szobor mellé, és felolvasta Kosztolányi versét:

*Nem kancsal apostol,
nem zagyva keletnek elmebetegje,
fönséges író társ,
együtt a szív és fő,
fájdalom és bölcs messzetekintés,
elhagyatott e sanyarú földön,
az, aki él és az, aki fél és
látja a törvényt reszketve, de higgadt
lépttel megy a sírhoz, az értelem égő
lámpája kezében,
megvetve a barbárt,
mindazt, mi hazugság.*

Aztán megittunk egy-egy pohár fehér bort, mondta, és elmúlt az a nap is...
...múlik ez a nap is...

A kiöntés zsoltára

*Uram, közelítenek
énfelém a kíváncsiak,
hadonásznak kezüknek csontjaival,
lépdelnek lábuk lépteivel,
faggatnak faggató szemük pillantásaival,
nyaggatnak nyaggató szájuknak kérdéseivel.
Hogy én, aki akkora humorzsák
hírében állok (apropó, mondjak már
egy viccet, egy szójátékot vagy akár
csak bukfencezzek egyet),
szóval én, aki afféle szerencsefia volnék,
aki ifjú szívekben élek s a vénékében is,
akit a bús Budapesten
nem tudnak egész idegennek,
szóval hogy szoktam-e néha
AZT érezni én is.
Pont AZT, igen, amit ők,
amit mindenki más gyarló halandó,
akik nem ilyen piszok mázlisták,
akiknek bajszán nem billeg morzsa,
akiknek ugyan adnék már kölcsön pár ezrest,
hogy ők is a művészetnek szentelhessék
életüket, akik egy doboz cigi árával is beérik,
mert erős dohányosok,
akik amúgy fenemód tisztelik
az én művészetemet, csak kár,
hogy pénzt keresek vele, ez mindent elront,
ettől válik az egész hiteltelenné,
de szívesen sajnálnának pedig engem,
a meg nem értett művészt,
csak hát, ugye, nem lehet,
mert meg vagyok értve,
értve vagyok?
Szóval a kérdés lényege,
mit lényege, sokkal inkább veleje,
úgy mint veleje gerincnek, agynak,
esetleg magva, mint gyümölcsnek, sejtnek,
atomnak, hogy szoktam-e én is,*

vagyok-e ÚGY velem én is néhanap?
Vagy mindig örömmámorban lubickolok csak?
Aranybárkán utazom, szívárvány ég alatt?
Van néha tele a tököm nekem is?
Érzem-e, hogy életem hasztalan?
Hogy minden elszúrva, veszve?
Hogy ott vagyok, hol a part szakad?
Uram, az engem kérdezőknek
mit feleljek, mikor padlón szétloccsanó
víz csupán az ember,
szellő-tépdeste füstpamat,
hangyafutkosás kósziklán,
olvadó hókristály egy fagyigépből,
áramszünet idején?
Jobbat nem tudok felmutatni, Uram,
hisz nyomorult, sebzett a földlakó mind,
akár az állat, mely elpusztul s halált lát,
jobbat nem mondhatok, mint szépséges
házunk alagsorában a csöpögő bojler alá
állított vödör példázatát.
Az a sarok házunk szégyenfoltja, így állunk!,
a vödör mellé fröccsenő víz feláztatta
a padlót, penészes ott a fal, színes penésszel
meggyalázott, Uram.
És ebben a házban igazából
senki se törődik ezzel,
mindenki felsőbb szinten éli az életét,
csak én töltöm vakond módjára
napjaimat idelelni, hol a csöpögés
méri az időt, hol a vödört
időről időre üríteni kell,
különben mindent elönt a víz,
könyveket, varrógépet, takarókat,
én vagyok itt a vödör őre.
S tudod, Uram, hogyne tudnád,
hiszen tekinteted
mint üvegen, hatol át a sziklán,
s belátsz a szívek mélyére,
páncélszekrények öblébe,
s tudjátok, ti kíváncsiak,
mikor én is leszállok a lelki kínok
kiúttalan tárnáiba, pokolmélyére,
mert hiszen én sem úszom meg,
miért pont én úsznám meg,
a piszok mázlista, aki vagyok,
élő-eleven gyerekeimmel,

lelkes olvasóimmal, mikor alászálllok
oda, hol fel kell hagyni minden reménnyel,
hol magam is porcica vagyok csupán
a semmi szakállába gabalyodva,
melyet aztán szórakozottan halász ki,
és pöccent a magánál még semmibb semmibe...
Nos, ilyenkor, hiszitek vagy sem,
ennek a vízköves műanyag tödörnek
a fülében kapaszkodom meg,
ez az én arkhimédészi pontom,
metafizikai abszolútumom,
hisz mindaddig nem lehetek
egészen szükségtelen és nyomorult
senkiházi a földön, míg van valami,
akit más nem csinál meg helyettem,
míg a magam nemében pótolhatatlan
vagyok, hiszen akad valahol
egy újra és újra megtelő tödör,
melyet az én tisztetem, senki másé,
időről időre kiönteni a lefolyóba.

„SZÖSZÖLŐS MESTERSÉG EZ, AFFÉLE CSIPKEVERÉS”

Ayhan Gökhan beszélgetése

– *Ayhan Gökhan: Legkorábban megjelent köteteidet mikroszemlélet jellemezte, a részletekben rejlő történetek, „drámák” felfejtése, versbe emelése. Azóta az újabb kötetekben szélesedett a horizont, bővült a választék, új elemek bukkantak fel. Költői szemléletmódváltáson mentél keresztül, s a szemlélés művészetének mechanizmusa változott meg, a nevezzük így: „világranézés-viszony?”*

– Lackfi János: Az apró részleteket továbbra is szeretem, azokban búvik az ördög s talán az angyal is olykor-olykor. Ha egy írás mikroszinten nincs „megcsinálva”, akkor hiába a nagyszabású koncepciók, a svungos távlatok. Szöszölős mesterség ez, afféle csipkeverés. Az olvasóra bízom, ezalatt mit ért: a chipek kevergetését vagy a csipke verését. Az egyik modern és abszurd, a másik tradicionális és céltalanul szép. Arról nem beszélve, hogy idekívánkozik Tolnai Ottó „agyonvert csipkéje” is, ami az agresszivitást, az életre-halálra elszántságot hozza a képbe. Kevesebb alkotó ember nem érheti be. Vagyis az aprólékosságot, a részletekre fókuszálást, a cizellálást továbbra is fontosnak tartom, de ezek mellé felnőttek más szempontok is.

Például a hagyománnyal való állandó kacérkodás, a formai lehetőségek és a tartalmi mintázatok újakeverése, remixelése. Van ebben döbönt áhítat, fricskázós tiszteletlenség, ivócimborás komázás klasszikusokkal, kortársakkal, közös ügy iránti tüzes lelkesedés.

A nyelv mintázatai is vonzanak, a többértelműségek, az ismétlődések, a félreértések algoritmusai. Az, hogy valaki kiírja a cégtáblára, ZSOZSI HALODÁJA, alá pedig a honlapja címét, amely éppilyen rejtélyes: www.sugerfan.hu. Aztán kiderül, hogy nem halálról és sugárzásról, hanem halboltról és sügerrajongókról van szó. Másutt egy táblán szerepel a felirat: GOLFINGATLANOK ELADÓK, ám a hirdető nem a környék (egyelőre) tiszta levegőjét kívánták magasztalni. Ahogy a www.fuggoagy.hu is félrevezető, szó sincs fellógatott agyféltekékről. Éppilyen váratlan nyelvi energiamezőket gerjeszt a www.nimfaszalon.hu oldal megnevezése, amelyen a várakozással ellentétben semmiféle felnőtt tartalom nem található. Ezek persze poénok, de az efféle finom elhangolódások rendkívül termékenyek a jelentésteremtésben.

Nem kevesebb képszerű, izgalmas nyelvi hordalékot görget az eleven beszéd, annak folyton változó szöveve. Az irodalom, ha egy időre kicsit elvontabb, laboratóriumi irányokba térül, mindig szívesen tér vissza megmártózni az utcai дума áramába. Manapság meg nagyon sokkomponensű a versnyelv, számos kolléga merít a szabad pesti (vagy vidéki) természet tiszta (vagy koszos) forrásából. Ráadásul manapság a tudományos kutatói szakszavaktól a szleng (ötven árnyalatáig) rengeteg minden beleoldódik a sztenderd beszédbe.

Aztán ott a képzelet dinamitja, mellyel szeretem újra és újra égbe repíteni a valóságot, és a színes cserepek közt bogarászva alkotni új világot. Ezt a kíméletlen módszert a gyerekektől és a szürrealistáktól tanultam. Ahogy a tudatfolyamot, az agy keverőpultján való önkényes kapcsolgatások vad szépségét is. Leginkább pedig olyan szürrealista óvodások oktattak efféle, mint Weöres, Robert Desnos, Bohumil Hrabal, James Joyce, Julio Cortázar, Mario Vargas Llosa vagy Christian Gailly.

– Ha elhamarkodottan ítélném meg, azt mondanám: a derű költészete a tiéd, miközben nagyon súlyos, kemény témákat ragadsz meg gyakran lazán, ironikusan, humorosan. Tudatosan törekszel a szélsőségek, a jó és rossz közötti evickélésre, egyensúlyozásra? Ez adja a morális tartást a verseidnek?

– Azt hiszem, ha elfogulatlanul mérlegre tesszük mindazt, amit mind a mai napig írtam, egyensúlyban lesz komikus és tragikus, főként, ha beszámítjuk mindazt, ami egyszerre mindkettő. Nagyon ritka, hogy valamiben, amit könnyed hangon írok, ne lenne némi fájdalmas veszteségérzet. Ha példának vesszük a közelmúltban nagy port felvert versemet, a *Véletlen* című néprajzi gyűjtést („csomizom a / ruciba a / habtestem, / tinibugyi / gumija be- / mélyedten”), ez első olvasatban vidám látélet egy torzító nyelvi jelenségről. Ha viszont komolyan vesszük, és kibontjuk a szavak hordalékából a portrét vagy valómást, akkor egy gyámhatósági illetékességi körbe tartozó gyerekkor-fiatalkor bontakozik ki, fusizó faterrel, depressziós anyával, visszanyesett jövőképpel és énképpel. Vagyis ami a felszínen cifra forma és röhejes nyelvi poén, az a háttérben hámló tapéta és lepattant szociokörnyék fogságából menekülő plázacicaság. Kár lenne persze tovább magyarázni azt, ami szembesítésként is leginkább egyfajta játék, akár például Tolvaj Zoltán Bóbita-prostija, aki „fázva rodáz a Blahánál”. Mindenesetre nálam sem minden olyan vidám, mint látszik, s ez persze visszafelé is igaz. Ritka eset, hogy akár a legnegatívabban rajzolt sztoriból vagy képből is ne hangzana ki valami leheletnyi reménység, egy tinglitangli nóta refrénje, egy burjánzó metafora, egy szilánkokra tört, mégis valaha teljes pillanat. Ha kispórolnám írásaimból akár a halál, akár az élet állandó lehetőségét, úgy érezném, nem a teljes valóságról beszélek. Az biztos persze, hogy a kortárs magyar mezőnyben, ahol a kétségbeesés poétikája felkavaróan és árnyaltan szólal meg Borbély Szilárdtól Krasznahorkai Lászlóig, Tar Sándortól Szijj Ferencig és Sajó Lászlóig, én nyilván inkább a napfényes oldalt erősítem.

Még valami befolyásolhatja az írásaimról kialakult képet: derűs, poénkódó, szójátékgyártó figura vagyok, szeretem, ha nem a hagyományos „búval aszott, epedett” író-költőképet erősítem az emberekben. A szereplési készség, a pojácaság nem feltétlenül tartozéka egy alkotónak, bár az se tragédia, ha van valakinek. Egy internetes kommentben valaki beszámolt róla, hogy igazából csalódás neki, amit írok, a velem készült műsorok sokkal érdekesebbek.

– 2011-ben jelent meg utoljára a Helikon Kiadó gondozásában *versesköteted Élő hal címen*. A már készülő új *verseskötet* milyen eltéréseket mutat a korábbi kötetek ismeretében? Az *Élő hal* verseiben sok volt a játék, a nyelvi fricska, az önfeledt történetmondás. Milyen meglepetéseket tartogat az új könyv?

– Őszre várható az elmúlt öt év költői munkáiból összegyűrt *Emberszabás*, melynek hangzómelléklete is lesz, Sinha Róbert zenéivel, Herczku Ágnes és Novák Péter énekével.

A cím egy sor olyan versből ered, melyek rímtelen monológok, mindegyik egy-egy magatartásforma summázata. A megszólalás kicsit hasonló, mint Arany *Hídavatás*-balladájában: egy-egy arcél egy pillanatra kiválik a sötétből, elmotyogja a mondókáját, majd szépen visszazuhan valahova, az ósanyagba. De idézhetjük a harangjátékok középkori figuráit is: jön a polgár, a zenész, a dáma, a lovag, a halál, a tanító, a király, mind ott illegetik magukat, mind kikövetelik a maguk pár másodpercét a nagy élettáncban vagy haláltáncban. Régebben egyik jóbaráttal rendszeresen a Rudas fürdőben kezdtük vasárnap reggelünket, az ottani szűrt fényben kis köténykében közlekedő, fény-árny barázdálta testek is eszembe jutnak. Göthösek, izmosak, petyhüdtek, testesek, ruhátlanságukban mind egyenlők a nagy Hússzobrász, az Idő ítélőszéke előtt. A könyvben is elvonul notórius hengegő, mániákus rettegő, gyári agresszív, valóság-átlényegítő, finom mimó-zalélek, durva bántalmazó, kibírhatatlan rendszerető, önostorozó mazochista. Ezek részben „talált sorsok”, utcán jártamban, itt-ott lopott hangmintákból összeszótt folttakarók,

részben pedig saját legszélsőségesebb énváltozataim megélései is. Itt minden Bovary és Bovaryné én vagyok. És persze egyik sem én vagyok. Vagy mind együtt: na, az vagyok én.

A második terjedelmesebb ciklus hosszúverseit feleségemhez, Julihoz írtam, a huszonharmadik házassági évfordulónkra. Ezek a „levelek a hitveshez” próbálják reneteg nézőpontból átvilágítani azt az elképesztően bonyolult viszonyt, amit egy társkapcsolat szó két ember közé hálából, neheztelésekből, megbánásokból, ámulatokból, megrendülésekből, eltávolodásokból, egymásra találásokból, mélyrepülésekből és magas röptökből. Kiderül például, hogy az elszórt hajszálak DNS-mintáival milyen furfangosan keríti be a kedves az egész országot. Hogy a köztünk lévő távolság változásai szempontjából milyen grafikont mutat közös életünk. Hogy milyen fájdalmas ráébredni, hogy társunk nem a tükörmásunk. Hogy miként lehet valaki hiányában jelenvaló, akár az Isten. Hogy hol van a mi két meg nem született kisangyalunk. Ezek is emberszabású dolgok.

A versek harmadik harmada elég sokféle hangot villant. Középkori zarándokéneket. Cirmos cica-variációkat Csokonai, Ady vagy Kosztolányi hangján. Van egypár Petőfi rájátszás is, az egyikben például a „hunglish” halandzsa kerül terítékre („Sziriöszi kimaxoltam / Iskoláim egykor én, / Projektjeim diszlájkolta / sok lúzer prof könnyedén”). És vannak egy-egy nagyon mai jelenségre rávilágító, fanyar glosszaserű „paradigmaversek” arról, kinek jó, ha a pucér lantos a ker-médiában himbál. Milyen korunk bátor asszonya, aki tudatosan átszabatja teste eleven húsát. Vagy, hogy miért égeti el valaki egy jobb sorsra érdemes erdélyi szürrealista festő albumát. Van még álmordvin álnépdal, egy mondat az időről, erről a legnagyobb zsarnokról, és megírtam, van-e a zenének lelke.

– *És az évek óta készülő regény, regények milyen fázisban vannak?*

– Öt-tíz éve dolgozom különféle nagyprózákon, valahogy eddig mindig elakadtam, leginkább az időhiány miatt. Épp ezért lassan két éve úgy döntöttem, búcsút mondok a tanításnak, tizenhét év után eljövök a Pázmányról, hogy kiderüljön végre, délibábokat kergetek vagy tényleg az a dolgom, hogy megírjam a bennem szunnyadó regényeket. Nehéz döntés volt, és utána se lett sokkal könnyebb. Azt hittem, menni fog ez egyik pillanatról a másikra, hiszen csak le kell ülni és írni. Csakhogy a hosszú próza maratonfutás, másféle életberendezkedést és habitust követel meg tőlem, mint a vers vagy a műfordítás. Előbbinél van egy belátható terjedelem, utóbbinál egy alapszöveg, amely tőlem független. Ez lett a két legfőbb zavaró tényező, s erre rá kellett jönnöm, részben magamtól, részben például Murakami Haruki esszékötete olvastán. Egyfelől a regényt nem tudom minden percben kontroll alatt tartani, mert ha folyton újraolvasom, elmegy a munkaidő. Vagyis el kell engednem azt az igényt, hogy fejben pontosan „meglegyen” minden előző mozzanat: elég, ha tudom, hol tartok, akár egy zarándokúton. Másfelől pedig itt nincs „eredeti”, minden rajtam múlik, bármikor bármely irányba eltérülhet a könyv, és ez bizony az összes többi részére is kihatással van. Vagyis bele kell vetnem magam a termékeny semmi-be, a végén pedig nagyon keményen, szőrös szívvel kell majd szerkeszteni. Megfogadtam, hogy semmit nem adok ki a kezemből, míg ötször át nem olvastam-írtam az egészet.

A munkamódszer megtalálása is sokáig tartott. Kitzűztem magamnak egy ideális leütésszámot, amit lehetőleg minden munkanapon teljesítenem kell. Ha ugyanis nincs ilyen korlát, akkor bármennyi szöveget termeljek is egy ülésben, kevesellni fogom. Aztán jobb abbahagyni, amikor éppen hullámhegyet lovaglok meg, és másnap felhőtlén hangulatban újrakezdeni, mint addig erőltetni, míg bele nem keseredek. Ha évi száz-százötven napot dolgozom rajta, azzal már elégedett vagyok, és idén ezt tartom is. Bő lére eresztetem a módszerről való értekezést, éppen mert erről a könyvről, melynek éppen túlbillen-tem a felén, semmit sem árulhatok el: még a feleségem előtt is titok. Tavaly ugyanis addig nyilatkoztam egy félkész regényről, míg szét nem bombáztam minden munkakedvemet, és el nem akadtam benne. Idővel felveszem a fonalat, de most igyekszem kitartani a vég-sőkig egy teljesen új, napról napra alakuló történetben.

– *Rendben, a regényről gyorsan térjünk is hozzád vissza. Az egyik legismertebb kortárs szerző vagy. Ehhez te is hozzáteszel a rengeteg fellépéssel, egyszemélyes Lackfi-színházzal. Egy kortárs szerző ezek nélkül nehezebben hívja fel magára a figyelmet? Önmagukban nem elegendőek a művek, kellene a kiegészítők?*

– Semmi sem „kell”, semmi sem „kötelező”, akinek nincs kedve, ereje a szerepléshez, és amúgy is gyűlöli az embereket, nyugodtan ülhet otthon, és levelezhet velük szövegek segítségével, erre kitűnő eszköz az írás. Nemezszer tapasztaltam azonban, hogy arisztokratikus alapállású kollégák, akik pojácskódnak tartanak a nagyérdemű szórakoztatását, belekeserednek a nagy várakozásba, hiszen csak nem jelennek meg az erkély alatt a rajongók, hogy szerenádót adjanak. Lehet az utókorral vigasztalódni, de ugyan ki az a szent olajjal felkent kánongyáros, aki, ha belenéz a tükörbe, olykor nem mondja saját szemébe, hogy fogalma sincs, mi lesz a menő, a klasszikus, az örökérvényű húsz-ötven-száz év múlva? Szóval akinek még ma van egy kis érkezése, hogy megölelje szeretteit, tegye meg, mert holnap talán már halálfia, akinek pedig ma alkalom adatik, hogy szóljon az olvasókhoz, úgyszintén tegye meg. Ráadásul a szereplés tanulható, nincs ebben semmi szégyen, ismerek introvertált ifjú költőt, aki improvizációs kurzusra jár, és kezd nagyon kinyílni. Rettentően becsülöm érte.

Egyébként meg van néhány nagyszerű költőnk-írónk, akik konok elkötelezettséggel, a „lassú víz partot mos” módszerével hallgatagon, hosszú távon kivívták maguknak, hogy mítoszuk legyen, és ha már megvan a várakozás, az aura, beszélhetsz bármilyen halkán, dadogva, a szeretetteljes figyelem felfogja a szavaidat. Az ilyen típusú alkotóegyéniségeket nem szabad vásári zsivajnak kitenni. Én viszont kifejezetten élvezem, ha bebizonyíthatom, hogy mondjuk a kapolcsi Kaláka Versudvar zsongásában, nagyhangúan, ripacsosan is lehet finom dolgokat létrehozni, emberekhez közel vinni az irodalmat.

– *Hosszú ideig a már említett Pázmány Péter Katolikus Egyetemen tanítottál Vörös Istvánnal együtt kreatív írást. Hogy tapasztaltad, a diákok jól vették a kortárs versek tartogatta akadályokat? A jó ízlés kialakítása, egy jó(l) olvasó réteg megeremtése volt a kreatív írás esszenciája?*

– Négy féléves komplex képzésen okítottuk az írásmesterséget jó tizenegynéhány évig. A cél elsősorban az volt, hogy a diákok tanuljanak meg magasabb szinten írni, kortárs és klasszikus irodalmi technikákat használni, tömény jelentés-összjátékokat létrehozni, nézőpontváltásokat alkalmazni, sokféle mai stílusban otthonosan mozogni. Fontosnak tartottuk a minél szélesebb paletta használatát, tehát hogy ne a mi kis klónjaink jöjjenek ki bégetve a kijáraton, hanem olyan emberkéek, akik próbáltak már írni Domonkos István és Petri György, Csoóri Sándor és Erdős Virág, Kun Árpád és Dragomán György modorában. No meg még vagy ötven szerző trükkjeit, kézműves praktikáit igyekeztek ellesni. Kapukat tártunk ki, perui, amerikai, kínai szerzők szövegein figyeltük meg, hogyan működik az irodalom, hogyan lesz robbanékony, színes, kifejező a szöveg. Vagyis ahhoz, hogy írni tanuljanak, olvasni is megtanultak, mégpedig nem esztétásan, bölcsészesen, nem úgy, hogy minél több elmélettel képesek legyenek tetszetősen körülbástyázni egy adott szöveget. Inkább a szerelőknéből mutattuk az irodalmat, tudva, amit Borges mondott, nevezetesen hogy ő nem is írónak, hanem inkább olvasónak tartja magát, mert olyan dolgokat olvasott egygyé, amiket szeret. Vagyis jól írni és jól olvasni ugyanazon érem két oldala.

– *Komoly műfordítói múlttal rendelkezel, a te tolmácsolásodban jelent meg annak idején például André Breton Nadja című munkája. Feltételezem, a műfordító és a költő néha kiségti egymást, támaszkodik a másikra. Mit köszönhetsz költőként a lefordított műveknek, a fordítás vegyományának?*

– A fordítás sokat segített, hatalmas kaland, hiszen kiírjuk a papír tetejére: „Alphonse Lamartine”, és a lehető legtöbb egybeesés révén próbáljuk meggyőzni az olvasót, hogy itt egy százötven évvel ezelőtt íródott francia szöveget olvas, meglepő módon magyarul. Ez az olvasó ráadásul nem feltétlenül tud bármit is az alexandrinusról, a klasszikus francia

költészet alapsorformájáról, sőt, magáról a történelemről és kultúrközegről sem, amely azt kitermelte. Vagyis a fordítás elsősorban alkotás, hiszen a mű minden sorát én írom, másodsorban ismeretterjesztés is, de ezt csak rettentő óvatos és titokzatos módszerekkel lehet jelezni. Minden fordító ferdít, különben nem lenne Villon a gimisták kedvence. Ha mondjuk Balassi nyelvéen szólalna meg, már sokkal kevesebben vennék kézbe. Ez a cizellált illúzió, avagy csalás nagyon izgalmas játék. Az egész irodalmi élet összefog, hogy jól átverje az olvasót és önmagát. A kritikus Proust, Joyce vagy Hrabal műveiről értekeznek, pedig egy hangot nem olvasott belőlük, csak a fordítók által konstruált magyar szövegeket. A befogadó bólogat, a tanár, az irodalombarát, a filológus, mindenki cinkos a mérenyületben. És ez a bonyolult szentesített szélhámoskodás rendkívüli módon fejleszti az íráskészséget. Ráadásul ezt is a magam habzsoló, telhetetlen módján úztem. Reggel Racine-dráma, délben szürrealista regény, este középkori lovagregge, desszertnek egy kis kortárs. Timár Gyuri mondta még rám, szegény: több mindenkit fordítok annál, semhogy egyvalakinek a hatása alá kerülhessek. Ez viszont azt is jelenti, hogy egy kicsit mindenkitől loptam. Szimbolistáktól, klasszicistáktól, romantikusoktól, modernektől. Trükköket, szavakat, szemléletet, stílust. A legszebb kölcsönhatások ezek, amikor rég kihűlt kezekből vagy tőlünk nagyon távol eső alkotóktól vehetjük át a tollat pár pillanatra.

Hasonló művelet ez, mint mikor pár napja kifeküdtem a teraszunkon lévő függőágyba, és ott himbálózva a készülő vihar fellegeinek impozáns örvénylését, kavargását, torlódását bámultam magam felett. Távlát, erő, kicsinységünk tudata, nagyra hivatottságunk ígérete, az érzés, hogy adjuk-vesszük az Univerzum morzejeleit: mindezzel a fordítás is megajándékoz.

– Időzzünk még egy kicsit a műfordításnál. A francia költők, írók magyar hangjai közt olyan legendás műfordítókat találunk, mint például Rónay György. Mostanában több, bebetonozottnak gondolt művet olvasztanak fel és raknak le újból, két példám van, A kis herceg és Albert Camus L'étranger című remekműve. Új divatok, más hagyományokra támaszkodó fordítói eljárások tűntek fel és formálják a kortárs műfordítást, illetve az történet, hogy egy-egy műnél nem árt a leporolás, a nagyobb pontosságot megkövetelő újrarahangolás? Te milyen elveket, szabályokat részesítesz előnyben egy-egy vers fordítása során?

– Takács Feri, kitűnő Joyce-kutatónk írta, hogy nevezetes műfordítás-tradíciónk, melyre oly büszkék vagyunk, nagy humbug csupán. Azzal henegeünk, hogy képesek vagyunk egy körülbelül hasonló tartalmú és hosszúságú verset írni, mint Goethe vagy Baudelaire. Van ebben valami, hiszen az eredeti versek jelentéshálói egy mégoly formahű magyar változatban is összeomlanak, teljesen új rendszer jön helyettük létre. Ugyanakkor bár érdekesnek tűnnek például a rímes verset rímtelenre magyarító kísérletek, eddig engem még nem nagyon győztek meg arról, hogy képesek lennének azt a fajta stílus-érzetet, szemfényvesztést hozni, amit derék nyugatosaink dallamos (és néha kicsit szecessziós-önkéntes) „ószhúrjazzsong”-változatai. Az orosz költészet Baka és Rab Zsuzsa, a szanszkrit Weöres, az angolszász Orbán Ottó, Dante meg Babits, ennél lehet autentikusabbra vágyani, de alapnak nem rossz. Én igyekszem a lehető legformahűbben és egyszersmind legfilológusabban is fordítani, de nyilván éppúgy köt korom formanyelve, mint elődeimet a maguké. És a fordítás valahogy gyorsabban avul, úgyhogy messzemenően fontos időnként leporolni ezt vagy azt a klasszikus szöveget. Ebből persze viták is adódnak jócskán. Például hogy egy ötven- vagy százéves könyvben lehet-e mai szleng. Ha nem, akkor mikori? Százéves argószavakat guberáljunk, mert azt tutira senki se érti? Biztos ez volt az író szándéka? Vagy elegyítsük a mai és a tegnapi szlenget? Milyen százalékarányban? Rendszer szerint vagy csak úgy, üptre? A telefonfülkét is alakítsuk mobillá? A lovaskocsit Porschévá? Meddig mehet a restaurátori szándék, honnan számít hamisításnak? Izgalmas kérdések ezek.

SÍKOK, SZÍNPERSPÉKTÍVA, ABSZTRAKCIÓ

Gyarmathy Tihamér és Ország Lili találkozásáról

Ország Liliről tudvalevő, hogy fontosnak érezte a képeire adott visszajelzéseket, szerette megmutatni, másokkal megbeszélni munkáit.¹ Természetesen nem akárkivel. A Képzőművészeti Főiskola elvégzése után az Állami Bábszínházban kezdett dolgozni, ahol Jakovits József vezette a bábműhelyt. Jakovitshoz néha bement a színházba sógora, Bálint Endre, Ország Lilivel így ismerkedtek meg 1953-ban. Barátságuk rövid idő alatt igen szorosra vált, Bálint Endre szinte képről képre, napról napra figyelte Ország Lili fejlődését, próbálta segíteni saját útjának megtalálásában. Az ő kapcsolatukról, annak különböző vetületeiről önálló, hosszú tanulmányt lehetne írni, ezúttal azonban Bálintnak inkább a hiánya válik fontossá. 1957 áprilisában, a Tavaszi Tárlat idején Párizsba utazott, ahonnan 1962-ig nem jött haza. Márkus Anna festőművész, Ország Lili barátjáné, bábszínházi kollégája, akivel úgyszintén gyakran „nézték” együtt Ország Lili képeit, 1957-ben szintén távozott Magyarországról, így a művész joggal érezte magát elhagyatottnak.²

Voltak más, Bálint környezetéhez tartozó, az egykori Európai Iskolához kötődő meseterek, akiket ismert, akiktől kaphatott volna tanácsot. Az 1957-es Tavaszi Tárlaton egy teremben, egy falon függtek Gyarmathy Tihamér, Anna Margit, Korniss Dezső, Bálint Endre és Ország Lili képei.³

Korniss Dezső is járt nála képeit megnézni és azokról véleményt mondani, vele azonban a fennmaradt levelek tanúsága szerint nem találták a hangot. Egy Bálint Endrének írott levélből tudható, hogy a Tavaszi Tárlat után Ország Lili jó darabig nem kereste a kapcsolatot Kornissal. A levélben elmeséli Korniss egy 1958-as látogatását: „Tegnapelőtt pedig itt volt és megnézte 2 év óta készült képeimet. Nagy figyelemmel nézett végig mindent, minden egyes képen kereste a hibát, amit meg is talált – és ahol nem talált hibát 2 vagy 3-nál, azt ez rendben van legyintéssel el is intézte. Úgy állt hozzá, mint egy tanár a matematika dolgozatokhoz, amikor piros ceruzával aláhúzza a rossz számolást. Ez tkp. kornissi mértékben egy pozitív hozzáállás, erre utólag jöttem rá, mert az igazi destruktív hozzáállás az másképpen néz ki nála. Az olyan hogy hümmög a jó képeknél és egy jelentéktelent emel ki. Ezt itt nem tette. Végül is sokat tanultam mert kb. 40 képen keresztül megtanultam hogy

---

Száz éve született Gyarmathy Tihamér. Centenáriumát ünneplő kiállítás nyílt Pécsen a Modern Magyar Képtárban, ahol a klasszikus festői ív megrajzolása mellett néhány érdekes, az életmű eddig kevésbé ismert aspektusára is fény vetül. Az alábbi rövid írás is egy ilyen keveset emlegetett epizódot kíván bemutatni, árnyalni, Ország Lili és Gyarmathy Tihamér találkozását 1957–58-ban.

¹ Ld. például Ország Lili egykori rajztanárának, Róbert Miklósnak írott leveleit 1958 júniusában, in: *Holdfestőnő – Ország Lili levelei Róbert Miklóshoz*, szerk.: Zsubori Ervin, Arnolfini Archívum, Budapest 2003, 11–12.

² Róbert Miklósnak így írt erről 1957 májusában: „Rossz hangulatomhoz hozzájárul az is, hogy minden barátom elhagyott. Maga, Bálint, Anna...” Zsubori 2003, 9.

³ Zsubori 2003, 7.

kell kidekázni egy képet és abból Korniss képet festeni.”⁴ A patikamérlegén mért festészet, a hibakeresés vélt vagy valós szándéka, Korniss saját stílusának mint normának az alkalmazása miatt az ő tanácsai nem tudták pótolni a vágyott külső szemet.

Kornissal ellentétben Gyarmathy Tihamérhoz közel hozta a Tavaszi Tárlat. Ország Lili először az 1957. júniusi látogatását említette Bálint Endrének írott levelében, akkor inkább egyszeri alkalomként.⁵ Úgy tűnik azonban, hogy ezt sok másik látogatás követte, 1958 februárjában Ország Lili már arról számol be, hogy ő is járt Gyarmathy Tihamérnál, látta néhány képét és fotókat a készülő absztrakt filmjéből. Márciusra a találkozások szinte heti rendszerességgé váltak.⁶

Éppen ebben az időszakban, 1957 nyarán érezte úgy Ország Lili, hogy alkotótevékenységében kissé megrekedt: „Úgy érzem egy periódusom lezárulóban van, valamin túl kell jutnom; megfogalmazni még nem tudom, csak kínlódom.”⁷ A lezáruló korszak a szürrealista képek korszaka volt, ahogyan erről évekkel később a Rozgonyi Ivánnak adott interjúban részletesen beszélt.⁸ Az 1964-es szövegben kifejtette, hogy úgy érezte, ezek a képek már túl könnyedén születtek, a szürrealista tér festése már nem elégítette ki. Addigi képeit túlzottan irodalminak gondolva festőileg szeretett volna továbblépni. Ezzel kapcsolatban említett néhány olyan elemet, amelyek gátolták a továbblépésben: „Éreztem, hogy nekem piktorálisan kell továbbmennem, és ezen belül nem elégített ki ez a fajta térábrázolás, amit csináltam. A szürrealista teret valami módon meg kellett szüntetnem.” „A szürrealista térben valamiféle reneszánsz perspektíva jelenik meg, amit bizonyos értelemben ki is aknáztam. Színiileg azonban nagyon kötött; úgy éreztem, hogy színben stagnálok, tehát valahol, valamit fel kell oldanom.”⁹ Arról beszélt, hogy akadálynak, féknek érezte a szürrealista perspektivikus térábrázolást, a valós látványból kiinduló színeket és a valós tárgyakat, alakokat. Ez a visszatekintés – nyilvánvalóan nem véletlenül – tökéletesen egybecseng azzal a kritikával, amelyet Gyarmathy Tihamér fogalmazott meg az 1957 júniusában Ország Lilinél tett látogatása alkalmával – jöllehet Gyarmathy a Rozgonyi-féle interjúban nem került szóba –: „Nem lehet ilyen tereket festeni, ennek a plasztikus, szoborszerű formaképzésnek lejárt az ideje, gondoljon a modern építészetre. Próbáljak [sic!] ha nem is egyszerre, de át kell térni a modernebb (síkok, színperspektíva, absztrakció) szerű ábrázolásra stb.”¹⁰ Míg az ötvenes évek első felében Ország Lili képeihez többnyire valós látványból merített ihletet, temetőbe, a budai várba, a kiscelli kastély kertjébe járt festeni, 1957–58-tól kezdődően már egyértelműen belső képekkel dolgozik. Ezzel együtt jár, hogy megváltozik képeinek tematikája is, a bulgáriai és moszkvai utazásokat megelőzően kezdett úgynevezett kozmikus képek sorozatán földi rétegek, múmiák, égitestek, levegő, víz jelennek meg; olyan közegek, amelyekben nem használta a hagyományos, perspektivikus ábrázolást.

Csábító volna a leegyszerűsítéssel élni, hogy a kozmikus témák inspirálója Gyarmathy Tihamér volt, ez azonban nem állja meg a helyét, hiszen már az 1957-es Tavaszi Tárlaton kiállított Ország Lili-képek között szerepelt Hold-témájú.¹¹ Az elvontabb

⁴ Ország Lili levele Bálint Endrének, 1957.12.23., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Kutatóintézet adattára, C-I-170/VIII-2, fol. 1019, 1020.

⁵ Ennek a levélnek az átirata S. Nagy Katalin Ország Liliről írott monográfiájának (S. Nagy Katalin: Ország Lili, Budapest 1993) függelékében is szerepel (130–131.).

⁶ Ország Lili levele Bálint Endrének, 1958. 02. 12. illetve 1958. 03. 27, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Kutatóintézet adattára, C-I-170/VIII-2, fol. 1013 és fol. 1015.

⁷ Ország Lili levele Róbert Miklósnak 1957 májusában, in: Zsubori 2003, 9.

⁸ Rozgonyi Iván: A múlt birodalma (Ország Lili festőművész, 1964), in: uő.: *Párbeszéd művekkel – Interjúk 1955–1981*, Budapest, 1988, 202.

⁹ Rozgonyi 1988, 202.

¹⁰ Ország Lili levele Bálint Endrének, kelt. 1957. okt. 30.-án, idézi S. Nagy 1993, 131.

¹¹ „Tőlem három képet el is fogadtak: az első az a bizonyos négyfigurás a fal előtt (ezt újból megfestettem, hosszabbra és tisztábban, úgyhogy sokkal szebb lett, mint az első); másodikkal egy

festői gondolkodás, a „gondolati tér” felé fordulás azonban biztosan nem független ettől a találkozástól. Az 1965-ben Rácz Istvánnal közösen készített oeuvre-katalógusban Ország Lili úgy nyilatkozott, hogy már ennél a Napot-Holdat vagy Holdakat ábrázoló képnél¹² megjelent a fent és lent problémája, amely öt több ezután megfestett képén is foglalkoztatja. A fent és lent tartalmi vonatkozásait emelte ki, a fentet mint emberfeletti, tökéletes szférát kívánta ábrázolni. A *Múmia II.* című képnél a Rácz-féle oeuvre-katalógusban¹³ a következő megjegyzés olvasható: „A lent tükröződik a fentben, a fent tükröződik a lentben.” A lentet, az emberi világot a múmia, a fentet egy égitest jelöli ki. Ez a gondolkodás öszszezeng Gyarmathy sokat hangoztatott, a világ rendjéről, a mikro- és makrovilág közötti összefüggésekről alkotott elképzelésével.¹⁴ Igaz, itt az emberi lét nem a középvilágban jelenik meg, a mikrovilág ilyen értelemben hiányzik. Ez a közvetlen megfeleltetés természetesen felesleges, inkább az új dimenziók, a nagyobb távlatok nyitása volt mérvadó.

Jelentősek az Ország Lili képein ebben az időben megfigyelhető formai változások, a kötöttségektől való megszabadulás, elsősorban a tér és a színkezelés területén. (Például: *Hal*, 1957; *Zsinóros*, 1957; *Szputnyik*, 1957). A valós színektől elrugaskodva jóval szabadabbá vált a színhasználata, a síkok nemcsak a térképzésben vették át az uralmat, hanem a motívumok megformálásában is. Eltűnt a Gyarmathy által kifogásolt plasztikus, szoborszerű formálás, amely a *Holdak* című képnek még sajátja volt.

A színek és formák belső tartalmaknak való megfeleltetéséről, a színekről és formákról való elvontabb gondolkodás összefüggésben állhat egy olyan közös tevékenységgel, amelyben Gyarmathy Tihamér és Ország Lili is részt vettek. Ország Lili férje, Majláth György a Budapesti Orvostudományi Egyetem I. számú gyermekklinikáján végzett 1958-tól úgynevezett szín-forma tesztek. Első eredményeit 1963-ban a *Pszichológiai Szemlében* jelentette meg,¹⁵ a cikk végén köszönetet mondva Gyarmathy Tihamér és Ország Lili festőművészeknek a teszt kidolgozásában nyújtott segítségükért.

A teszt a személyiséget az affektív oldaláról kívánta megközelíteni, az affektivitás dinamikáját igyekezett feltárni, de fontos információkkal szolgált az észlelés, a mozgás és az értelmi funkciók területéről is. A vizsgálat során tevékenységben, alkotásban, szín-forma jelekben látszott kivetítődni a személyiség képe. Maga a vizsgálat a következőképpen zajlott. A vizsgált személy kapott egy dobozt, tíz rekeszsel, a rekeszekben 2x2 cm-es színes papírlapocskák voltak, rekeszenként mintegy negyven-ötven darab. Egy rekeszben általában egy szín, összesen tíz-tizenkét féle. Kapott továbbá egy lapot, amelyen lent egy 12 cm oldalhosszúságú négyzet, felette pedig egy 12 cm átmérőjű kör volt látható. Ezután megkérték, ragasszon a lapocskákból annyit, olyat és oda, ahová akar. Nem volt határideje a feladatnak, és nem akarták befolyásolni a vizsgálatot.

A végén kapott képeket, vagyis színprofilokat úgy elemezték, hogy a színek a formához való viszonyulásukban váltak sajátos jellé, egyszerűbben fogalmazva a formákhoz

---

új képet adtam be, Hold-Nap a témája, fekete háttérből egy világító fej, alul pedig a Hold kráter. A harmadik egy cipős kép.” (Zsubori 2003, 7.)

¹² Ország Lili: *Holdak*, 1957, 25x45 cm, olaj, vászon, j.n., 61. sz. tétel a Rácz-féle oeuvre-katalógusban, amely megtalálható az MTA Művészettörténeti Kutatóintézetének Adattárában, a Rácz fondban.

¹³ 73. sz. tétel a Rácz-féle oeuvre-katalógusban.

¹⁴ Rozgonyi Iván: A kimeríthetetlen összefüggések romantikája (Gyarmathy Tihamér festőművész, 1964), in: uő.: *Párbeszéd művekkel 1955–1981*, 100. „A konstruktivizmus az én értelmezésemben azonosulás azzal a renddel, amit itt a középvilágban, az ember számára fogható világban észlelünk. A konstruktivitás tulajdonképpen a horizontális és a vertikális találkozási pont, a nehézkedési erő és a szemhatár találkozási pontja átvittebb értelemben: a konstruktív rendben az igyekvésnek megfelelő irányban minél magasabb pontra jutunk, annál jobban tárul előttünk a horizont, a belátás.”

¹⁵ Majláth György: Új „Szín-forma” vizsgálat, *Pszichológiai Szemle*, 1963/2. sz., 232–241. Köszönettel tartozom Dr. Cserhádi Endre és Dr. Szabó Attila professzoroknak, hogy Majláth György publikációira felhívták a figyelmemet, és rendelkezésemre bocsátották őket.

viszonyított térbeli elhelyezkedésük hordozta a legtöbb információt. Ez alapján Majláth György hatféle formációt különböztetett meg: 1. mindkét formát kitölti a formahatárok tiszteletben tartásával; 2. csak a négyzetben dolgozik; 3. csak a körben dolgozik; 4. a körben és körülötte dolgozik a formahatárok átlépésével; 5. csak a négyzetben és körülötte dolgozik a formahatárok átlépésével; 6. mindkét forma határait átlépve mindenhová ragaszt. Abból, hogy a legtöbb megoldás az első mintázatot adta, Majláth arra a következtetésre jutott, hogy a többség a két formát egynek érzékeli, azok ember asszociációját keltik, testsémát jelenítenek meg. Ez a testséma, igaz, téglalappal a négyzet helyén, később Gyarmathy Tihamér (*Figurák az ablakban*, 1964) és Ország Lili képein (például: *Ima a halottakért*, 1968) is visszaköszön. Azok a vizsgált gyermekek, akik később öngyilkosságot kíséreltek meg, többnyire a 2. számú formációt választották, vagyis a pszichológiai értelmezés szerint az ember vegetatív igényeire, a realitásra fókuszáltak. Az erőszakos bűncselekmények elkövetőire a 6. formáció volt jellemző, a 3-5-ig terjedő megoldásokat kevesen választották. A színek alkalmazása kapcsán a cikk kitér arra, hogy a színek nagyon változatosak, egyénenként eltérőek, és leginkább a pillanatnyi hangulati, érzelmi beállítódást tükrözik. Egyéniek a színek egymás közötti feszültségei, valamint az elhelyezkedésük által létrejövő szín-tér feszültségek. A tanulmány említi, hogy elemezték a tesztek során a használt színek számát, a színek diszsonáns vagy harmonikus elhelyezését, azonban ezek elemzési módjára, a kapott eredményekre nem tér ki. Összességében annyi elmondható, hogy a készített képek értékelésekor a színek kiválasztásából az érzelmi állapotra, elhelyezésük kombinatív, konstruktív vagy diffúz módjából pedig a személyiség értelmi oldalára vonatkozó következtetéseket igyekeztek levonni.

Arról nincsen információ, hogy pontosan miben segített a két festőművész a teszt kidolgozása során, mindenesetre nyilván részt vettek a színekről és formákról való elvontabb gondolkodásban, és feltételezhető, hogy közreműködtek a hivatkozott szakirodalom kiválasztásában, hiszen a felhasznált irodalomban a klinikát akkor igazgató Gegesi Kiss Pál írásai mellett megtalálható Kandinszkij két írása,¹⁶ valamint három Paul Kleeről szóló kötet.¹⁷

Már a szín-forma tesztben is megjelent egy olyan vonás, amely Gyarmathy képein és később Ország Lilinél is meghatározó, a sokszor ismételt formából való építkezés. Ennek kapcsán fontos kitérni még egy kettejük kapcsolatának jelentőségére rávilágító epizódra. Bálint Endre 1972-ben egy Márkus Annának írt levelében¹⁸ arról panaszkodott, hogy Ország Lili az 1972-ben az *Élet és Irodalom* hasábjain megjelent interjúban¹⁹ megtagadta őt, hiszen róla hallgatott, míg Szónyi Istvánt mestereként nevezte meg. Az elfeledett mesterek között említi a levélben Gyarmathy Tihamért is, akitől Ország Lili szerinte szintén sokat tanult: „1953–57 között jóformán képről képre velem konzultálta dolgait, majd távozásom után valamit még azért Gyarmathynak is köszönhetett, a technikai monotóniák alkalmazását például.” Hogy mit értett Bálint Endre technikai monotóniákon, arra rávilágít az ugyanebben az évben megjelent *Hazugságok naplójából* című könyvében szereplő, Ország Lilit méltató tanulmány.²⁰ Ebben azt a korszakot, azt a formanyelvet, amelyen belül Ország Lili művészete kikristályosodott, monotonikus kalligráfiának nevezte,²¹ az írásos képekre, a jelek írásszerű sorolására utalva. A Gyarmathy Tihamér által a Tavasz Tárlaton kiállított három kép (*A múlt emléke*, 1946; *Kozmikus kompozíció*, 1947 és az *Anyaság*

¹⁶ Über das Geistige in der Kunst, München 1912; Punkt und Linie zur Fläche, Bern 1955.

¹⁷ C. Giedion-Welcker, Stuttgart 1954; G. di San Lazzaro, München-Zürich 1957; és W. Haftmann, Frankfurt am Main 1961.

¹⁸ Bálint Endre levele Márkus Annának, 1972. 05. 28., a levél megtalálható a Kassák Múzeum adattárában.

¹⁹ Frank János: Ország Lilinél, *Élet és Irodalom*, 1972. 04. 01., 12.

²⁰ Bálint Endre: Ország Lili, in: uő.: *Hazugságok naplójából*, Magvető Kiadó, Budapest, 1972, 131–136.

²¹ Bálint 1972, 134.

1950)²² nem mutatta a későbbi képeire már jellemző monoton ritmusok alkalmazását, noha 1957-ben ez már jelen volt festészetében (például *Szálló formák*, 1956). Azokon a képeken, ahol Gyarmathy a korszakban sokak által alkalmazott visszatörléses, visszaszedéses technikát is alkalmazta (*Nyálkás zöld*, 1963; *A bevehetetlen*, 1970), a formai hasonlóság a két művész képei között még szorosabb.

A két művész találkozása fontos. Gyarmathy átsegítette Ország Lilit egy alkotói válságon, megismertette az elvont, absztrakt szemlélettel. Bizonyos képeiken a formai hasonlóságok szembeötlők. Mégis a formai kapcsolatok ellenére a két művészi életmű egészen más mondanivalóval, tétikkel dolgozik. Gyarmathy érzelem- és jelentésgazdag absztrakt világa nélkülözi a kulturális motívumokat, sokkal inkább a mikro- és makroperspektívákat kutatja, míg Ország Lili festészete a hatvanas évektől az emberi civilizáció, a kultúra megidézésére, mitikus elemekre épült.

---

²² A Tavaszi Tárlaton való kiállításra vonatkozó információ: Csák Ferenc (szerk.): *Gyarmathy Tihamér* című kötet képjegyzékében, Körmendi Galéria, Budapest 2004, 303–317.

KOZMOLÓGIAI TÁVLATOK – SZŰK KERESZTMETSZETBEN

Gyarmathy Tihamér centenáriumi kiállítása

Kevés magyar város büszkélkedhet annyi nagyszerű művésszel, amennyit Pécs adott a világnak. Kétségtelen, hogy a Duna jobb partján elterülő egykori római tartományi székhely, Sopianae latinus kultúrája s köveiben megbújó *genius locija* az elkövetkezendő évszázadokban a művészeti alkotás formájában akkumulálódott, aminek köszönhetően Pécs a 20. századra a képzőművészeti tehetségek és alkotások páratlan gazdagságú színterévé nőtte ki magát. Olyannyira, hogy mindez Pécs nemzetközi „brandingje”, ha úgy tetszik, városimázsa is lehetne, ha a ma oly divatos városmarketing meglátná ebben azt a kiváló lehetőséget, amely Pécsét Magyarország Montmartre-jává tehetné. Mert azok a művészek, akik meghatározták Pécs képzőművészeti életét a 20. század első felében, szinte kivétel nélkül kapcsolódtak a párizsi avantgárd kortárs mozgalmaihoz, legyen szó Gábor Jenőről, Martynról, Vasarelyről vagy épp Gyarmathy Tihamerről, aki az idén lenne százéves. Centenáriumára a Janus Pannonius Múzeum rendezett emlékkiállítást, amely legalább olyan szerény helyet kapott a várospropagandában, mint amilyen szerény Gyarmathy élete volt.

Gyarmathy 1915-ben Pécsen született, ahol tízéves korától a Széchenyi István Gyakorló Reálgimnáziumba járt. Itt tanított rajzot a pécsi bauhauslerekkel is szoros kapcsolatot tartó Gábor Jenő, akinek szemléletmódja, nyitottsága, nemzetközi kapcsolatai a kortárs képzőművészekkel életre szóló hatást gyakoroltak rá. 1933-tól tanult a Magyar Képzőművészeti Főiskolán, ahol Vaszary János volt a mestere. 1937-től 1939-ig tanulmányúton vett részt először Olaszországban, majd Francia- és Németországban. Ekkor ismerkedett meg a kor képzőművészeti életét meghatározó művészekkel, Piet Mondriannal, Beöthy Istvánnal, Hans Arppal, André Bretonnal vagy Max Billel. 1938-ban első önálló kiállítását Párizsban, a másodikat Zürichben rendezte meg. Tanulmányairól hazatérve került kapcsolatba a magyarországi avantgárd képviselőivel, Kassák Lajossal és Kállai Ernővel. 1945-ben Martyn Ferencsel együtt az Európai Iskola tagja lett, 1946-ban pedig az Elvont Művészek Magyarországi Csoportjának lett alapító tagja, amelynek tagjaival 1947-ben részt vett a párizsi harmadik *Salon des Réalités Nouvelles* kiállításon Párizsban. A *Salon des Réalités Nouvelles* lett 1946-tól az európai nonfiguratív művészet központja. Az „Új Valóságok Szalonja” magába foglalta mind az informel valamennyi ágának kezdeti megjelenését, mind pedig azokat a különféle, egymástól csak árnyalatnyi vonásokban különböző irányzatokat, amelyek a geometrián alapuló szemlélődő-analizáló képi kifejezést tették művészetük tárgyává. Az „Új Valóság” elnevezéssel ezek a művészek – meglehetősen bölcsen – a művészet egy vitatott terminusát választották, amivel ugyanakkor kivédtek minden támadást, amely megkérdőjelezte az absztrakt művészetnek a valósághoz való viszonyát. És még inkább engedélyezték a nonfiguratív művészet különféle áramlatainak a jelenlétét, ami ugyanakkor később a széthúzás forrása lett a szalon központjában. Az évek során többször át- és újraalakuló csoport tagjai a 20. századi festészet olyan meghatározó alakjai voltak, mint – többek között – Jean Arp, Sonia Delaunay, Jean Dewasne, Antoine

Pevsner, Hartung, Matthieu, Poliakoff vagy a magyar származású Beöthy István, holdudvara pedig külföldi művészek sokaságából állt, akik a szalon kiállításain is megjelentek. A kiállításon való részvételben minden bizonnyal nagy szerepe volt Gyarmathynak, aki korábbi külföldi útja kapcsán ismerte meg az 1936-ban megszűnt Abstraction Création körét, amelyből Beöthy Istvánnal szorosabb kapcsolatot ápolt. Ennek köszönhetően a párizsi szalonon a korabeli avantgárd festészet élvonalával együtt jelentek meg a magyar nonfiguratív művészet képviselői is. A kiállításra Gyarmathy az 1945-ös kisméretű *Kompozíció I.* című alkotását küldte.)¹ 1948-ban önálló budapesti kiállítása volt, de az Európai Iskola és a nonfiguratív művészet nyilvánosságának betiltása után Gyarmathy belső emigrációba vonult; nem tudta elfogadni az ideológia által meghatározott szocialista realista stílust, és még átmeneti jelleggel sem kívánt felhagyni az absztrakció keretein belül folytatott tevékenységével és kísérleteivel. Ezért több mint húsz éven keresztül fizikai munkát végzett, illetve műszaki területen dolgozott. 1957-ben részt vett a híres Tavaszai Tárlaton, amely hosszú idő óta először nyújtott bemutatkozási lehetőséget a magyar avantgárdnak és az absztrakt festészetnek. Csak nyugdíjazását követően tudott ismét kizárólag képzőművészettel foglalkozni, noha polgári foglalkozása mellett is szüntelenül alkotott. A festés mellett fotogramokat, kísérleti filmet és fémplasztikákat is készített. Művei az 1960-as évektől előbb külföldön, később már itthon is kiállításokra kerülhettek. 1968 februárjában az Iparterv-kiállítások sorozatát bevezető avantgárd kiállítás egyik részvevője volt a Vásárhelyi Pál Kollégiumban. 1971 után többször járt Nyugat-Európában, 1973-ban körutazást tehetett Afrikában is. 1987-ben 120 művét adta át Pécs városának. Élete vége felé elnyerte a legmagasabb művészeti díjakat, 1990-ben Kossuth-díjat kapott. Alapító tagja volt a Magyar Művészeti Akadémiának, később a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia is tagjai közé választotta. Művei a Magyar Nemzeti Galériában, a Fővárosi Képtárban, jelentős magángyűjteményekben, valamint a párizsi Centre Pompidou gyűjteményében (*Piéta*, 1965; *Kettős struktúra*, 1967; *Súlytalan esés*, 1969) is megtalálhatók.

A Janus Pannonius Múzeum a saját tulajdonát képező kollekciónak, valamint más közgyűjtemények és a legrangosabb magángyűjtemények anyagából válogatta a *Bemérve a mérhetetlen* címmel megrendezett centenáriumi emlékkiállítást.

Az ilyen kiállítások előtt szoktak Párizsban kigyózni a sorok, és minimum egy óriásplakát kölcsön ránk a metrómegállóknak. De még egy Reims méretű városban is minden egy ilyen kiállításról szólna. Pécsen – és az országban – ez a kiállítás alig észrevehető. Pedig a kiállítás rendezője, Várkonyi György és a Janus Pannonius Múzeum munkatársai óriási kihívásnak tettek eleget. A kiállítás ugyanis nem monografikus életmű-tárlat, hanem az életmű egymásra épülő, egymásból következő elemeit egymás mellé rendelve újszerűen láttatja azt az alkotói folyamatot, amely meghatározta Gyarmathy alkotóművészetét, és bemutatja a sokoldalú megjelenési formákban rejlő egységét. Ám ez az egység – az objektív feltételek miatt – mégis két külön térben jelenik meg: a Modern Magyar Képtárban és a Múzeum Galériában. Ezért a kiállítás két része – szándékoltan – átfedéseket mutatva, a két helyszínen megjelenő szimultaneitásban mutatja be azt az egységes, az életmű egyes stációiból egymásból kinövő, egymásba átforduló koncepciót, amely a tág műfaji határai között az életmű szempontjából meghatározónak mutatkozik.

Vagyis a kiállítás, a magyar művészettörténet-írás hagyományával ellentétben Gyarmathyra nemcsak mint festőre koncentrálnak, hanem bemutatja a rendkívül gazdag és sokrétű életművet. „Hiszen Gyarmathy nem csak olajfestményeket, akvarell- kréta- és tusrajzokat, sokszorosított grafikákat, kollázsokat készített, hanem fotogramokat, kísérleti filmet, fém-domborításokat, zománc tablókat, monumentális térplasztikákat is.” – írja Várkonyi György a kiállítás egyelőre megjelenés előtt álló katalógusában.² (Amelyről csak remélhetjük, hogy a

¹ Sinkovits Péter: *Gyarmathy Tihamér*. Új Művészet Könyvek, Budapest, 1991, 13.

² Várkonyi György: *Az ember és ami körülveszi*. Kézirat. A Janus Pannonius Múzeum *Bemérve*

kiállítás bezárása előtt napvilágot lát.) Ez a sokrétűség nem jelent meg együtt eddig egyetlen kiállításon, monográfiában sem, a pécsi centenáriumi tárlat viszont ezt az utat választotta. A kiállítás nagyobb részét a Modern Magyar Képtárban négy helyiségnyi festészeti anyag teszi ki, míg az ezekhez kapcsolódó rajzok és a méltatlanul háttérbe szorult, ötvenes években keletkezett fotogramok a Káptalan utcai Múzeum Galériába kerültek, az alkalmi jelleggel készített és itt egyedülként bemutatott zománcozott fémtáblával, kollázssal és filmmel együtt. Csakúgy a kordokumentumok, amelyek Gyarmathy életét, pécsi származását, művészi fejlődését, kapcsolatait, Kállai Ernő művészettörténész erőteljes hatását tükrözik. A kényszer szülte szétválasztás ez, a még így is szűkösnek bizonyuló két helyszínen, amely a kiállítás koncepciója ellenére megtöri a kiállításrendezők intencióját, s az életmű egymásra épülő egységeit műfaji sajátosságok szerint kénytelen szétbontani. A rendelkezésre álló terek háttárt szabtak a válogatás és reprezentáció mikéntjének. A pécsi kiállítás rendezői kénytelenek voltak az objektív lehetőségek adta szűkös keretekhez igazítani a tartalmat, ám a kényszer szülte helyzet új összefüggések bemutatását indukálta, amikor részleteiben Gyarmathy a negyvenes évektől kibontakozó korszakát láttatja.

A kiállítás szisztematikusan építi fel az utat, ahogyan Gyarmathy saját festészeti nyelvére és gondolkodásmódjára rátalált. Ezért a válogatás nem szerepelteti „az ifjúkori és főiskolai munkákat, a harmincas évek korábbi kiállításokon felvonultatott és monográfiákban is tárgyalt termését, és nem tér ki, elsősorban lehetőségeinek korlátozott volta miatt, a szobrászattal közelebbi vagy távolabbi kapcsolatot mutató produkciókra” – írja Várkonyi György. „Viszont arra törekszik, hogy az 1940-es években bekövetkezett nonfiguratív fordulatot s az abból levezethető stílusváltásokat láttassa.”³ Ebben kiemelkedő szerepe van a Kállai Ernő által megfogalmazott bioromantika elméletének⁴ és az „Új világkép” kiállítása kapcsán írásba foglalt teóriáknak. Ezek közül különösen érdekes *A természet rejtett arca* című munka hatása,⁵ valamint az elsősorban természetfilozófiai ismeretekből táplálkozó saját festői „nyelv” megtalálása.

E nyelv alapvető morfémái a mikro- és makrokozmoszikus elemek mellett a felbukkanó organikus elemek. „Amint a kiállítás láthatóvá teszi, az ötvenes évek elején született fotogramok szerves motívum- és élményvilága az idővel bekövetkező hangsúlyeltolódás ellenére sem szűnik meg inspiráló erőként működni, s hol nonfiguratív képletek (v.ö. biomorfikus absztrakció), hol naturalisztikus zárványok formájában még a hetvenes, nyolcvanas évek festményein is megjelenik” – írja Várkonyi.⁶

Ugyanakkor megállapíthatjuk, Gyarmathy arra törekszik, hogy ne formák egymásra utalásának rendszerében építkezzen, hanem a kép alapvető összetevőire és meghatározóira (elsősorban tér- és idő-koordinátákra) redukálja a formákat. E redukció a végtelen térrel állítja szembe, amelynek festészeti megragadására használja a hálót vagy a rácsot mint a *tér* analízisének, elemekre való bontásának eszközét. Viszonya tehát már nem a valóság és a képi ábrázolás viszonyára korlátozódik, hanem a valóság tér- és idő-koordinátáinak megragadására. (Ez az elvont folyamat elsősorban nem egy esztétikai rendszerhez, hanem inkább a XX. századi gondolkodást meghatározó husserli fenomenológiához hasonlatos, amennyiben a teret és időt mint magát a *dolgot, önmagában kívánja megragadni*). Ezekhez a kérdésekhez vezethette el a kettős-tér-időben mozgó kép, a film, amelyből sajnos csak egyetlenegy készült. A kiállítás szempontjából a Kállai elméletével való rokonságot jó len-

---

a *mérhetetlen* című Gyarmathy Tihamér centenáriumára rendezett kiállítás (2015. október 2. – december 30.) katalógusának előszava, megjelenés előtt.

³ Uo.

⁴ Bioromantika. In: Kállai Ernő: *Művészet veszélyes csillagzat alatt* (bev., vál., szerk.: Forgács Éva), Corvina Kiadó, Budapest, 1981, 147–152.

⁵ Várkonyi, i. m.

⁶ Uo.

ne kézzelfoghatóbbá tenni. Ehhez nagy segítség lehetne Kállai említett tanulmányának publikálása a katalógusban vagy azon kívül.

Egyértelmű, hogy a fotogramok és festmények esetében a valóság konkrét objektumainak, tárgyainak megragadására törekszik, annyi csupán a különbség, hogy a biomorfantikától az új világképig terjedő látványvilág leképezendő tárgyai itt torzításmentesek. Úgy jelennek meg, ahogy az objektív valóság részeiként adódtak, a művész ebben az esetben megfigyelő – noha a különböző méretű nagyítások miatt az alapképek jelentésváltozáson mennek át, hiszen a megváltozó arányok miatt megváltozik a bemutatott szerkezetük is. „A tárgyi elemek vizsgálata, azonosítása utólag különös megvilágításba helyezi a biomorfikus absztrakció geneziséét, és a fotogramok között szép számmal akadnak olyanok is, amelyekben a »matéria« egyértelműen alkalmazott szerepbe szorul vissza: formája, szerkezete, textúrája vagy épp alaktalansága szabad kozmikus látomások megfogalmazásának eszközévé válik, miközben épp a lépték-szekvenciák során belüli megváltoztathatatlanság következtében rendületlenül őrzi a művész objektív megfigyelői pozícióját is” – elemzi a fotogramokat Várkonyi. Vizsgálatuk után arra a kiállításon is jól szemléltetett következtetésre jut, hogy a vízszintes-függőleges vonalháló, a rácsrendszer, a képek horizontális-vertikális sémája, kozmológiai rendszere s az abba építőelemekként illeszthető geometriai formák struktúrája feltehetőleg innen ered. A természet mintázataiból, a szerves és szervetlen dolgok belső szerkezetéből, melyekben egyetemes világrend nyilvánul meg, és kevésbé a művész önmaga által is hivatkozott Klee-hatásból. Az ötvenes évek elején készült fotogramok némelyikén a későbbi évtizedek „kiérlelt” festménykompozícióinak fekete-fehér változata, mintegy röntgenképe ismerhető fel. Épp ezért a kurátor bevezető tanulmánya szerint a fotogramok tárgyi és látványvilágához közeli, különböző felületű mintázatokból montírozott kollázsok, montázsok létrehozását hasonló kompozíciós elvek vezérlik, mint a fotogramok kiinduló anyagpreparátumainak összeállítását, illetve az előbbiekkal nagyjából egyidejű, „organikus”, „biomorfikus” jellegű festmények képi világát az ötvenes-hatvanas évtizedfordulón. Ezért a kiállítás két része – szándékoltan – átfedéseket mutat: az egyik a festészet eszközeinek, a másikon pedig az anyagok, technikák és a „kép” létrehozásának tág műfaji határai tekintetében. És épp ez a párhuzamosság az, ami ez esetben bizonyos szempontból szemben áll a művész ön-reprezentációjával.

A Modern Magyar Képtár négy kisebb termét tehát a festészeti alkotások uralják jobbra a negyvenes évektől kezdődően. Innentől kezdve folyamatos átalakulások fedezhetők fel Gyarmathy stílusán, mely átalakulások csomópontjait a kiállítás „mérőldköképekkel” jelzi. Kezdetben a felismerhető természeti formákból építkező képek jellemzik az átalakulóban lévő festői korszakát. Később ezek a motívumok már csak utalásként szerepelnek.

A konkrét formák, természeti elemek még ha utalás szintjén fel-fel is tűnnek, a későbbiekben az alapszerkezetre redukálódnak; ahogy Paul Klee a húszas és harmincas évek közötti képein látjuk, hogy a négyzetekben a legnyilvánvalóbban fejeződik ki a festmények képi anatómiája, amelynek feltárásához egyszerű rácsszerkezetet alkalmazott, s amely Gyarmathy saját bevallása szerint is jelentősen befolyásolta szemléletmódját. „Egyszer a világot szőnyegszerű színcsodának láttam, a legmeglepőbb ellentéteket egy harmóniába feloldva, máskor a formák mérhetetlen filigránjában merültem el. (...) Emlékszem arra a reggelre, amikor úgy éreztem, hogy egy elemi számrendszer középpontja vagyok. Absztraktnak éreztem magam, az erők ingadozó egyensúlyi pontjának” – írta 1923-ban Klee.⁷

A folyamat egyfajta külsődleges kleei rendszer szisztematikus átvételétől, az alkalmazott formákat redukáló, elemző rácsszerkezettől fokozatosan halad a holisztikus világképen és a biomorfikus absztrakción át a térbeli tárgyiasság teljes felszámolásáig, s a kitágított és átértelmezett térrel a mikro- és makrokozmosz szintetizálásáig vezet.

⁷ Werner Haftmann: *Paul Klee* (ford. Szántó Tamás), Corvina Kiadó, Budapest, 1988, 34.

A kiállításon az életmű átmeneti stációit bemutató képek közé tartozik az 1956-os *Szálló formák*, amelyen „[a] festő már teljes otthonossággal használja az egyetemes távlatok leírására kidolgozott univerzális jelrendszert, virtuóz módon ritmizálja a pulzáló, »fényel átszőtt teret«, de sejtelmesen felülírja ezt a szövetet a hálótól eltérő léptékű és formájú, egymást metsző, takaró, transzparens síkidomokkal: lebegő, szálló háromszögekkel”.⁸ A megjelenő háromszögek geometrikus elemekként átveszik a konkrét természeti tárgyábrázolás helyét, funkciójukat azonban nem szüntetik meg, utalnak az égen szálló madarakra. A hagyományos értelemben vett képsíkok meghatározhatatlanok, ami látható, hogy a síkidomok kapcsolódásából keletkező térszégmensek (Várkonyi leírásában a „témáé” és a „kíséreté”) ellentétes mozgásirányt mutatnak. „Azaz a képsíkon jelentkező és jól érzékelhető merőleges háló térbeli hullámmozgásán túl egy másik, a képsík mögé hatoló imaginárius rács képzeté is kibontható abból a festményből, ahol a háló-mintázatot felülíró geometriai formák nem a makro- és mikrokozmosz rendszer részei, de nem is köthetők (más, ekkoriban keletkezett képekkel ellentétben) tárgyias elemekhez.”⁹

Ebben a folyamatban Gyarmathy nem esztétikai, hanem egyenesen ontológiai kérdéseket feszeget. Ennek eszköze a geometria lesz, amely a térben megjelenő tárgyakat térbeliségük, térbeli létük alapvető törvényszerűségeiben írja le. A pusztán elméleti analízisnél azonban ennek kialakulásában minden bizonytalanságot nagyobb szerepet játszottak a már említett fotogramok születésekor megfigyelt anyagszerkezetek is. Mindezek a képsíkok fokozatos feloldódásához vezetnek, így a redukció fokozatosan a kitágított tér élményéhez visz, ahol a térbeliséget a képsíkon belül a formákat már nem egymáshoz való, egymásra utaló viszonyuk határozza meg, hanem a színek szerkesztettségéből előtörő fény tágítja kozmikusá a teret. A kortársak, a festészet ontológiai és fenomenológiai redukciójára törekvő irányzatok általában eljutnak a műfaj materiális meghatározóinak lebontásán túl a színekhez és ezen keresztül az ábrázolt fény szerepéhez. (Például Pierre Soulages, aki a festészet önmagán túlmutató materiális alapjait kutatva, a fény közvetítésén keresztül jutott el egyfajta absztrakt metafizikához.) Gyarmathy képein mindezen túl a fény nem merevedik egységesen önmagában kitágított térképzetté, hanem számtalan funkcióval jelenik meg, mivel az adott kép kompozícióján belül a színek egymáshoz való viszonyrendszeréből konstatálható, így nemcsak kozmikus távlatokat jeleníthet meg, hanem utalása, ábrázolása, megjelenítése, leképezése lehet a valóság elemeinek. Így az afrikai égboltnak, vagy az éjszaka fényeinek, vagy épp a későbbi, 1981-es *Tükröződések* című kép esetében, amely mintegy prizmaként használt ábrázolt vízfelületen elemeire – színekre – bomlik le. A nyolcvanas években születő nagy táblaképek az életmű egészének esszenciáját adják. Például *A gondolat tere* (1984), a *„Kozmosz/Az ember és ami körülveszi* (1985) jól érzékeltetik a festmény materiálisan meghatározott és műfaji kereteinek határtalanítását.

Míg a képek a kitágított térképzetekig vezetnek minket, a kiállítás megrendezésének objektív feltételei nagyon is érzékeltetik a tér határait. A Gyarmathy Tihamér centenáriumára rendezett kiállítással a Janus Pannonius Múzeum és a kurátor Várkonyi György olyan feladatot vállalt magára, mintha egy szimfonikus nagyzenekarra írt darabot kellene egy kvartettel előadni vagy Wagner-operát egy szobaszínházban. A kiállítás nemcsak jelentőségénél, de koncepciójánál fogva is egységes, reprezentatív, nagy kiállítóteret igényelt volna. Mert így a tárlat kiemelt koncepciója, mely az egymásból következő, egymásra épülő különféle műfaji elemek együttműködésének bemutatására épült, nem tudja egyfajta linearitásban, egymás mellé rendezésben felvonultatni műfaji sokszínűségük mellett ugyanarra a gondolati szálra felfűzhető műalkotásokat. Így a képekben megnyitott kozmológiai távlatok és az objektív körülmények diszkrepanciája jön létre.

⁸ Várkonyi, i. m.

⁹ Uo.

NYELVET ÖLTŐ HAGYOMÁNYOK

Vörös István: Százötven zsoltár

Az egymást követő irodalmi nemzedékek viszonyának vagy általában a hagyományhoz való kapcsolódás mikéntjének leírására igen kedvelt teoretikus alapot ad Harold Bloom „hatásiszony”-elmélete. Aligha kétséges, hogy a modern magyar irodalom történetéből is hozhatnánk számtalan példát ennek alátámasztására a mestereit versben és kritikában ödipális indulattal megsemmisítő József Attilától a „szelíd” Radnóti Babits elleni dühös ki-rohanásáig, aki szerint „szítává kéne lőni ezt a rohadt diktátort, ezt az idegbeteg átkot a magyar irodalom testén”.¹ Az esztétikai modernség történetében az újdonság, az alkotói originalitás művészi alapkövetelménnyé emelésével éleződött ki ily módon az elődökhöz való (v)iszony, a posztmodern ezzel szemben alapvetően másféle kötődés kialakítását teszi lehetővé az öröklött szöveghagyománnyal. Intertextuális játékait persze így is értelmezhetjük a „félreolvasás” tipikus eseteiként, meggyőződésem azonban, hogy emögött legtöbbször inkább a „játék” eredeti értelmében vett önfeledtség, mint a hatásszorongás legyőzésének mélylélektani motivációja rejlik. Anélkül, hogy további pszichoesztétikai spekulációkba bocsátkoznék, úgy vélem, a kortárs magyar irodalom alkotói közül Vörös István lírájára is ez jellemző. Persze azt sem állíthatjuk, hogy Vörös István költészetét, versátiratait amolyan önfeledt, játékos tétnélküliség jellemezné. Egyetlen példát kiemelve: a *Gregorián az erdőn* kötet első ciklusának nyitóverse a *Simone Weil unokája* című darab volt, mely már címéből is sejthetően Ady egykor szocialista kurzusversként is szavalt költeményének átírata. Az intertextuális játéknak itt komoly költészettörténeti tanulságai vannak. Az Ady-vers politikai és társadalmi vonatkozásainak ironikus kiforgatása azt sugallja: az a költői szerepfelfogás, melyet Ady a *Dózsa György unokája* című versben megfogalmazott, az ezredforduló után érvényét veszítette. Az sem véletlen természetesen, hogy a parasztvezér helyébe a tragikus sorsú huszadik századi francia filozófusnő, az én lebontásának programját valló Simone Weil kerül. Ezzel a gesztussal Vörös nemcsak a költészet explicit politikai funkcióját kérdőjelezi meg, de az Ady-líra sajátos szubjektivitását is. A kortárs költő fiktív genealógiája magyar költészettörténeti kontextusban pedig azt is jelzi, hogy a vers beszélője nemcsak Simone Weil unokája, de – kimondatlanul is – a nálunk Simone Weilt talán elsőként ismertető, saját esszéiben és verseiben továbbgondoló Pilinszky János fia.

Maradva az alkotáslélek- és -módszertani kérdéseknél: egy 2012-ben közölt interjúban beszélt Vörös István a „bármikor írásra készenlét” tanult technikájáról, mely megmagyarázza az életmű figyelemre méltó termékenységét,

¹ A kéziratos hagyatékából idézi: Ferencz Győző, *Radnóti Miklós élete és költészete*, Bp., Osiris, 2005 (Osiris Monográfiák), 302.

Jelenkor Kiadó
Budapest, 2015
312 oldal, 2800 Ft

s az alkotó számára lehetőséget teremt nagyobb verskompozíciók megalkotására, mint amilyen a Heidegger, a *postahivatalnok*, valamint *A vörös istván gép vándoréveiben* található *Saját tao* volt. Ugyanitt a számára kedvelt versnyelvvél kapcsolatban kifejti: „Szeretem, ha egy szépen kibontott gondolati ötlet adja a versben megvalósuló képek és indulatmenetek háttérét és magját. Erre a szikár gondolatiságra azért is szükség van, mert éppen ez teszi lehetővé, hogy a metafizikai tartományokat elérje a vers.”² A 2015-ben a Jelenkor Kiadónál megjelent *Százötven zsoltár* című versének ötletalapja az ószövetségi zsoltárok átírása, mely ily módon a *Saját tao*hoz hasonlóan olyan nagykompozíciót hoz létre, mely „nyersanyagánál” fogva is eleve a metafizikai tartományokat célozza. Nem egy klasszikus irodalmi mű parafrázisáról van ugyanis szó, hanem olyan szövegát- és -szétírásról, mely egyben a zsidó-keresztény vallási hagyomány szakrális alapszövege is. Vörös István kötetek ekképpen „kettős végtelen” vonzásában születik: több évezredes vallási és irodalmi tradíció feszültségében.

Vörös sok jellemzőjét megőrzi a hagyomány által Dávid királynak és társainak tulajdonított bibliai szövegtörzshöz, így az ő zsoltáros könyve is százötven darabot számlál, a versek számozása is a kanonizált szövegek metodikáját követi. Az egyes darabok intertextuálisan is utalnak forrásszövegeikre, nem esetlegesen követik egymást, megtartják az ószövetségi könyv szövegrendjét, s ezáltal is jelzik: a posztmodern zsoltáros is királyi elődje nyomában jár, de nem ölti magára az ószövetségi zsoltárköltő maszkját. Vörös zsoltárimitációi átveszik az eredetszövegek műfaji és hangnemi sajátosságait, a szövegek rímtelen, félhosszú szabadversek, melyek nyelvi dinamikája főként a gondolatritmusra és gondolati, szintaktikai ismétlésekre, párhuzamokra épül, az istendicséret vagy a könyörgés logikai egyértelműsége viszont esetenként az (ön)ellentmondás paradoxonába fordul: „Ne ítélj meg a népeket, / bírálj meg engem, Uram! / Ítéld meg a népeket, de / ne bírálj meg engem, Uram!” (VII. zsoltár) Találunk hálaadó, könyörgő, dicsőítő és átokzsoltárokat, mint ahogy megőrződik a bölcséleti irodalom tradíciója is. Vörös azonban egyértelműen jelzi a követési távolságot, ironikusan írja felül a zsoltárok rögzített szereplehetőségeit, az ószövetségi énekek emelkedett hangnemét jellemzően a hétköznapi beszéd regiszteréhez közelíti, radikális nézőpontváltásokat, beszélő és címzett kettősének átértelmezését eredményezik például az „állatos” zsoltárok, a LVI. zsoltár (*A lazac zsoltára*), a „cápa dicséret éneke” (CXLV. zsoltár) és a *Kutyák dala* (CXLVI. zsoltár).

Az időbeli differenciát jelzi, hogy Vörös szövegeibe beíródnak több ezer év vallási, filozófiai és irodalmi tradíciójának töredékei. Több versben felbukkannak például Babits szövegei, két háborúellenes verse, a *Húsvét előtt* („Ha kiszakad ajkunk, / akkor is, ha öszszeég / a telefondrót akkor / is, mondja és zúgja / hirdesse és vakogja / mindenki, hogy: / Elég már!” XL. zsoltár) és a *Fortissimo* („Együtt üldögélünk, / ő a fülét felém fordítja, / ebből látom, mert én is így vagyok vele, / hogy nem hall jól az egyik / oldalára. Van, ki már száz / évvel ezelőtt is a teljes süketséget gyanította.” CXVI. zsoltár), de találunk Rilke-betoldást („Nem akarom / megváltoztatni az életem.” CXLIII. zsoltár), Adyt (CXLIX. zsoltár: és *Ady-fraktál* is), Esterházyt („Kutyanehez dolog úgy / igazat mondani, hogy tudjuk az igazságot” CXX. zsoltár), de Vörös hagyományválasztását tekintve nem lepődhetünk meg a Pilinszkynek ajánlott zsoltáron (CXXIV. zsoltár), képalkotási technikáját vizsgálva pedig a *Szürrealista zsoltáron* (CXLIV.), s még sorolhatnám a kötetben előforduló irodalmi allúziókat. Az ószövetségi zsoltárok bölcséleti háttérét elsősorban Heidegger ontológiai (C. zsoltár) és Wittgenstein nyelvfilozófiai szentenciái írják felül, de a téma jellegéből fakadóan nem maradhat ki Nietzsche sem (XCV. zsoltár). A heideggeri metafizika alapkérdése („Miért van egyáltalán valami, és miért nincs inkább semmi?”) a VIII. zsoltárban a teremtés problematikájára vetítődik rá: „Miért lett a valami, / ha már volt a semmi?” Ha

² Úszóhártya Isten lábujjai között: Ímélinterjú Vörös Istvánnal: Készítette: Tornoyosi Eszter, *Új Forrás*, 2012/5, 8.

figyelembe vesszük, hogy a zsoltárok az Istenhez vagy az Istenről a néphez szóló énekek, akkor különös jelentőséget tulajdoníthatunk annak a wittgensteini *Tractatus*ból származó, sokat idézett mondatra történő utalásnak, mely a valamiről való beszéd lehetetlenségét az Isten nevének kimondására vonatkozó tilalommal azonosítja: „Az Úrnak nevét szádra ne / vedd! = Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.” (CXII. *zsoltár*)

Vörös István zsoltárai megőrzik az eredetszövegeknek azt a visszatérő tematikus paneljeit, melyek arra keresik a választ, hogy ki a (boldog) ember, s ki nekem az Isten. Az Istenről való költői beszéd hagyományát azonban Vörös a profanizáció irányába mozdítja ki („Az Úr az én autóm, az Úr az én / repülőjegyem, az Úr az én / ingyen letöltött számítógépes / programom.” IX. *zsoltár*), s noha ezeket a sorokat akár a negatív teológiára támaszkodó Aquinói Szent Tamás fejtegetésével is együtt olvashatnánk, aki szerint ha már elkerülhetetlen, hogy Istenről beszélve metaforikus kifejezéseket használjunk, akkor „alacsonyabb rendű testek” (például kő vagy oroszlán) segítségével közöljünk valamit Róla. Így az azonosító és az azonosított közötti ontológia távolság kellően nagy lesz ahhoz, hogy a tévedésre hajló emberi tudat e kettőt ténylegesen is azonosítsa egymással. A Vörös-zsoltárokból kirajzolódó istenkép persze sokrétűbb annál, hogy a teológiai norma kontrollját elbírná, ebből a szempontból sokkal inkább blaszfémiába hajlik, még akkor is, ha időnként klasszikusan szép sorokban fejezi ki a versbeszélőnek az Istenhez való viszonyát, mint például a XVIII. *zsoltár* záró sorában: „Elrejtőztél előlem, pedig a tenyereden állok.”

A bibliai zsoltárok mögötti mitikus hátteret nemcsak a Jézus alakjára történő utalások írják felül, hanem az ősi, matriarchális társadalom termékenységekultuszai visszanyúló magánmítoszok is (például LXXXII. *zsoltár*). Talán legerőteljesebb destrukciója a zsidó-keresztény istenképnek, amikor – mintegy a kurrens gender szempontoknak megfelelően – a versbeszélő megduplázza a zsoltárokból megszólított Istent, az „Uram”-ként aposztrofált férfi és a „Hölgyem”-ként megnevezett női istenségre. Az LI. *zsoltár*, melynek forrásszövege a Bethsabéval vétkező Dávid bűnbánó könyörgése, a férfi-nő viszonyt olyan szerelmi háromszöggé írja át, melynek egyik szereplője a lírai én, a másik kettő pedig Zeus és Héra kettősét idéző férfi és női istenség. A CVIII. *zsoltár*ban pedig a paleontológia tanai – ha úgy tetszik –, a tudomány mítosza írja fölül az ember teremtését megelőző idők bibliai vízióját.

A fentebbiekhez hasonlóan az ószövetségi zsoltárszövegek saját idejétől való távolságot jelzik a Vörös-versek történelmi utalásai is. Dávid zsoltárai is utalnak arra a konkrét és gyakran politikai szituációra, amelyben az énekek felhangzanak. „A bölcsesség – állapítja meg a *Zsoltárok könyvének* közvetlen bibliai kontextusát adó bölcsességi könyvekről Paul Ricœur – [...] egy rejtőzködő Istenről beszél, aki mintegy álarcul ölti magára az események személytelen, nem emberi folyamatát.”³ A zsoltárok könyörgő, bűnbánó, hálaadó vagy dicsérő énekei a bölcsességi könyvek személytelen istenélményét személyessé teszik, de éppen azáltal, hogy folyamatosan utalnak az ének felhangzásának idejére, megőrzik az eseményekben elrejtőző Isten tapasztalatát is. Ezt a vonatkozását az ószövetségi zsoltároknak a maguk módján Vörös István szövegei is továbbbírák. A 90. *zsoltár* például az isteni időtlenség tudatának és az emberi végesség tapasztalatának a lírai megfogalmazása. Vörös zsoltároskönyvében a XC. *zsoltár* a *Nyílt levél* alcímet viseli, címzettjeinek sora Mózesről kezdve ó- és újszövetségi alakokon, egyetemes és magyar történelmi figurákon át klasszikus és modern írókig, költőkig, filozófusokig terjed. A versben litányszerűen ismétlődik a „mondjon le!” felszólítás, s ez első olvasásra politikai paródiának tűnhet, melyben a humor forrása a szakrális és a profán idő egymásba írása, a vers zárata azonban egyértelműen a (mindenkori) politikai hatalom kritikájaként szólal meg:

³ Paul Ricœur: A kinyilatkoztatás eszméjének hermeneutikai megalapozása, ford. Bogárdi Szabó István, in: *Uó. Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Budapest, Osiris, 1999, 130.

*Felszólítom Gandhit és Simone Weilt,
Pilinszkyt és Weöres Sándort, hogy vegyék át
ők a hatalmat, tegyék le valahová és felejtsek ott.
Ne is találja meg senki. A hatalom maga
mondjon le arról, hogy legyen.
17 Uram, láttassék a Te műved a Te szolgáládon.
Vagy mondj le arról, hogy hozzád imádkozzanak
félhívók, önbálványozók, gyűlöletevők, istenvámpírok.
Láttassék a Te dicsőséged azoknak fiain.*

A Vörös-zsoltárok hangnemét meghatározó nyelvi elemek és műfaji jellemzők (például a talányos jelentésű „szela”) ismétlése eleve ironikus hatást kelt, s ez a Vörös István költészetére általában is jellemző ironia határozza meg a hagyományhoz való viszony artikulációját a *Százötven zsoltár* szövegeiben. A versek beszélője nem az ószövetségi zsoltárénekes maszkjában szólal meg, de többféleképpen (esetenként konkrét ráutalásokkal: „A 117. zsoltárt elfelejtették / megírni. Nekem ezért az egyik / kedvencem” *CXVII. zsoltár*) is érzékelteti az időbeli távolságot, mely a versbeszélő jelenét forrásszövegétől elválasztja. A bibliai *Zsoltárok könyve* a nagykompozíció keretét, műfaji mintáját adja, és sok esetben azt a – fentebbi interjúrészletben említett – „gondolati ötletet”, melyre a versek „szikár gondolatisága” épül.

Vörös átiratainak poétikai eljárásai nem túl bonyolultak. Találhatunk eredeti kontextusából kiragadott szövegrészből kiinduló, humoros asszociációkat. A nevezetes 23. zsoltár kezdő sorát („Az Úr az én pásztorom”) például többféleképpen fordítja el Vörös („Az Úr az én osztályvezetőm” *XXIII. zsoltár*; „Az Úr az én villanypásztorom” *XXIV. zsoltár*). A legsikerültebb átiratot talán a *XXVI. zsoltár*-ban kapjuk, melynek forrásszövegében ezt olvassuk: „Próbálj meg, Uram, és kísérsz meg, és vizsgálj meg veséimet és szívemet.” Vörösnél ebből ez lesz: „Az Úr az én orvosom, / nem merek hálapénzt / adni.” Máskor a forrásszöveg nyelvhasználatából indul a versbeszéd, egy ponton azonban a többjelentésű szóalaknak eredeti jelentésétől eltérve, egy másik jelentésmezőbe átlépve íródik tovább a zsoltár, s az eredetszöveggel interferálva groteszk versvilágot hoz létre: „Uram, kicsoda tartózkodhat / sátorodban? [...] Uram, kicsoda lakozhatik / szent hegyeden? / A hitben kempingezők, / a hitben kirándulók / közé akarsz kerülni?” (*XV. zsoltár*) Ehhez hasonló szójátékra ad okot Isten legfőbb attribútuma, a „mindenható” is. A *XCI. zsoltár*-ban ahogy a hétköznapokból hat- és ötköznapok lesznek, úgy lesz Isten jelzője „Sokható” és „Aligható”, a világe pedig „hatható” és „hathatatlan”.

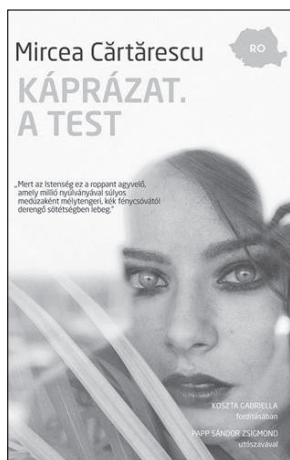
A *Százötven zsoltár* szervesen illeszkedik Vörös István eddigi életművébe, poétikai eljárásai, műveinek ironikus, humoros világlátása sok szempontból kapcsolódik korábbi lírájához, pontosan kirajzolódnak Vörös fiktív, esetenként biografikus hitelű arcélei, de az életművön belüli kohéziót jelzi az is, hogy a *CIV. zsoltár* alcíme a *Tizenkettedik bakonymérői elégia*. 2015-ben megjelent kötete mégis más, mint a korábbiak, Vörös Istvántól nem idegen példával élve: úgy, ahogy az improvizatív jazzben a jól ismert sztenderdek a zenekar hangszerein a harmóniától a kakofóniáig terjedő skálán variálódnak. Mi hát a *Százötven zsoltár*? Freejazz Dávid lantján.

LÁTOMÁS-EPIKA: CĂRTĂRESCU

Mircea Cărtărescu: Káprázat. A test

Mircea Cărtărescu 1996 és 2002 között publikálta Bukarestben az *Orbitor* regénytrilógiát. Nyelvi imaginációból szőtt hármasképének világhírt hozó kötetei *A bal szárny* (Aripa stîngă), *A test* (Corpul), *A jobb szárny* (Aripa dreaptă). Az érzéki világgönyv nemzetközi sikeréhez a húsz vagy még több nyelv avatott fordítói, kiadók, kritikusok is hozzájárultak. A kiadások évszámait illetően, valamint a főcím és a részek címeinek megválasztásában nagy a változatosság. Az angol 1996–2007, a francia 1999–2009, az 1800 oldalas német kiadás 2007–2014 között jelent meg. A németek, franciák megtartják az *Orbitort*, Sean Cotter, a díjazott angol fordító pedig a *Blindinget* választja, amiben a káprázatos meg a vakító jelentés is benne foglaltatik. Egy amerikai költő azért hiányolja az elmaradt „orb-” szóelemet, mert előfordulása a trilógia eredeti címében a latin szótó több jelentésvonatkozását is idézi.¹ Csiki László főcímként a *Vakvilág*² választotta 2000-ben *A bal szárny* fordításakor, Koszta Gabriella *A test* című, most megjelent második kötetet a *Káprázat* főcímmel látta el. A fordítók, szerkesztők ingázása a vak és a vakító, a nem látás és az elkápráztatottság, a befelé és kifelé tekintés, a sötétség és a ragyogás ellenpólusai között összhangban áll a szerző paradoxonok iránti fogékonyságával, kontrapunktikus szerkesztésével. Ez érvényesül abban a baljós érintkezésben is, amikor a regény ikerpárra osztódó lényé, Mircea és Victor, „a világ két pólusa” között bekövetkezik az egyesülés: ekkor „a világ kritikus metafizikai masszává válik és fölrobban”, ahogy Cărtărescu egy beszélgetésben mondta. Az 1989-es romániai forradalmat érintő zárókötet is elképzelhetően megerősíti a feltételezést, hogy a trilógiára végül mint egy disszonáns hármashangzatra emlékezünk majd. Az Opus summum a forradalom szatirikus képrendszerével mindenképpen az újragondolás kiindulópontja lesz.

A magyar olvasókhöz hasonlóan mások sem vehették kézbe egyidőben a trilógiát, s az is ösztönözheti a mostani részleges áttekintést, hogy Cărtărescu látomásos prózájának, írásművészetének nem jellemzője a szigorú komponálás. Értékei és eredetisége másból származik, nem a formálás és elrendezés áttekinthetőségéből. Kivételes művészi jelentőségét sehol sem vitatják el, ám a belső ellentmondásokat és a kiegyensúlyozatlanságot sem rejti el a nemzetközi kritika. Margittai Gábor sem, aki a *Vakvilág. A bal szárny* olvasásakor ezt írta: „látomásossága,

¹ *Az orbis a különféle összetételekben a világ, az égbolt, a földkerekség, a kör és egyéb olyan tartalmak hordozója, melyeknek jelentősége van ebben a fikcióban.* (Th. B.) Sharon Mesmer: *Elliptical Orbit: On Mircea Cartarescu. The Paris Review*, 2014. febr. 26.

² Mircea Cărtărescu: *Vakvilág. A bal szárny*. Csiki László fordítása, Jelenkor, Pécs, 2000.

Fordította: Koszta Gabriella
 L'Harmattan Könyvkiadó
 Budapest, 2015
 496 oldal, 3990 Ft

amely igazi, fényes misztériummá avatja magánmítoszait s egyetemes csodavalósággá a népi babonákat, e mítoszok törekeny archaizmusa és mélyülő terei, a nyelvezet békétlen lírája, az emlékezés meghökkentő precizitása és az önalkotás infernalis nyúlványai mindenért kárpótolnak. Amint az is, hogy hiányérzet nélkül szólni e regényről nem lehet.”³

Saját tapasztalatom is arról tanúskodik, hogy *A bal szárnyról* készült, majdnem másfél évtizeddel ezelőtti észrevételeimet, egyértelmű elismerésemet és fenntartásaimat megerősíti *A test* nyelve, elrendezése, a benne érvényesülő formaelvek működése vagy éppen kiiktatása. Tervszerűség helyett mértéktelenség, onirikus formátlanság. A narratív logika novellányi epizódok, emlékezetes fejezetek idejére érvényes csupán, a nagyszerkezetben nem érvényesül – az egyes kötetekben bizonyosan nem s talán a trilógia egészében sem. A történetelv alárendelődik a tobzódásnak az érzéki észleletek, víziók, nagyarányú tablók, az áradó képi anyag, a tudattörténet- és álomelbeszélések lehetőségeiben. A költői fantázia kimeríthetetlen, lankadatlanul mozgásban tartja a nyelvet, kiszakítja a közlést a lokalizálhatóságból és eltávolítja a kezdőponttól, amelyben még úgy tűnt, tudjuk, hogy valaki álmodik, sóvárog, emlékezik vagy képzelődik.

Egy pillanatra visszatérnék a kezdő szituációhoz, amelyet egyébként Uwe Tellkamp is idéz laudációjában.⁴ Ő egy nagy mű első akkordját hallja ki *A bal szárny* nyitómondataiból, én valami mást észleltem. „Felépítették szemközt a tömbházat, minden árnyékos, levegőtlen lett tőle, és én nem nézhettem éjszakánként Bukarestet a Ștefan cel Mare úti szobámból. (...) mintegy hipnotizáltam, néztem áttetsző képemet az ablaktükörben.” (2000: 7.) Mintha ebben a visszatükrözésben válna érzékelhetővé a fentiekben említett kifelé vagy befelé figyelés kettőssége, a külső horizont elzárása által és a kilátás megszűnésével jelképezett folyamat. Ez az introverzió, a képburjánzás, tehát a regény születésének elindítója. És noha a magyar *vakvilág* szónak egyéb jelentései is vannak, talán éppen az említettek alapján nem volt véletlen, hogy Csiki választása annak idején éppen e többértelmű kifejezésre esett.

A poétikatörténeti feltételezések között szerepel a gondolat, hogy a műfajformák viszonylagos megszilárdulását megelőzően létezett egy osztódás előtti állapot, amelyben a mesemondás és a metaforikus képi imagináció még egységet képezett. Mintha Cărtărescut ehhez a differenciációt megelőző preformához vezetné vissza művészi alkata, nyelvtelemző képzetgazdagsága. A részek és az egész szerkezeti vázát nem rögzített, hanem mobil elemekre bízta. Prózájának ritmusát, lüktetését, hömpölygését, dikcióját, hatását és értékeit alapvetően nem narratív eljárások biztosítják. Ez lenne az első nagy ellentmondás poétikum és alkotói ars poetica között, amivel maga a szerző is tisztában van.

Írói módszeréről és a trilógia szerkezetéről mesélte pár éve Párizsban, hogy hiába készítette ki egy cipősdobozt a feljegyzései számára, sosem használ semmiféle dokumentációt. Folyamatos inspirációforrása önmaga, képzelőereje, a tervezés idegen tőle, sosem tudja előre, mi kerül a következő papírlapra. Elbűvölik a lepke színei, tökéletes szimmetriája, s ebből származik az ötlet, hogy regénykompozíciója hármastagoltságú legyen. Bogdan Suceavă az elképzelésben a női és a férfi „szárny”, vagy a két szülő, az anyai és az apai oldal kettősségére ismer, noha szokványos családtörténetről nem lehet szó.⁵ A szerző szerint a triptichon a trilógiaszerkezet ihletője: „Például a csodálatos genti hármastagoltságú,

³ Margittai Gábor: Születésmítoszok szövegtana. *Nagyvilág*, XLVI. évf./10. 2001. okt. (<http://www.inaplo.hu/nv/200110/17.html>)

⁴ Uwe Tellkamp: Laudatio auf Mircea Cărtărescu Leipziger Buchpreis zur Europäischen Verständigung 2015. *Die Weltschöpfer von Bukarest*. Laudatio auf Mircea Cărtărescu's „Orbitor“-Trilogie (<http://www.leipzig.de/freizeit-kultur-und-tourismus/kunst-und-kultur/kunst-und-kulturpreise/leipziger-buchpreis-zur-europaeischen-verstaendigung/>)

⁵ Bogdan Suceavă on Blinding, Book 1: The Left Wing. This Year's Discovery: Mircea Cărtărescu's Blinding. (www.lareviewofbooks.org/this-years-discovery-cartarescu-blinding – letölt. 2013. 10. 13.)

Hieronymus Bosch *A gyönyörök kertje*. A kép jobb és bal szárnya között a központi tábla. Megbűvölt a hármas szerkezet egyszerűsége, és ezt próbáltam megismételni regényem architektúrájában. Összefoglalva, az *Orbitor* a lepkéktől hemzsegő regény, ami maga is felveszi a pilleformát.”⁶ Talán a tagolásnál is fontosabb a regény és a konkrét opus közötti látásmódbeli és motívikus rokonság.

A bal szárny és *A test* öntörvényű művészi rendszerébe beépült költészet- és regény-történeti tapasztalat, a szimbólum- és motívumpárhuzamok ugródeszkát, elrugaszkodási pontot képviselnek. A mitikus, a világirodalmi és a modern kori örökség kiegészül a 20. század végi történelemélménnyel, ami alternatív lehetőséget nyit meg Cărtărescu előtt, hogy szokatlanul új irányba lendíthesse elbeszélő művészetét. A laza szöttes belső szerkezetét a párhuzamosságok, a saját művek között közlekedő alakok (Mircea, Maria, Catana, Herman, Cendric), az ismétlődő szituációk, a visszatérő képek és jelképek erősítik. A regény gazdag kulturális kontextusát a szellemi példák, művészi rokonságok sora képviseli: rájátszások mások motívumaira, reminiszcenciák, mint amilyen a szerzői kereszt-név átengedése a kisleány, majd felnőtt Mirceának. Ez Proust Marceljét idézheti, ahogyan a képzelet és a nyelv szpecializmusa is, ám meglátásom szerint mindez inkább a távoli tisztelgés és a kötődés jele. Azé a sokágú tradíció-torkolaté, amelyet maga is új mederrel gazdagít. Zsúfolt az örökölt szellemi és kulturális kincstár, nehéz és felesleges is lenne hatásától, jelenlététől szabadulni, vagy leltárba vételébe bonyolódni, vallja maga a szerző is. Tanulságos azonban a változatosság, ahogyan a különféle nemzeti hagyományokból kiinduló kritikusok feltérképezik a háttérrelátást, melyről a román író fantáziálényei, történetei, motívumai, pillangói útnak indultak.

Cărtărescu öntudatos, alkotói viszonyulása a művészi örökséghez összhangban áll erőteljes egyéniségével és a nyelvi hovatartozásról alkotott felfogásával. „Nem lehet németnek, románnak, olasznak, litvának, svédnek vagy portugálnak lenni anélkül, hogy megértenénk, a saját kultúra nyelve csak egy dialektusa a nagy európai kultúra nyelvének, egyik azok közül, amelyen valaha Szókratész, Homérosz, Dante Alighieri, Leonardo da Vinci, Bach, Shakespeare, Balzac, Rilke, Picasso, Joyce megszólalt, vagy amelyen európai művészek tízezrei beszélnek ma.”⁷ E meggyőződésből növeszti ki eredeti művészi magatartását és azt a saját szót, amely műveit félreismerhetetlenné teszi a jelenkor európai és világirodalmi polifóniájában.

A kérdésre, hogy milyen mértékben önéletrajzi mű az *Orbitor*, különféle válaszok adhatók. A szerző szerint hamisan autobiografikus és *valóan fikciós*, megítélésem szerint pedig ez nem elsődleges fontosságú kérdés. A gyermeki látószög a poétikai funkciók, lehetőségek egyike, amely a hozzá kötődő minőségekkel együtt mozgósítja mindenkoron az olvasás reflexeit, legyen szó 19., 20. vagy 21. századi prózáról. Az egyik elem a hitelesség, a személyesség, de nem téveszthetjük szem elől azt, hogy a személyes szólam *A test* 176. oldalán elcsendesül. Mircea első személyű narrációját az úttörőavatásig követjük, a kamasz, majd a felnőtt Mirceáról már harmadik személyű elbeszélést olvasunk.

Az életrajzi szemponttal összefügg a kortörténeti vonatkozások hangsúlyozása is, amelyek mélyen meghatározzák a regénybeli világélményt, ám mindebből Cărtărescu imaginációja nélkül valami gyökeresen más alkatú próza keletkezett volna. Nem meglepő, hogy a külföldi olvasók és kritikusok elsősorban a Ceașescu, a Conducător rémuralmának lenyomatát keresik. A korkép közvetlenül, helyenként közvetlenebbül kirajzolódik, nem marad kielégítetlen az érdeklődés, ám ez egészében a nagyarányú tabló egyik

⁶ „...l'idée m'est venue d'écrire un roman en forme de papillon. De sorte que le premier volume a pour titre en roumain »l'aile gauche«, le second »le corps« et le troisième »l'aile droite.«” In: *Soirée littéraire consacrée à l'œuvre de Mircea Cărtărescu écrivain roumain*. Institut Centre Roumain de Paris, é. n. 9, 20.

⁷ Elhangzott a lipcsei köszönőbeszédben.

síkja csupán. Vitathatatlanul mindenre rátelepedő meghatározottság, amihez a trilógia komplex eszköztárat rendel hozzá. Ennek megfelelően lép működésbe a nagyítók, torzító tükrök, groteszk fénytörések, a szatíra, irónia, a szürrealisztikus vagy éppen a naturalisztikus bemutatásmód apparátusa. Az *Orbitor* más jelentést ad a kordokumentum fogalmának, mint amit az az egyéb műfaji összefüggésekben képvisel. Legalább olyan közvetetté válik, ahogyan a látomásos elődök közül a Bosché: nem a helyzetek és események torzképe előtt állunk, hanem azok a torzulások vetülnek ki elénk a táblaképeken vagy éppen a regényben, amelyeket a külső kényszer, a hatalmi ideológia, a represszió kimunkált gépezete elmében, szellemben, mentalitásban, erkölcsben, viselkedésben, közösségben és egyéni lélekben előidézett. Korkép helyett inkább kórkép-metszetsorozat, abszurdítások fantáziaképpé „szelídítése” vagy durva naturalizmusa.

Egy virtuális belső triptichont, három tengelyszerű műalkotáselemet szeretnék körüljárni. Jelentőségükre az ismétlődés, a többszöri előfordulásukkal bővülő értelemvonatkozások hívják fel a figyelmet. Nem a lepke, nem a könyv vagy a készülő kézirat képrendszerét idézném, noha a szerző központi szerepet szán nekik: túl nagy múltúak és időről időre megkopnának, fényüket az *Orbitor* sem adta vissza számomra. Nem is a művek között vándorló alakokra utalnék, mint amilyen Dilingó, akivel többször volt már találkozásunk a regényt megelőzően is. Olvasatomban 1. a (*Vakvilág. A bal szárny lelegején fölbukkanó*) Badislav-klán történetvonulat, 2. a perzsaszőnyeg-epizód (*Káprázat. A test* 139–162.), valamint 3. a cirkusz-képrendszerhez tartozó különféle egységek azok a tartópillérek, amelyek megtartják a konstrukciót. E megfigyelés akár cáfolhatná is a korábbi kijelentést, hogy Cártárescutól idegen a szigorú komponálás, amelyet inkább a spontaneitás eljárásával helyettesít. Példáim mégsem ellenpéldák, inkább a sűrítést, mesét, metaforikusságot, jelképeséget és a váratlan csavarintást egyesítő, remek, gazdag jelentésű tömbök vagy hálót képező motívumsorok. Már-már bevilágítják a triptichon rejtélyes szövevényeit, így az egész imaginációban s ezáltal a regény fiktív világában is kulcsszerepük van. Az egyes kötetek nem válnak fegyelmesebb kompozíciójává: terjedelmes anyagukban sok a felesleges kanyar, részlet, pontosan kirajzolódik a helyenként szabadjára engedett nyelvi fantázia céltalan csapongása vagy az automatikus írást megközelítő, már-már követhetetlen állapot. Ezért vegyül a külföldi elismerő vélemények közé a sok elutasító kritikai észlelet – különösen a német recepcióban (olvashatatlan, rekonstruálhatatlan, a gazdaságosság teljes hiánya, pszichedelikus manierizmus, bizarr, szürrealis „Texistenz”⁸ stb.). A látomások hatását, a mehökkentést néha éppen túlpörgetésük csökkenti, a tudományos szakszótár kifejezéseinek rendeltetése pedig ritkán világosodik meg előttünk, noha zavaró, elidegenítő effektusa kétségtelenül célt ér. Nincs okunk a szélsőséges reakciókon csodálkozni, mert a trilógia vállalja az ellentétek és végletek kockázatát, szerves elemévé teszi a meghatótól és az elgondolkodtatótól a visszataszítóig ívelő bemutatásmódot.

1. A Badislav-klán genealógiájának és történeteinek egyedülálló poétikai rendeltetése van a műben. Többszöri jelentéseiben dúskálhatunk, sokféle rekeszben kijelölhetjük helyüket a legszembélyesebb síktól a szimbolikusságig, a családi *sagától* a regionális hovatarozásig. Ha kifejezettebb lenne a regénybeli időérzékelés, időkezelés és egyáltalán a kronológia szerepe, akkor e tömbhöz a múlt, a régmúlt, az archaikum rétegét társítanánk. A mitikus időtlenséget azonban megszüntetve megőrzi a térség, amelyhez viszont az első és a harmadik személy között ingázó elbeszélőt éppen egyik családtörténeti szála köti. Mintha a múlt és a jelen közötti hídon járnánk. Több tekintetben érvényes lehet a feltételezés, nem csupán mert a kisfiú, Mircea anyjának származása Tintava vagy Tántava vidékére vezet.⁹

⁸ Sabine Behring neologizmusa („*Landkarten des Schmerzens*”. FAZ, 2014. 10. 15.)

⁹ Az első kötetben az egyik, a másodikban a másik változat szerepel.

A Badislav-klán meséje, a cigányok vándorlása, hiedelmeik, hitük, babonáik, látomásaik, szokásaik virtuális rajza önmagában is egy mágikus, ősi, rituális, történelem előtti tabló. Minthogy azonban imaginárius hagyatékuk továbböröklődött, nem a lezárult múlt, hanem a jelenbeli része is. Formailag ezt a trilógián belüli közlekedésük, imológiai tekintetben pedig azoknak a képzeteknek a továbbélése igazolja, amelyeket által Cărtărescu méltó partnerként egy tényleges, élő balkáni mágikus realizmust helyezhet García Márquez fikciójának indián-kolumbiai, pogány-katolikus keverék hiedelemvilága mellé. Sok írótól eltérően, akiknek álomszerű imaginációját tévesen mágikus realizmusnak tekinti a kritika. Szerbia és Románia Bulgáriával határos keleti, déli vidékein háborítatlanul átmentődtek a pogánykori hiedelmek, babonaságok, amelyeket átírtak ugyan a keleti keresztyén tanítások és az ortodox szokásrend, ám nem szüntettek meg. Ahogyan Közép- és Dél-Amerikában az őslakos törzsek, a spanyol, portugál gyarmatosítók és az afrikai rabszolgák tradíciójának találkozásakor, a balkáni vidékeken is különös, archaikus imaginációs mixtum keletkezett és maradt fenn. A Balkánon e tradíciót részben a cigányság kollektív emlékezete konzerválta, amely átszövi a szláv és román képzeletvilágot is.

Mircea gyerekkori látogatása a tintavai nagyapánál, Badislav Dumitrunál, az út, a ház, a falu, a házbelső, a cujkagóz, a puliszka, a részletek szociografikus pontosságú költészete észrevétlenül meghosszabbítást nyer az álomban, képzeletben és a régmúltban (*A bal szárny* 2000: 33–55.). Az olvasó fogékonyságára van bízva, hogy Prousttól Kafkán, Borgesen át Calvinóig, García Márquezig éppen kinek a közelségét érzékeli.

„Összegömbölyödtem, akár egy magzat a régi gyapjú, ezer meg ezer bolhaette, zizegő szalmaszál alkotta hasban, és nagy tata álmait láttam, akinek ősz feje mellett nyugodott a fejem. Időnként felijesztett egy-egy bagoly, kinyitottam a szemem, és tisztán láttam olyankor, hogy kékes színű, halvány dicsfény remeg a borostás koponya körül, olyan ritkás, sárgás sugárzással, akár a palackos gáz, ez a folyékony, gyémánt a gázrózsa tökéletes kör alakú karimáján, és tenyérnyi szélességben úgy rajzolja körbe, mintha csodás sugár-tálcára tenné az öreg fejet. Álmomban éreztem, amint abban a felbuzgó fényben az én koponyám átlátszó lesz, és agyam gyűrt redői hártatokukban olyanok, mint a még ki sem alakult dióbél féltékéi. Helyenként felpúposodott az aszfaltba gyökerezett kis növényekhez hasonló idegsejtektől, és templomtornyok százai emelkedtek magasba koponyámban, a harang mindegyikben áhitatra szólított, míg nem a gyöngyházszínű hártya többszáz helyen átszakadt, és az idegsejtharangok csodásan kinyíltak, akár szárukon a tengeri liliomok, egy ütemre ringtak, hajladoztak a napszállástól nagy tata dicsfényében. Egy kápráztató Szkítiába szálltam alá akkor.” (35.)

Az álomba szenderülő csodálatos nyitányával kezdődik a Rodope-hegység katlanából Havaselvére költözőkdő klán mitikus története, amely az alábbi egymondatos genealógiával zárul:

„[A] „Badislavok negyed század múltán ókiráltsággiakká váltak, szaporodtak, elhagyták a nyelvüket és megtanulták az idevalókéét, gyarapították a földjeiket, elitták az eszüket a falu szívében rövidesen megnyílt csehóban, ahol az Ördögnek – a régi hit szerint Isten testvérenek – áldoztak, paradicsomkarókkal verték agyon egymást kósza fehérnépek miatt, haldokló vének felett virrasztottak, nehogy gertyavilág nélkül múljanak ki a világból, lesték az égen az esőfelleget, és meg sem fordult a fejükben egyetlen pillanatra sem, hogy valójában házukat nem egyébre építették, földjeiket nem máshol ásták fel, vetették be, hanem csak egy szépunokájuk agylebenyének picike szürke foltján, és hogy egész evilági létük, igyekezetük

éppen olyan mulandó és illuzórikus, mint annak az elmének az anatómiai metszete, amely megálmodta őket.” (55.)

2. Cărtărescu egyedülálló öltögető, szövögető, egymásba ékelő vagy éppen szembefordító mozdulataival összhangban emelem ki *A test* néhány mondatát. Ezek úgy idézik a fenti motívumegyüttest, hogy summázatukba beszóznak az újabb centrális szimbólumot:

„[A] szemével, a mögötte levő térrel, az akkori pillanattal, a hangjával és a hallásával, a zajokkal, a hanghordozása mögötti neszekkel, rántás és olcsó kölni illatával, a szintén olcsó és kifakult ruháihoz illő szegényes konyhában anyám önkéntelenül továbbította nekem mindazt, amit ő tudott, megtanította, amit megtanult, de nem Ciocoiu pópától és nem Spiridon tanítótól. Így értesültem a Rodope-hegyekben levő faluról, a cigányok szállította mákról, az angyalok és az ördög háborújáról meg az ősök meneküléséről abból a hajdani faluból, télen, az apró lovakkal húzott szekerekkel, át a széles Duna folyamon. Így én is láthattam a folyam vastag jegébe fagyott óriási, szivárványszínű, széttárt szárnyú lepkéket, olyanok voltak, mint a szárnyas bivalyok. Így hallottam Vasiliról, a vékony legényről, aki az árnyékát a Dunába zárta, amely a napfényben mindig olyan áttetsző volt, mint az az üveggyöly, amelyet egyszer egy tüskés gesztenyehéjban találtam.” (2015: 38–39.)

Mint a vetülékfonal a szövéskor, úgy illeszkedik be tehát a régmúlt motívumrendszere a bukaresti tömblakás hálójában szőtttest szövő anya jelenébe, meséjével pedig a rántásszagú lakásban, a szövőszék körül tébláboló gyermek emlékeibe. A láncfonal és az átvető szál merőleges illeszkedéséből azonban itt váratlanul két világ kibékíthetetlen szembenállása kezd megérezkítetté válni. Az egyik a gyapjúfonalakból színes látványt, a mesékből pedig imaginációt teremtő anya-alak és jelkép. A másik a biztonságnak álcázott erőszak közvetlen beleszólása a szövőnő, a fiú, a család vagy éppen a város, az ország lakosainak életébe.

„Egy diktatúra abszurduma és paranoiája akkor válik egyértelművé, amikor az elbeszélő anyját megvádolják azzal, hogy kódolt üzeneteket küld az általa szőtt perzsaszőnyeg mintáival. Szó esik a »hamuszürke emberek soráról«, akik egy szelet kenyérre várakoznak, míg a Securitate tisztjeit a leghatásosabb kínzási módszerekről folyó filozofálás köti le. A híres románok szobrai elhagyják helyüket, hogy a polgári forradalomhoz csatlakozzanak. Túlzás? Természetesen. Am Cărtărescu sem dokumentumregényt, sem történelem tankönyvet nem akart írni. Nem krónikásnak, hanem költőnek tekinti magát. A trilógiát álmok és éjszakai rémálmok, szürrealizmus és fantasztikum szövi át.”¹⁰

Emlékezetes és művészileg bravúros, ahogyan *A test* érzékiségéből, az anya testi közelségéből, melegségéből, napi műveleteiből, elbeszéléseiből a gyermek köré szőtt gubószzerű, intim, védelmi hálót a legváratlanabb pillanatban átszakítja a gyanúsítás, perbefogás, a Securitate embereinek csengetése. A kisgyermek előtt világok elevenednek meg, mintázatok, formák, anyagszerű képek, velük együtt formát nyer a semmiből keletkező látvány a maga képi és jelképi értelmezhetőségével. A behatoló közeg a szimbólumfejtés inverzére kíváncsi – a szépség titokzatossága helyett a ráfogás, inszINUÁCIÓ mint valami romboló mechanizmus íratlan törvényeinek engedelmessé, a hamisság és az erőszak jegyében.

A két erőter szembeállításában ennek a művészetnek a csodája elevenedik meg. A fejezet egyszerű nyitómondata: „Anyám perzsaszőnyeget szőtt.” (2015: 139.) A textúra színén az érzéki élmény, az előváraozsolt motívumhálózat, amelyből az anya pillantása

¹⁰ Dana Aleksandra Scherle: Nadrealizam Čaušeskuove Rumunije. *Deutsche Welle*, 2015.03.11. (<http://www.dw.com/sr/nadrealizam-%C4%8Dau%C5%A1eskuove-rumunije/a-18307637>)

előtt mintha kirajzolódna az *orbitor*, a *káprázatos* szó. A kisfiú a világ legvarázslatosabb szőnyege előtt áll, ami

„csodálatos volt, mert maga volt a világ, és még annál is több, az univerzumok sűrít-ménye, a világ összes tablójának tablója és összes ikonjának ikonja. (...) Bármelyik pontján feltárult (kivirágzott) egy tárgy, egy táj, egy emberi alak, mindenhol és minden időből, egy ondósejt csillámló folyadékban a mikroszkóp lencséje alatt, egy lemezek közé szorított görbe galandféreg, egy római császár, ahogy visszeres lábát a tabureten tartja, Altdorfer csatajelenete, Jodorovszkij filmje, egy Kallisztó hold nagyságú fényképe, a hipermangán erős, kellemetlen szaga. A világok kódexe volt, Maxwell démona, de nekem ez az új szőnyeg mindenekfölött anyám varázsere-jének és mindenhatóságának bizonyítékát jelentette, és akkora szeretetet éreztem iránta, hogy nem is férhetett el koponyám zsenge edényében.” (2015: 151.)

A gyermeki látványemléket felidéző szövegrésztől eltérően a nyomozók rejtjelfejtésre irányuló kérdéseit a kisfiú nem érti, nem hallja, a vizuálissal szemben az auditív érzékelés akadályokba ütközik: „Csak foszlányokat csíptem el, az egészet inkább a bensőmben éreztem, anyám hangjából erős félelmet, mézesmázosságot: »... államtitok... haditervek... lé-gi felvételek... de a Cerberus-terv lehet, hogy... a szputnyik... honnan tudja?... Varsó... Kuba...«” (2015: 157.) És oldalakon át sorjáznak a legképtelenebb kérdések, az elbeszélés elrugaszkozik szőnyegtől, szekusoktól, az abszurd helyzetet széles költői gesztusokkal fokozza, növeli, hogy képtelenségének méreteit velünk is megsejtesse. A szöttes mint a világ színe és a nyomozók, besúgók mint a világ fonákja. Nem véletlenül hangsúlyozza az egyik angol kritikus¹¹ a romániai félműlt bemutatásában érvényesülő szatíra jelentőségét. Ám a Securitate embereinek faggatózásaihoz talán a szatíra lehetőségei sem bizonyulnak megfelelő mértékben torzítóknak. Azt kérdezik a szövönőtől, hogy „honnan tudott a leg-újabb szovjet nukleáris fegyverek rejtékhelyéről, az új úrállomásokról és a sarki tenger-alattjárók útvonaláról...” (2015: 157.) A gyermek korlátozott látószögének és megértési nehézségeinek ebben a szakaszban egyértelműen tompító funkciója van.

3. A harmadik motívumkör, amelyet a gazdag látványtárból ki szeretnék emelni, a nar-rátor-csere utáni fejezetekben merül fel, noha az eddig érintettekhez hasonlóan a cirkusz képrendszerének is vannak előzményei. A regény elején olvasható katonai díszszemle, tűzoltófelvonulás (54–55, 73.) groteszk nyitánya mindannak, amivel az Állami Cirkuszban találkozunk (289–336.). Az artisták közé ügynökök gyűlnek,

„akiknek nagy nehezen sikerült megtanulniuk egy-két műsorszámot: az egyik majmokat idomított, a másik medvét vezetett egykerekűn... Ezek viszont össze-vissza karmolva és rettenetesen csapzottan érkeztek meg a pártgyűlésre. Besúgó akadt bőven, mert az artisták féltékenyek voltak egymás sikerére (...) Az alapszervezet párttitkárát, Ciacanica bohócot előadás alatt mindenki seggbe rúgta, de amikor az arénában összehívott pártgyűlésen vörös posztóruhájában elfoglalta helyét az elnökségben, áhitattal végighallgatták ...” (2015: 291.)

A propagandatitkár Farfarelli az illuzionista, a szakszervezeti vezető a bolhaidomár, Eduard. Ha nem a látomásosság és a szürreális fantázia jellemezné Cărtărescu elbeszélsmódját, ezek az ötletek és viszonyok önmagukban is a groteszk irrealizmus megle-

¹¹ Boyd Tonkin: *Blinding: the Left Wing*, By Mircea Cartarescu: Book review – memory and satire meld magically in this Bucharest tale. *Independent*, 2013. 11. 28. (<http://www.independent.co.uk/arts-entertainment/books/reviews/blinding-the-left-wing-by-mircea-cartarescu-book-review--memory-and-satire-meld-magically-in-this-bucharest-tale-8970974.html> - letölt. 2014. 01. 03.)

petésszerűségével hatnának ránk, holott talán éppen e furcsaságokban nyilvánul meg a korszak a legvalóságosabban. Minthogy azonban az *Orbitor* rendszerint nem különíti el a valós és a képzelt térfeleit, a cirkuszi jelenetbe is beékel egy emlékezetes látomást, egy csodát, amely a kisfiú előtt tárulkozik fel. Hipnotizált állapotában ismét kirajzolódik előtte ugyanaz a *káprázat* szó, mint amit korábban anyja a perzsaszőnyegből kibetűzött.

Cărtărescu trilógiájának tolmácsai előtt új nyelvteremtés feladata állt, a mű minden vonatkozásban nagy kihívás. Csiki László és Koszta Gabriella rendkívül leleményes, gazdag, több nyelvi regiszteren játszó, hatásos beszédáradatokat görgető, sodró szöveggel szembesült, amelynek átültetése nem csupán nyelvtudást és a regionalitások ismeretét igényli, hanem egy erős vizualitású költői retorika újrateemtését is. A művészeti és népi látomásirodalom, hiedelmek és babonák, archaizmusok, a köznapi, a városi és vidéki nyelvhasználat, a gyermeknyelv, gügyögés, selypítés, hivatali nyelv, a sejtani, idegtudományi szaknyelv, az idegen fogalmak és orvosi szakszavak, a testiség és a fiziológiai szükségletek erotikus vagy éppen vulgáris kifejezései különleges intenzitással váltakoznak a törékeny, légies képi és jelképi tömbökkel. A metaforaelvű és nem epikai, nem kronologikus szövés mód tovább nehezíti a fordítói és az olvasói műveleteket. Mindkét fordítói viszonyulásban érzékelhető a kockázatvállalással járó felelősségtudat. A feladat megoldhatatlan lett volna kivételes nyelvi invenciójuk és önálló alkotói viszonyulásmódjuk nélkül.

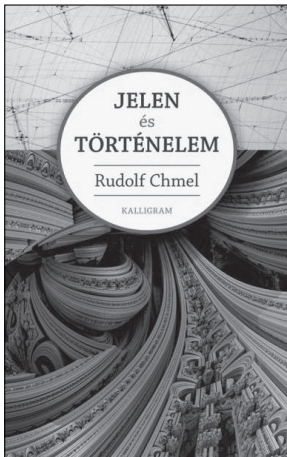
Közvetítés hiányában, az idegen nyelvi alkotótársak és tolmácsok nélkül az *Orbitor* kiemelkedő, ám világhírt nélkülöző, román irodalmi esemény maradt volna. Szerencsére nem maradt az. Mircea Cărtărescu elismeréseinek hosszú sorából, akit Uwe Tellkamp laudációjában *bukaresti világteremtő*ként szólított meg, csupán az idei Európai Megértésért Lipcsei Könyvdíjat (*Leipziger Buchpreis zur Europäischen Verständigung*) és az Osztrák Állami Díjat emelném ki. A lipcsei díjat mások mellett Kertész Imre, Nádas Péter, Claudio Magris, Slavenka Drakulić, Szvetlana Alekszijejics, Hugo Claus, Ryszard Kapuściński, Dževad Karahasan érdemelte ki korábban.

Sok okunk van arra, hogy várjuk a folytatást, a *Káprázat* harmadik magyar kötetének megjelenését, hogy a szerzői fantázia kozmogónikus tombolásán kívül ismét elmerülhessünk azokban az archaizmusokban és tájnyelvi változatokban, amelyeket az erdélyi nyelvhasználat átmentett és még őriz. Ennek eszköztára nélkül elérhetetlen maradt volna számunkra a regény érzéki szenzációinak örvénylése, a jelenések, látomások tűzijátéka és a történet nevetnivalóan, sírnivalóan groteszk félmúltja.

KÖZÉP-EURÓPAI SZLOVÁK–MAGYAR

Rudolf Chmel: Jelen és történelem. Az etnokráciától a demokráciáig és vissza

„...aki ebben a térségben szlovák-magyar kapcsolatokkal foglalkozik, úgy jár, mint aki földön heverő magasfeszültségű vezetéket vesz a csupasz kezébe...” – konstatálja Rudolf Chmel e kényes kérdéskörnek szentelt életmű (és pálya) metszetét nyújtó kötetének az utolsó lapjain. A szlovák szerző az 1970-es évektől a 2000-es évek végéig született írásainak válogatását négy egységben tárja a magyar olvasó elé. Az elsőbe a szlovák–magyar kapcsolatok aktuálpolitikai indíttatású, de valamennyi esetben a történelmi és kulturális hagyományokra is mélyen reflektáló elmélkedéseket rendezti, amelyek tapasztalata a rendszerváltás utáni politikai szerepvállalásából (Csehszlovákia nagykövete Magyarországon, Szlovákia kultuszminisztere, majd emberi jogi és kisebbségügyi miniszterelnök-helyettese, parlamenti képviselője) ered, s amelyek a szlovák-magyar kapcsolatok neuralgikus pontjait (történelmi előítéletek és mítoszok, a nemzeti ideológia szerepe, kisebbségek problémája, a megbékélésre törekvő politikai szándék hiánya) elemzik kérélhetetlen éleslátással. A második komparatiztikai tanulmányokat tartalmaz: a szlovák hungarológus kutatásait a szlovák-magyar irodalmi kapcsolatok történetének a tárgyköréből. A könyv harmadik részében Rudolf Chmel mint szlovák irodalomtörténész mutatja be kiválasztott tanulmányai révén a magyar olvasónak a szlovák irodalomtörténet egyes fejezeteit (a szlovák irodalomkritika, a szlovák esszé, a *Slovenské pohľady* irodalmi folyóirat történetét) és néhány olyan szereplőjét, akiket alig (Štefan Launer, Albert Škavran, Ján Lajčiak, Alexander Matúška) vagy nem így (Ludovít Štúr) ismerhet. A kötet negyedik része a szlovák (rendszerváltó) értelmiségi eszmefuttatásait foglalja magába nemzete – először a magyarokkal, majd a csehekkel szembeni – önrendelkezésének történetéről, a hatvanas évek reformtörekvéseinek kudarcáról és ennek későbbi hatásáról, a szlovák liberalizmusról, a mítoszok politikai újjáélesztéséről, Szlovákia közép-európai (és európai) betagozódásának lehetőségeiről, belső feltételeiről, a demokrácia szlovák társadalmi esélyeiről; sőt néhány olyan írás és interjú is található itt, amelyben ezek a témák a személyesség és élet(történeti) tapasztalat szűrőjén áteresztve hangsúlyozzák a szerző közép-európai tájékozódását. A közép-európai perspektíva ugyanakkor a könyv valamennyi írásának a háttérében jelen van olyan viszonyulásként, amely hárítja a nacionalista szemléletet a szlovák nemzeti kultúra és eszmetörténet vizsgálatában éppúgy, mint a szlovák-magyar kapcsolatok irodalmi, szociálpszichológiai, társadalmi-politikai – szlovák szempontú – újraértelmezése során. Ezt a perspektívát tartom a könyv legnagyobb erényének, hiszen mindkét oldal számára másfajta kontextust ajánl a feldolgozás munkájának az elvégzéséhez.

Kalligram Könyvkiadó
Pozsony, 2014
496 oldal, 3100 Ft

A kötet több írása megjelent már magyar fordításban, hiszen Rudolf Chmel négy magyar könyvet is jegyez: 1980-ban látott napvilágot a *Két irodalom kapcsolatai. Tanulmányok a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, 1997-ben a *Nagykövet voltam Magyarországon*, 2008-ban az *Egy érzelmes (közép-)európai*, 1996-ban pedig *A szlovákkérdés a XX. században* című esszévalogatás, amelyet ő állított össze és látott el előszóval. A most megjelent kötet egy szubjektív, szerzői életműválogatás, amelyet nem egy tudományterület (és módszertana) vagy a vizsgálat tárgya fűzne egybe, hanem az alkotó szubjektum széles horizontja, amely egy, a pályáján alapvetővé váló kérdéskört – a szlovák–magyar kapcsolatokat – jár körül egyáltalán nem szubjektíven: a kritikus rákérdezés és a mélyreható tárgyszerű elemzés módszerével. Hiszen a jórészt a romantikában az irodalom által megtestesített szlovák nemzettudat egyik alapvető eleme volt a magyar jelenségektől való programszerű idegenkedés, illetve a magyarral szembeni önmeghatározás, ami hosszútávon – a szlovák önrendelkezés 1918-as kivívását messze túlélve – kihatott valamennyi olyan területre, amelynek ideológiai vetülete is van, így a kultúrtörténetre, a történelemszemléletre, sőt a politikára is. „Magyarország és a magyarok kérdésében (a magyarországiakéban és a szlovákiaiakéban egyaránt) Szlovákiában konszenzus uralkodik, az egyetlen konszenzus az egyébként fatálisan megosztott szlovák társadalomban” (36.) – írja Chmel reznignáltn 1996-ban kezelt cikkében a szlovák–magyar megbékélést célzó együttműködési szerződés politikai és társadalmi kontextusát elemezve. A szlovák–magyar kapcsolatok máig ható neuralgikussága indokolja tehát a széles merítést, és azt, hogy a szerző komparatistikai, irodalomtörténeti, eszmetörténeti vizsgálatok révén ne csak leírja és új (a nemzeti érzelmek dimenziójából kilépő) összefüggésekben értelmezze őket újra, hanem fel is vesse további tárgyilagos (elméleti és gyakorlati) megközelítésük lehetőségeit.

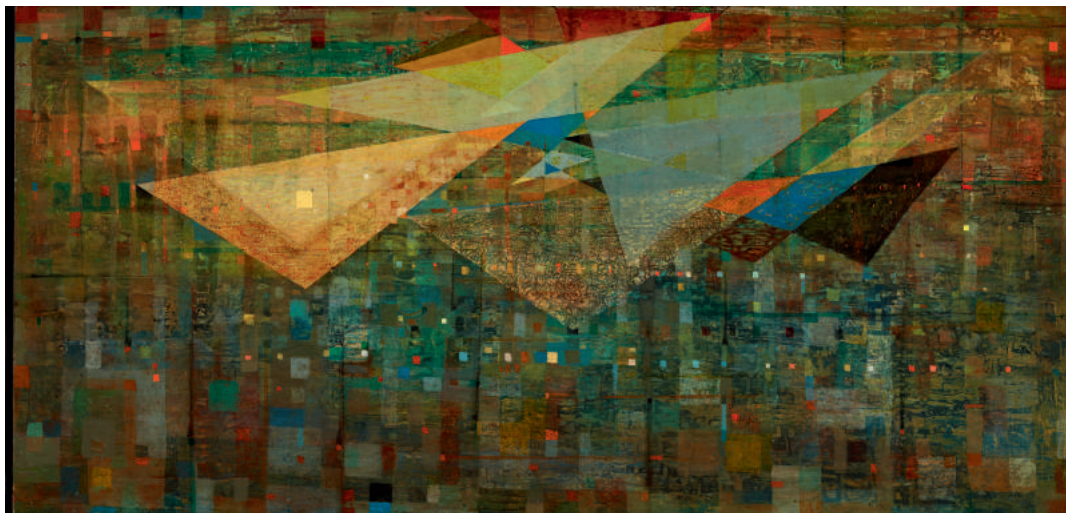
Rudolf Chmel könyvében (és munkásságában) ennek egyik meghatározó terepe az irodalomtudomány, amelynek szerepe a kapcsolatok neuralgikus mivoltának kialakulásában és fenntartásában sem elhanyagolható. Ajánlata a szlovák és a magyar irodalom párhuzamos jelenségeinek, a kölcsönös ösztönzéseknek és kötődéseknek, a kettős irodalmiságnak, a tipológiai, műfaji és stíluskérdéseknek a vizsgálata (89.).

Az irodalmi kapcsolatok múltját és jelenét áttekintő nagyívű dolgozat a szlovák hungarológia, illetve hungarológiai tanulmányok egyes időszakait (és művelőit) veszi számba, miközben azt is leszögezi, hogy ezen a területen az irodalmon kívül eső szempontok (a történelmi-politikai funkció) sokszor a tárgyon túlmutató szereppel bírtak. Mikuláš Bakoš nyomán például kiemeli, hogy két irodalom kapcsolatában a befogadó irodalom törvényszerűségei, fejlődésének belső strukturális feltételei a meghatározók (77.), s tegyük hozzá, a Chmel által felvázolt szlovák hungarológiai felfogások azt is megjelenítik, hogy a magyar és a szlovák irodalom kapcsolatában a befogadó irodalomtudomány (jelen esetben a szlovák) szempontrendszer miképpen változott belső feltételrendszere függvényében: az 1920-as évektől hungarológusként is tevékeny Pavol Bujnák (majd őt követve Rudo Uhlár) lélektani-nemzeti mozzanatokot helyezett előtérbe; a 60-as években Andrej Mráz a magyar–szlovák viszony (történelmi, nemzeti) konfliktusaira, Oskár Čepan pedig az irodalmi különbözőségekre és azonosságokra javasolta helyezni a szlovák–magyar összehasonlító irodalomkutatás hangsúlyait. Rudolf Chmel ez utóbbi alapvetésből bontja ki saját koncepcióját és módszertanát, amely egyrészt a szövegelemzésen alapuló strukturális és tipológiai komparációban, másrészt az átfedésbe kerülő kulturális tér sajátosságainak (például kettős irodalmiság) a vizsgálatában határozható meg. Mai szemmel lenyűgöző az a távlat, amely az 1980-as keltezésű tanulmányban a bilaterális kapcsolatok kutatását – a nemzetit meghaladó multilaterális kapcsolatok révén – a nemzeti irodalom kiterjesztéseként a világirodalom viszonylatában helyezi el (75.), hiszen mai szemléletünk lemondott az ennyire messzemutató távlatokról, illetve szkeptikus az ekkora struktúrákban való gondolkodás megállapításainak „helyi” érvényességében. Chmel tanulmánya

azonban arra is rávilágíthat, hogy távlat hiányában kizárólag a „helyi” érvényességek mutatkoznak meg.

A kötet a szerző által vázolt komparatiztikai koncepció kifejtéseként ugyancsak tanulságos írásokat közöl. A szlovák–magyar kettős irodalmiságról szóló dolgozat a bilingvizmus funkcionális analógiájaként elemzi a kettős irodalmiságot, amelyet a két irodalmi rendszer kölcsönhatásában (interferencia), illetve kölcsönös átfedésében határoz meg bizonyos külső feltételek (szociális-politikai, intézményi, felekezeti, integratív kulturális, területi, hagyomány- és konvencióközvetítő) fennállása következményeként, ez a sajátos kulturális jelenség a szlovák kultúrában körülbelül az 1930-as évekig tételezhető. *A szlovák és a magyar romantika tipológiája* című tanulmány e két kis közép-európai irodalom történetének azon szakaszát veti össze műfaj-, szöveg-, motívum-, témaelemzések stb. segítségével, amelyben mindkettő a nemzeti identitás megkonstruálásában/megerősítésében volt érdekelt. Vagyis annak a korszaknak az irodalmát, konkrét szövegeit fogja vallatóra, amelyből a feszült szlovák–magyar kapcsolatok ideológiája, sztereotípiái is erednek.

Recenzióban elsősorban az összehasonlító irodalomtudományi dolgozatokra tértem ki. Ezek a szlovák–magyar kapcsolatok neuralgikus pontjait az irodalomban tapintják ki, és irodalomtudományos módszerekkel próbálják – ha nem is orvosolni, legalább – kezelni. A kötet sok írása a „kezelés” további területeiről számol be: eszmetörténeti önreflexióról, gyakorlati „kezelési” kísérletekről. Olyan képet nyújtva a magyar olvasónak a kérdés feldolgozásának lehetőségeiről, amely követhetőnek tűnik, de Szlovákiában – és versójában Magyarországon – mégsem elterjedt.

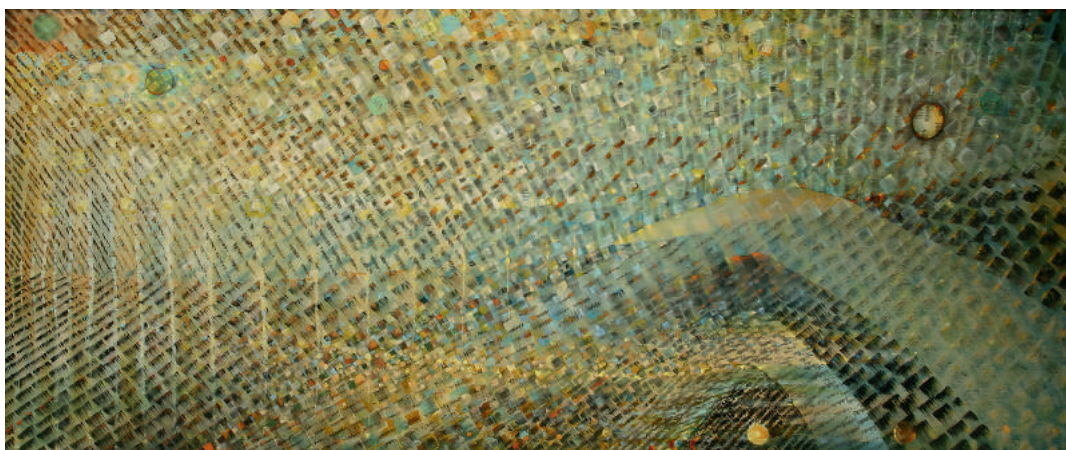
Szálló formák, 1956 (Fotó: Darabos György)

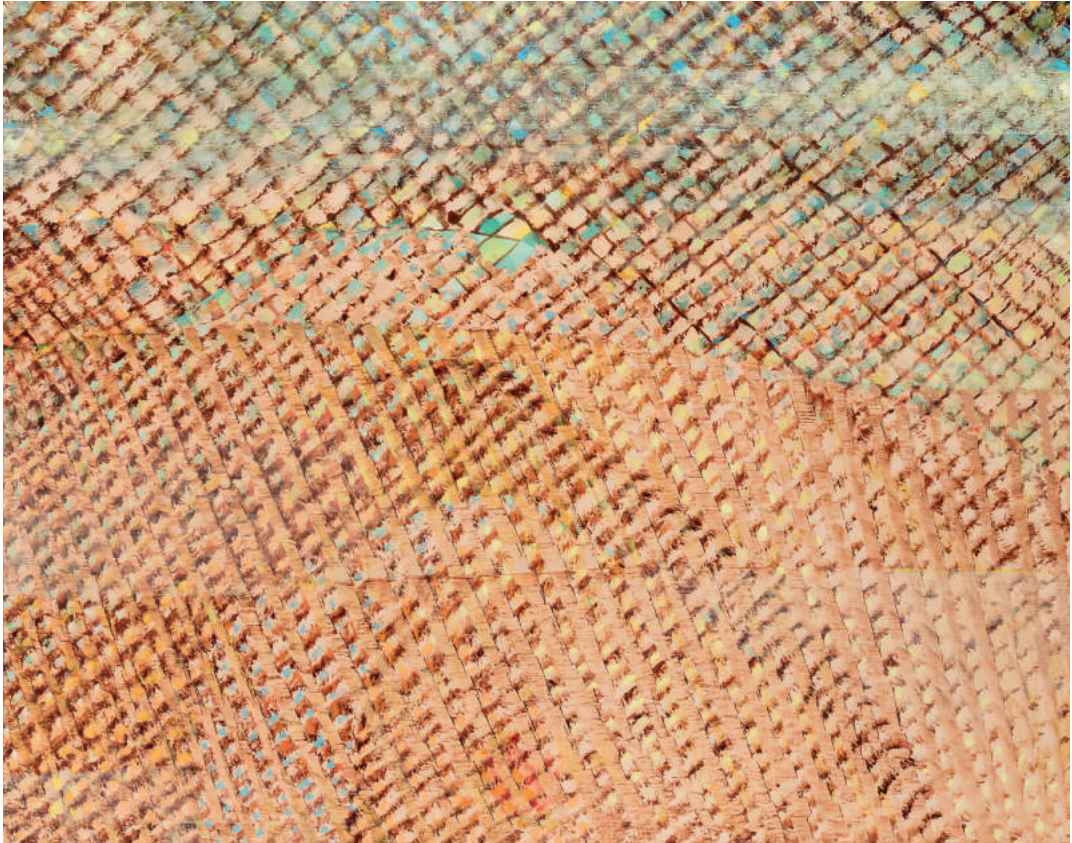
Repülő szerkezet, 1960 (Fotó: Füzi István)

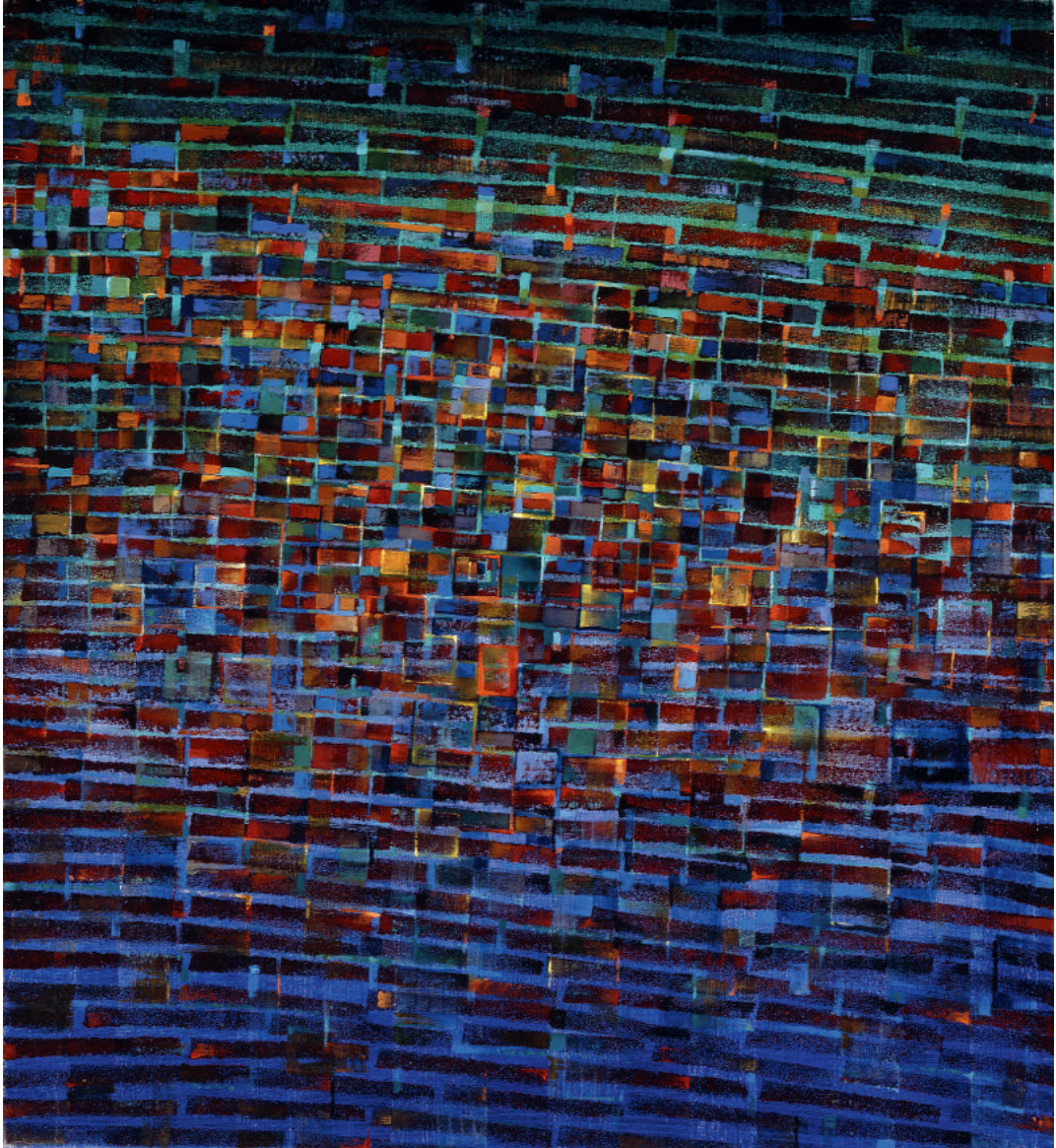
Gyümölcsök, 1946 (Fotó: Füzi István)

Relatív tér és anyaga, 1984 (Fotó: Füzi István)

A csillag útja (Afrika), 1981 (Fotó: Füzi István)

Tükröződés, 1981 (Fotó: Füzi István)